

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

145
(4/2013)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав БУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Борђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

145
(4/2013)

НОВИ САД
2013

Илуcтpација на корици
гpавира Захарије Орфелина
Човек њице за cтoлом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

- Наташа Голубовић и Срђан Голубовић
О ОПРАВДАНОСТИ УПОТРЕБЕ
ИЗРАЗА „ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ“
595–608
Nataša Golubović and Srđan Golubović
ON THE JUSTIFICATION OF USE
OF THE TERM „SOCIAL CAPITAL“
595–608
- Зоран Миладиновић и Синиша Варга
РАЗЛОЗИ ЗА ОДБИЈАЊЕ ЗАХТЕВА
ЗА ПРИЗНАЊЕ ЖИГА
609–622
Zoran Miladinović and Siniša Varga
THE GROUNDS FOR REFUSING
TRADEMARKS REGISTRATION
609–622
- Сандра Чачић
АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ ДЕЛИН-
КВЕНТНИХ АДОЛЕСЦЕНАТА
623–633
Sandra Čačić
ATTACHMENT OF DELINQUENT
ADOLESCENTS
623–633
- Ана Човић и Драган Човић
ИЗБОР КОНЦЕПТА УСВОЈЕЊА
СА АСПЕКТА ЗАШТИТЕ
ПРАВА ДЕТЕТА НА САЗНАЊЕ
СВОГ ПОРЕКЛА
635–652
Ana Čović and Dragan Čović
CHOICE OF CONCEPT ADOPTION
IN TERMS OF PROTECTING
THE RIGHT OF THE CHILD
TO KNOW ITS ORIGIN
635–652
- Наташа Мрвић Петровић
и Здравко Петровић
ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВЕ ЗА
ШТЕТУ ЗБОГ НЕОСНОВАНЕ
ОСУДЕ ИЛИ НЕОСНОВАНОГ
ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ
653–665
Nataša Mrvić Petrović
and Zdravko Petrović
STATE RESPONSIBILITY FOR
DAMAGE CAUSED BY UNFAIR
SENTENCE OR UNFOUNDED
ARREST
653–665
- Бојан Милисављевић
ДИПЛОМАТСКА ЗАШТИТА У
МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ И
УЈЕДИЊЕНЕ НАЦИЈЕ
667–681
Bojan Milisavljević
DIPLOMATIC PROTECTION IN
INTERNATIONAL LAW AND
THE UNITED NATIONS
667–681

Радмила Миловановић
ИСКУСТВО УСАМЉЕНОСТИ
У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ
683–696

Radmila Milovanović
THE EXPERIENCE OF LONELINESS
IN THE ADOLESCENCE

Марина Новаков и Живојин Петровић
УЛОГА ЗНАЊА У ПРОМЕНАМА
САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА
697–706

Marina Novakov and Živojin Petrović
THE ROLE OF KNOWLEDGE IN THE
CHANGES OF MODERN SOCIETY

Никола Ћировић
ФИСКАЛНА НЕДИСЦИПЛИНА
– ИЗАЗОВИ И МОГУЋА
РЕШЕЊА
707–718

Nikola Ćirović
LACK OF FISCAL DISCIPLINE
– CHALLENGES AND POSSIBLE
SOLUTIONS

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Милена Жикић
ДАНИ БОРБЕ И ВРЕМЕ УСПОМЕНА: ЖЕНА – (НЕ)МОЋ-ИДЕНТИТЕТ
(*Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka / priredila
Adriana Zaharijević. – Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom,
Rekonstrukcija Ženski fond, Heinrich Böll Stiftung i Regionalna kancelarija
za Jugoistočnu Evropu 2008 [Novi Sad: Artprint]*)
719–724

Никола Вујичић
БАНКАРИ УКРАЛИ ДРЖАВУ
(Gregg Barak, *Theft of Nation - Wall Street looting and federal Regulatory Colluding*,
Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., Lanham – Maryland 2012)
725–728

Драго Његован
БОРБЕ СТРАТИМИРОВИЋ ПОНОВО МЕЂУ СРБИМА
(Борђе Стратимировић, *Успомене*, друго издање приредио Жарко Димић,
Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад 2013)
728–730

Драго Његован
МИХАЈЛО ПУПИН, ДИВ НАУКЕ ИЗ БАНАТСКОГ ИДВОРА
(Љубица Отић, *Михајло И. Пупин / Michael I. Pupin*, Глобтротер,
Бечкерек и Музеј Војводине, Нови Сад 2012)
730–732

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
733–736

ПРЕТПЛАТА – ОГЛАС

О ОПРАВДАНОСТИ УПОТРЕБЕ ИЗРАЗА „ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ“*

НАТАША ГОЛУБОВИЋ

Универзитет у Нишу, Економски факултет
Трг краља Александра Ујединитеља 11, Ниш
Е-адреса: natasa.golubovic@eknfak.ni.ac.rs

СРЂАН ГОЛУБОВИЋ

Универзитет у Нишу, Правни факултет
Трг краља Александра Ујединитеља 11, Ниш
Е-адреса: sgolub@ptt.rs

САЖЕТАК: Друштвене везе, које су у основи друштвеног капитала, отварају многобројне могућности за приступ различитим ресурсима. Као скуп ресурса доступних кроз друштвене везе, друштвени капитал је у основи друштвени и политички феномен; резултанта, у социолошком смислу, институција и активности друштвених група. Истовремено, друштвени капитал има и економску димензију, која се огледа у додатној продуктивности привреде која резултира из синергије друштвених односа. Међутим, међу ауторима постоје спорења око тога да ли се оно што се подразумева под друштвеним капиталом може уопште сматрати обликом капитала. Циљ овог рада је да истражи оправданост употребе израза „друштвени капитал“ за означавање ресурса доступних кроз друштвене везе, који могу да допринесу повећању благостања појединца и читавог друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвени капитал, институције, инвестирање, друштвене везе, ресурси

Капитал је један од појмова којем се у економској теорији, али и у свакодневној пракси, приписују различита значења. Готово од самог настанка економске науке појам капитала био је предмет многобројних контроверзи. Како у капиталистичкој привреди капитал има централну

---

* Припремљено у оквиру пројекта „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)“, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

улогу у производњи и расподели, контроверзе унутар теорије капитала преносиле су се и на остале сегменте економске теорије. У основи теорије друштвеног капитала је једноставна премиса: инвестирање у друштвене везе с очекиваним приносима на тржишту. Ова теорија представља значајно проширење теорије капитала уопште, а посебно неокласичне теорије капитала. Чврсто повезана с општом теоријом капитала, теорија друштвеног капитала треба да допринесе бољем разумевању процеса капитализације који укључује хијерархијске структуре, друштвене везе и односе и економске актере. Међутим, у поређењу с развојем теорије људског капитала, који карактерише постојање високог степена сагласности у погледу његове природе и мерења, изградњу конзистентне теорије друштвеног капитала опструира постојање више различитих, али подједнако аналитички корисних приступа. Међу ауторима који се баве концептом друштвеног капитала не постоји потпуна сагласност у вези с тим шта друштвени капитал обухвата и како функционише; а разлика између извора, манифестација и ефеката друштвеног капитала често је замагљена. Постоје спорења и око тога да ли се оно што се подразумева под друштвеним капиталом уопште може сматрати обликом капитала.

Циљ овог рада је да истражи оправданост употребе израза „друштвени капитал“ за означавање ресурса доступних кроз друштвене везе, који могу да допринесу повећању благостања појединца и читавог друштва.

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ И ДРУШТВЕНИ РЕСУРСИ

Друштвени капитал произилази из институција, односа, ставова и вредности, који управљају интеракцијама појединаца и, самим тим, утичу на економски и друштвени развој. Друштвени капитал није просто збир институција које представљају темеље једног друштва, друштвени капитал је и везивно ткиво које их спаја. Ту мислимо, пре свега, на општеприхваћене вредности и правила понашања у друштву, изражене кроз односе појединаца; поверење и осећај грађанске одговорности, што друштво чини целином која је много више од простог скупа појединаца [World Bank 1998]. Другим речима, друштвени капитал чине споне које повезују неформална правила с формалним правилима понашања, које подстичу сарадњу појединаца а носиоци су слободно удружене групе, мреже или асоцијације. Правила (норме) која су у основи друштвеног капитала повезана су с традиционалним вредностима, као што су искреност, држање обећања, извршавање обавеза, реципроцитет и сл. Ове норме морају да буду потврђене у интеракцијама појединаца. Није довољно да постоје поверење, мреже односа, организације и асоцијације грађанског друштва и слично, који се везују за друштвени капитал – они морају да воде до сарадње међу појединцима.

У основи друштвеног капитала су друштвени односи; боље речено, карактеристике друштвених односа које економским актерима омогућавају да остваре своје циљеве. Друштвене везе и односи отварају многобројне могућности за приступ различитим ресурсима. Ресурси који се

могу кретати уз помоћ друштвених веза су разноврсни: информације, идеје, пословне могућности, препоруке, савети, капитал, итд. Представивши друштвене везе као канале за пренос средстава, теорија друштвеног капитала омогућила је интеграцију важних елемената друштвене структуре у анализу привредног и друштвеног развоја. Одредница „друштвени“ указује на то да ти ресурси нису лична имовина; ти ресурси живе унутар мрежа односа појединаца и група у друштву. Одредница „капитал“ истиче да је друштвени капитал (као и људски или финансијски капитал) продуктиван: њиме можемо стварати вредности, обављати послове, остваривати своје циљеве.

Овде се поставља веома важно питање: Наиме, зашто су људи спремни да ресурсе учине доступним другима, без било какве експлицитне компензације? Социолози издвајају две врсте мотива. Функционални, који је резултат чврсто интернализованих норми. Појединци дају добровољне прилоге, поштују саобраћајна правила и плаћају своје дугове на време једноставно зато што се осећају обавезним да се тако понашају. Друга врста мотива је инструменталне природе. У овом случају, друштвени капитал утиче на понашање појединаца тако што појачава друштвене санкције у случају опортунистичког понашања. Јеврејска заједница трговца дијамантима у Њујорку, на пример, штеди на дневницама адвоката јер обавља трансакције на неформалан начин; снага заједнице је довољна да обезбеди спровођење неформалних уговора. Зато Џејмс Колеман [Coleman 1990] у дефинисању друштвеног капитала наглашава густину хоризонталних веза унутар заједнице и њихову улогу у јачању и ефикасној алокацији друштвених санкција.

Друштвени капитал је у односу на формалне координационе механизме (као што су уговори, бирократска правила, итд.) јефтинији начин за спровођење активности од заједничког интереса, решавање неспоразума, алоцирање ресурса, превазилажење разлика, итд. Друштвене везе могу да представљају и супституут за недостајућа или скупа формална правила, која треба да подстичу инвестиције и остале финансијске трансакције [Arrow 1972]. Чињеница је да се пословне трансакције не могу у потпуности регулисати законима, па се оно што није формално дефинисано решава неформалним правилима. У оним друштвима у којима интеракција формалних и неформалних правила подстиче сарадњу међу економским актерима засновану на поверењу, размена се одвија уз ниже трансакционе трошкове. Понашање које подстиче поверење између економских актера, и које олакшава економску размену у условима несавршених информација, ствара основу за раст економске ефикасности у привреди.

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ КАО ЈАВНО ДОБРО

У социологији и политичким наукама, на капитал се гледа као на ресурс који је садржан у друштвеним везама. Капитал је друштвени ресурс који појединци могу да користе захваљујући сопственим везама и припадности одређеним друштвеним мрежама или групама.

У социолошкој литератури, нагласак је на организацијама на локалном нивоу, као што су локалне асоцијације, групе грађана и неформалне мреже, које негују норме поверења и реципроцитета, чиме се охрабрују активности од заједничког интереса. Основни индикатор друштвеног капитала је густина мреже неформалних клубова, организација и асоцијација у одређеној заједници. Друштвене везе могу да омогуће приступ добрим школама, добро плаћеним пословима, финансијским средствима, итд. Међутим, у одређеним случајевима, „продуктивни“ друштвени капитал бива замењен „изопаченим“ друштвеним капиталом, који може бити извор корупције, непотизма и слично, што утиче на смањење поверења у непристрасност и ефикасност јавних институција [Schleifer & Vishney 1993]. У случају организованих криминалних група у Латинској Америци и Русији, такве групе могу да генеришу значајне негативне екстерне ефекте за остатак друштва у форми изгубљених живота, раубованих ресурса и свеопште несигурности.

У политичким наукама, наглашава се улога институција и друштвених норми које обликују понашање појединаца. Друштвени капитал је карактеристика ширих заједница, па чак и нација, уместо малих група. Као такав, он губи било какву негативну конотацију и постаје готово синоним Макијавелијевим грађанским врлинама. Ове вредности присутне су у оним градовима и заједницама чији грађани гласају, поштују закон, сарађују међусобно и чији су лидери искрени и посвећени јавном добру [Putnam 1993; 1995]. У складу с тим, Путнам (Robert Putnam) дефинише друштвени капитал као оне одлике друштвеног живота – друштвене мреже, норме и поверење – које појединцима омогућавају да делују ефикасније у остварењу заједничких циљева. Према овом приступу, друштвени капитал је инхерентно добар и увек има позитивне ефекте на благостање чланова друштва.

У социологији и политичким наукама друштвени капитал дефинише се углавном као атрибут друштва, као квалитет мрежа и односа који појединцима омогућавају да сарађују и делују колективно. Друштвени капитал заснива се на високом степену међусобног поверења, као и на кредибилитету јавних и политичких институција обезбеђују владавину права, чинећи разменске односе транспарентнијима и сигурнијима. Из тих разлога, друштвени капитал има одлике јавног добра, које обезбеђује постизање виших нивоа ефикасности и продуктивности. Друштвени капитал односи се на оно везивно ткиво које држи групе и друштво заједно – заједничке вредности, норме и институције [Narayan 1999: 1].

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ КАО ИНДИВИДУАЛНИ РЕСУРС

У неокласичној економској теорији, на капитал се гледа као на један од фактора производње, поред земље и рада. Овај фактор производње мерљив је хомогеним јединицама мере, без обзира на конкретан физички састав. Као и остали фактори производње и овај фактор је продуктиван, а продуктивне услуге капитала плаћају се као и друге робе и услуге.

Цена употребе капитала је профитна (каматна) стопа, а доходак од капитала – профит. Капитал има цену (тј. улази у процес размене) јер је ограничен (расположиви обим и дати распоред), а његова оптимална алокација, односно употреба, постиже се у односима понуде и тражње; дакле, у процесу размене. Такво становиште допушта да се профитна стопа, односно профит, посматра и као награда за жртве (временске или у потрошњи) проузроковане процесом формирања капитала.

У теорији људског и теорији културног капитала, као сегментима неокласичне теорије капитала, нагласак је на инвестирању сопствених ресурса са циљем стварања профита. Разликују се у односу на предмет производње (у првом случају вештине и знање, у другом вредности и норме) и природу приноса (економски приноси на улагања која чине појединци, насупрот репродукцији доминантне културе). У оба случаја, на капитал се гледа као на ресурсе које поседују и инвестирају појединци. Основно полазиште анализе су појединци, било као независни, атомизирани елементи случајно распоређени у друштву, као што је то случај у теорији људског капитала, или као појединци индоктринирани доминантним вредностима у друштву, као у случају културног капитала.

У економској науци се и друштвени капитал дефинише углавном као атрибут појединца, као потенцијал појединца да активира и ефикасно мобилише мрежу друштвених веза засновану на блискости (у друштвеном простору), а које се одржавају симболичком и материјалном разменом. У том контексту, друштвени капитал има карактеристике приватног добра које појединац акумулира и користи за остваривање својих циљева. За неокласичну економику, друштвени односи, обичаји и структуре, као такви, не постоје независно од појединаца који их сачињавају. Тако је, на пример, тржиште резултат историјског развоја разменских односа уз посредство новца. Појединци настају *ab initio*, с биолошки датим преференцијама. Друштвени капитал је нешто што појединци поседују и може да се повећава или смањује као и физички и људски капитал, иако појединци користе и стварају друштвени капитал у интеракцији с другим појединцима. Само у том ограниченом смислу овај сегмент капитала добија атрибут „друштвени“ [Becker 1976; 1996]. Друштвена компонента не може да се посматра одвојено од индивидуалних интеракција, осим у форми неких историјски наслеђених ограничења. Овакав приступ изолује економску науку од других друштвених наука, осим у случају када друштвене науке прихватају теорију рационалног избора.

Друштвени капитал интегрисан је у економску анализу као: а) преференција у функцији корисности, б) индивидуални ресурс који поседују појединци или предузећа, и в) средство за релативизовање проблема асиметричних информација и смањење ризика у економским трансакцијама.

Друштвени капитал као преференцију у функцији корисности увео је Бекер [Becker 1993; 1996] а касније и Глезер, Лајбсон и Сакердот [Glaeser et al. 2002]. Друштвени капитал одређен је као преференција за одређеним друштвеним вредностима, попут признања и престижа. Ово тзв. *инструментално схваћање друштвеног капитала* односи се на схватање

друштвеног капитала као индивидуалне преференције, при чему се акумулација друштвеног капитала посматра кроз *cost-benefit* анализу, што значи да ће појединци акумулирати друштвени капитал све док су гранични приходи њиховог инвестирања већи од граничних трошкова. Претпоставка је да појединци бирају врсту и ниво друштвеног капитала који максимизира очекивану корисност. Друштвени капитал овде постаје ствар рационалног избора. Појединци бирају друштвене мреже на начин који ће максимизирати њихову корисност. Када се појединац определи за одговарајућу друштвену мрежу, она ограничава његов избор јер појединац има незнатан утицај на њено функционисање. Друштвени капитал представља елемент у функцији корисности и *input* у производној функцији. Бекер описује друштвени капитал као посебну врсту интермедијарног добра у производњи, које се појављује као један од аргумената у функцији корисности појединца. „Проширена функција корисности ... стабилна је јер укључује прошло искуство и друштвене факторе“ [Becker 1996: 5]. На тај начин, ова функција добија универзалну применљивост у објашњењу људског понашања. Штавише, она представља филтер кроз који се утицај друштвених фактора инкорпорира у економску анализу. „Аналитички хоризонти рационалног избора постају на тај начин неограничени: лични и друштвени капитал су круцијални ... за разумевање укупног понашања у текућем и протеклом периоду“ [Becker 1996: 6].

Схватање друштвеног капитала као индивидуалног ресурса слично је схватању капитала као индивидуалне преференције. Тако, Бурдије и Вакант [Bourdieu & Wacquant 1992] истичу да друштвени капитал представља укупне стварне или потенцијалне ресурсе који су на располагању актерима по основу припадности групи. Друштвени капитал перципира се као атрибут појединаца тј. као потенцијал појединца да активира и ефикасно мобилише мрежу друштвених веза засновану на блискости (у друштвеном простору), а које се одржавају симболичком и материјалном разменом. За Бурдијеа [Bourdieu 1986], друштвени капитал је атрибут појединца у друштвеном контексту. Кроз сврсисходну активност, појединац може да трансформише друштвени капитал у економски добитак. Та могућност, међутим, зависи од карактеристика постојеће друштвене структуре. Бурдије не предлаже анализу друштвеног капитала уз помоћ економске методологије, али његова дефиниција се уклапа у стратегијски модел економског понашања. Друштвени капитал посматра се као атрибут појединца. У том контексту, друштвени капитал има карактеристике приватног добра које појединац акумулира и користи за остваривање својих циљева.

Велики број теоријских и емпиријских истраживања у којима је друштвени капитал интегрисан као ресурс у економске моделе, саставни су део Иницијативе Светске банке у вези с друштвеним капиталом (World Bank Social Capital initiative – WBSCI). Под друштвеним капиталом подразумевају се „институције, односи, ставови и вредности који управљају интеракцијама међу појединцима и доприносе економском и друштвеном развоју“ [World Bank 1998: 1]. Ова иницијатива изнедрила је мноштво

студија, од којих посебно помињемо студију о друштвеном капиталу коју су уредили Дасгупта и Серегелдин [Dasgupta & Seregeldin 1999], а која представља покушај интеграције друштвеног капитала у ортодоксну неокласичну економску анализу као ресурс, уз потенцирање одређених институционалних аспекта друштвеног капитала. Економско-политички закључак који проистиче из оваквог приступа је да друштвени капитал мора да јача кроз подршку цивилног друштва и локалне власти, а не кроз подршку централних државних органа. У складу с оваквом концепцијом друштвеног капитала као ресурса, односно посебног производног фактора, Палдам и Свендсен адаптирали су производну функцију тако што су укључили и друштвени капитал [Paldam & Svendsen 2004: 237].

$$Y = f(K, T, L, H, SC)$$

где је Y производња, K капитал, T технологија, L рад, H људски капитал, док је SC друштвени капитал као додатни производни фактор.

Управо је схватање друштвеног капитала као независног ресурса, који није одговорност државе и налази се у појединцима, предузећима и организацијама, резултирало снажним критикама *Иницијативе Светске банке у вези с друштвеним капиталом* [Fine 2001]. Овакво тумачење друштвеног капитала, по Харису и де Рензију [Harriss & de Renzio 1997], носи опасност од маргинализовања улоге државе у његовом стварању. Претпоставка да друштвени капитал може да замени државну регулацију стимулишући појединце да се учлањују у клубове, асоцијације и друге облике повезивања с другима, погрешна је. Посматрано из угла хетеродоксне економике, тиме се игноришу трајне асиметрије моћи које су део друштва и које резултирају друштвеном искљученошћу, неједнакостима и контролом унутар и између различитих група. Стога, препоруке Светске банке, засноване на схватању да друштвени капитал може да служи као супститут за улогу државе, треба узимати с резервом.

Критике оваквог схватања друштвеног капитала указују на то да друштвени капитал није индивидуални ресурс, него да егзистира у односима између појединаца, а то даље значи да инвестиције једног појединца зависе од инвестиција других. Друштвени капитал не може да се сведе на својину или атрибут појединца. Као скуп ресурса доступних кроз друштвене везе и односе, друштвени капитал је у основи друштвени и политички феномен: резултанта, у социолошком смислу, институција и активности друштвених група. Друштвени капитал не може да постоји ван сфере друштвених односа.

Друштвени капитал је у економске моделе интегрисан, не само као преференција у функцији корисности и индивидуални ресурс, него и као варијабла која упућује на ризик у вези с асиметричним информацијама. Полазећи од претпоставке да су тржишне функције модификоване постојањем несавршених информација, неекономски феномени могу да се објасне тако што појединци улазе у међусобне интеракције управо са циљем превазилажења непотпуних информација. Тако, рецимо, формирање удружења за неекономске сврхе или на основу неекономских крите-

ријума може да буде индиректан начин добијања информација. Другим речима, нетржишни односи су начин компензације за непотпуне информације на тржишту. Наоко неоптималне форме понашања, као што су поверење, реципроцитет, обичаји и норме, јесу заправо оптималан одговор појединаца на тржишне несавршености.

У инструменталном приступу друштвеном капиталу (где се друштвеном капиталу приступа као механизму за релативизовање ризика који проистиче из асиметричних информација) на поверење се гледа као на кључну варијаблу друштвеног капитала. Економисти су и пре развоја концепта друштвеног капитала препознавали улогу поверења у ублажавању тржишних грешака и подстицању економске ефикасности. Тако, рецимо, Ероу [Arrow 1971: 22] пише: „У одсуству поверења, пропустила би се могућност обострано корисне сарадње међу економским актерима ... норме друштвеног понашања ... (јесу) реакција друштва на тржишне грешке.“¹ Поверење се у овом сегменту литературе дефинише инструментално, као рационално очекивање у вези с понашањем других [Dasgupta 1999: 330]. Палдам и Свендсен [Paldam & Svendsen 2004] га означавају као „рационално поверење“, које проистиче из дугорочних интеракција с осталим актерима, где се текуће користи опортунистичког понашања пропуштају у циљу остваривања већих будућих користи од сарадње. Отуда поверење има инструменталну вредност у максимизацији функције корисности појединаца. Оливер Вилијамсон, један од најпознатијих заговорника теорије трансакционих трошкова, не слаже се с оваквим схватањем поверења. Он истиче да овакав приступ поверењу меша кредитбилитет, који произилази из прорачунатог ризика, с етичком вредношћу (аспектом) поверења. У таквим условима „прорачунатост може да девалвира однос“ [Williamson 1993: 484] будући да „може нарушити атмосферу и водити нето губитку задовољства међу укљученим странама“ [Williamson 1993: 481]. Зато, по његовом мишљењу, израз „поверење“ треба заменити изразом „кредитбилитет“.

Очигледно је да у економској науци доминира функционални приступ у анализи друштвеног капитала. Функционални приступ друштвеном капиталу негује идеју о друштвеном капиталу као преференцији у функцији корисности, индивидуалном ресурсу или механизму за релативизирање тржишних недостатака, при чему је пажња усмерена само на ефекте друштвеног капитала, без објашњења начина на који се он акумулира. Занемарује се каузални механизам који резултира економским користима. Истовремено, игнорише се чињеница да друштвени капитал понекад има негативне ефекте и да не води економским користима, као што је то случај с организованим криминалом. Игноришу се друштвени оквири индивидуалног избора, разлике у приступима и контроли над ресурсима и негативни ефекти појединих норми у одређеним групама. Критичари ортодоксног неокласичног приступа друштвеном капиталу

¹ Много пре Ероуа и формулисања прве фундаменталне теореме економије благостања, филозофи-економисти 18. века, попут Дејвида Хјума, Адама Смита и Антонија Бенедетија, такође су писали о важности поверења у економским трансакцијама.

истичу да начин на који је овај концепт обухваћен неокласичном парадигмом не доприноси бољем разумевању утицаја друштвених односа на економске процесе [Fine 2001; Harriss 2001]. Будући да је укалупљен у методолошки индивидуализам, концепт друштвеног капитала игнорише питања моћи, конфликта и класа. Зато Фајн сугерише проучавање друштвених, политичких и културних димензија економских процеса из перспективе политичке економије.

ИМА ЛИ ДОВОЉНО АРГУМЕНАТА ЗА КОРИШЋЕЊЕ ИЗРАЗА „ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ“?

Друштвени капитал је релативно новији концепт у економској науци који треба да допринесе бољем разумевању процеса капитализације који укључује хијерархијске структуре, друштвене везе и економске актере. У неокласичној економици, капитал је било шта што може да допринесе, директно или индиректно, будућем току приноса. С обзиром на то да друштвени капитал представља скуп неекономских интеракција између појединаца које могу имати економске ефекте, има елемената за коришћење израза „капитал“ у економском смислу, али истовремено и услова за критику. Стављање друштвеног капитала поред физичког и људског капитала, као *inputa* у производњи добара и услуга, у основи је ширење концепта фетишизма робе изван традиционалног домена, сматрају Фајн и Грин [Fine & Green 2000]. Друштвени капитал поистовећује се с материјалним ресурсом који може да повећа производњу или побољша економске перформансе. Као што фетишизам робе симболизује како се реални производни односи показују као односи међу стварима, индивидуалистичко схватање људског и друштвеног капитала, истичу наведени аутори, замагљује природу друштвених односа кроз које се одвија процес учења и акумулирања искуства, и кроз које друштво делује на понашање и искуство појединаца [Fine & Green 2000: 86].

По Роберту Солоу [Solow 1999], капитал представља како природне ресурсе, тако и факторе производње који су резултат производног процеса, а од којих се очекује да пружају корисне производне услуге у будућем периоду. Израз „друштвени капитал“, по Солоу, неадекватно изражава суштину концепта и представља покушај да се добије уверљиво објашњење на основу лоше аналогије². Солоу је посебно резервисан око употребљивости израза „друштвени капитал“ због проблема везаних за његову концептуализацију и мерење. Питања на која се концепт односи су веома важна; међутим, он предлаже израз „обрасци понашања“, уместо друштвени капитал.

И Кенет Ероу [Arrow 1999] залаже се за одбацивање израза „друштвени капитал“. Ероу – који је међу првима наглашавао значај поверења за економску ефикасност и економске трансакције – сматра да су термини „друштвена мрежа“ или „друштвене интеракције“ адекватнији

² Мисли се на аналогију с физичким капиталом.

од израза „друштвени капитал“. Кључни атрибут капитала је да представља акумулиране ресурсе који обезбеђују приносе у будућности. Становиште да су друштвене везе и односи ресурси – односно да представљају капитал – значи да је друштвени капитал нешто више од скупа друштвених организација или друштвених вредности. На страни улагања (*inputa*) то значи да су неопходне инвестиције у циљу производње трајних добара; на страни резултата (*outputa*) мора да постоји способност генерисања одговарајућих користи. По Ероу [Arrow 1999: 3–5], израз „капитал“ имплицира три аспекта: а) увећање у времену, б) намерно (свесно) жртвовање зарад будућих користи, в) неутуђивост. Он истиче да у случају друштвеног капитала нема материјалних улагања. Суштина друштвених мрежа је да су разлози њиховог настанка другачији, а не економска корист за чланове. Међутим, треба скренути пажњу на то да, иако појединци не инвестирају директно у друштвени капитал, они често доносе прорачунате одлуке да се придруже клубовима, чине услуге, склапају и одржавају везе, очекујући користи у будућности. Иако један део друштвеног капитала није повезан са жртвовањем, улагањима и напорима, приступ друштвеном капиталу, у већини случајева, захтева улагање одређених ресурса [Wolcock 1998]. Једна од одлика капитала је и „отуђивост“, односно могућност преношења власништва с једног на другог појединца а то је, према Ароу, у случају друштвеног капитала готово немогуће. Међутим, у одређеној мери, и то је могуће. Део друштвеног капитала власника продавнице је њена репутација. Могуће је да се пренесе власништво над продавницом другом појединцу, а да се не уништи поверење потрошача у производе који се у њој продају. У том контексту, изградња корпоративног идентитета и угледа је начин установљавања тржишта за одређене типове друштвеног капитала.

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ДРУШТВЕНОГ КАПИТАЛА И ОСТАЛИХ ОБЛИКА КАПИТАЛА

Друштвени капитал поседује одређене карактеристике које га одвајају од осталих форми капитала. Прво, друштвени капитал има карактеристике јавног добра, што има директне импликације на обим његове понуде. Као и код осталих јавних добара, понуда друштвеног капитала биће испод друштвено оптималног нивоа „због непотпуне колективне интернализације позитивних екстерналија везаних за његово стварање“ [Lesser 2000: 7–8]. Друго, друштвени капитал „лоциран“ је, не у самим актерима, него у њиховим односима с другим актерима. Већина аутора на друштвени капитал гледа као на ресурс који појединци користе у остваривању својих циљева, али који појединци не поседују у формалном смислу. Док се економски капитал налази на банкарским рачунима, људски капитал унутар глава људи, друштвени капитал је саставни део мреже односа међу појединцима. Да би поседовао друштвени капитал, појединац мора да буде повезан с другима и управо су ти други, а не он, стваран извор његових предности [Portes 1998]. Као атрибут друштвене струк-

туре у којој егзистира појединац, друштвени капитал није приватно власништво појединца који га користи ради остваривања својих циљева. Друштвени капитал уткан је у друштвену структуру и има карактеристике јавног добра [Narayan 1997]. Да би користио друштвени капитал, појединац мора да буде повезан с другима и управо они представљају извор потенцијалних могућности, а не он сâм. Друштвени капитал не може да егзистира у вакууму; он зависи од интеракција између појединаца. Полазећи од тога, појединац не може изоловано да утиче на ниво друштвеног капитала у групи; неопходна је колективна акција како би се променио *status quo*.

Друштвени капитал, међутим, дели неколико атрибута с осталим формама капитала [Adler & Kwon 2000]. Прво, и друштвени капитал захтева инвестирање – можда не увек у виду новца, али свакако у виду времена и напора које може бити знатно. Друштвени капитал је ресурс у који остали ресурси могу да се инвестирају с очекивањем приноса (мада неизвесних) у будућем периоду. Кроз инвестирање у изградњу мрежа екстерних односа појединци могу да остваре приступ драгоценим контактима и информацијама, а инвестирањем у интерне односе колективни актери могу да ојачају колективни идентитет и повећају капацитет за ефикасно управљање (на пример, предузеће финансира семинаре како би оспособило појединце да граде своје неформалне мреже и интеракције које воде већем нивоу поверења).

Друго, друштвени капитал може да се користи за разне продуктивне сврхе: на пример, може да олакша трансфер релевантних знања и вештина из једног дела организације у други, или да олакша долазак до информација о отварању нових радних места, итд.

Од свих форми капитала, капитал у физичком и финансијском облику је најлакше претворити у друге форме капитала, као што је људски, културни или друштвени капитал. Могућност претварања друштвеног у друге облике капитала је знатно мања.

Треће, као и друге форме капитала, друштвени капитал може да буде супститут или комплемент другим облицима капитала. Наиме, економски актери могу некад да компензују недостатак финансијског или људског капитала добрим „везама“. Међутим, много чешће друштвени капитал представља комплемент осталим формама капитала. Друштвени капитал, на пример, може да побољша ефикасност употребе капитала у физичком и финансијском облику смањењем трансакционих трошкова.

Као и физички и људски капитал (али за разлику од финансијског капитала), друштвени капитал захтева одржавање како би продуковао одговарајуће ефекте. Без утрошка времена, енергије или других ресурса, везе између појединаца еродирају протоком времена, попут оксидације на комаду гвожђа. Међутим, за разлику од људског капитала, одржавање друштвеног капитала захтева учешће обе стране (појединца и осталих чланова друштвене мреже). За развој интеракција заснованих на поверењу између чланова одређене професионалне организације по-

требан је читав низ година. Неопходне су генерације и генерације да би се изградио друштвени капитал и давао ефекте. И као што то јасно показују грађански сукоби широм света, поверење се много лакше разара него гради. То значи да постоји очигледан трошак одржавања друштвеног капитала у виду времена.

Као и људски капитал, али за разлику од физичког капитала, друштвени капитал нема предвидљиву стопу депресијације. Иако може да депресира некоришћењем, коришћење не доводи до његове депресијације. Као што се знање развија употребом, свакодневне трансакције засноване на поверењу резултирају његовом репродукцијом и јачањем³. Друго, иако одређене промене могу да доведу до застаревања друштвеног капитала [Sandefur & Laumann 1998], стопа депресијације потпуно је непредвидљива. Друштвени капитал, као и организационо знање, расте и постаје продуктивнији с употребом. Зато има растуће, а не опадајуће приносе током времена. Ипак, као што организационо знање може да постане ирелевантно (на пример, када револуционарна технологија учини текућу технологију застарелом), друштвени капитал може веома брзо да изгуби своју вредност (на пример, аквизиција може да умањи вредност друштвеног капитала створеног унутар предузећа које се преузима, уколико се очекују отпуштања).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Иако постоје различите дефиниције капитала, заједничка нит која их повезује је да се под појмом капитала подразумевају ресурси који су резултат производног процеса (схваћеног у најширем смислу), а које економски актери користе у сврху остваривања својих циљева. С једне стране, капитал је резултат (*output*) производног процеса (производња или увећање вредности ресурса); с друге стране, представља фактор (*input*) производње. На основу анализе друштвених веза, као и разлика и сличности које постоје између друштвеног капитала и осталих облика капитала можемо да закључимо да, упркос критикама, „друштвени капитал“ представља одговарајући израз за означавање ресурса доступних кроз друштвене везе, зато што друштвене везе поседују готово све карактеристике које се обично приписују другим облицима капитала.

За неокласичну економику, почетна тачка у дефинисању капитала су материјални ресурси који су у стању да допринесу увећању производње, са сврхом повећања потрошње у будућем периоду. Међутим, одредница „материјални“ није концептуално неопходна. Да би нешто било капитал, све што је потребно је да обезбеђује приносе у будућем периоду. Отуда, финансијски и људски капитал не морају да постоје у некој видљивој форми да би били капитал. Све донедавно, било је уврежено мишљење да капитал обухвата само видљиве ресурсе (фабрике, опрему и слично),

³ Друштвени капитал апресира током употребе и зато традиционални теоријски модели, који описују како се количина физичког капитала мења с употребом, не омогућавају моделирање промена друштвеног капитала током времена.

koji se koriste u svrhu ostvarivanja profita. Ovi oblici kapitala smatrani su bogatstvom na kojem se zasnivaju ekonomski rast i razvoj. Međutim, danas sve više prevладаva stav da ova tri oblika kapitala ne određuju u potpunosti proces ekonomskog rasta. Način na koji se odvijaju interakcija i organizovanje ekonomskih aktera u procesu rasta i razvoja, takođe je veoma bitan. Ekonomski rast захтева улагање различитих облика капитала, а друштвени капитал је један од њих. Међутим, друштвени капитал има једну јединствену карактеристику која се састоји у томе да повећава ефикасност процеса комбиновања осталих облика капитала. Из тог угла гледано, друштвени капитал није само *input* у производној функцији него и експоненцијални фактор читаве производне функције, и по томе је сличан технологији.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adler, Paul. *et al.* (2000). Social Capital: the Good, the Bad, and the Ugly, in *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*. Ed. E. Lesser, Boston: Butterworth-Heinemann, pp. 89–15.
- Arrow, Kenneth; Frank Hahn (1971). *General Competitive Analysis*. San Francisco: Holden-Day.
- Arrow, Kenneth (1972). Observations on Social Capital, in *Social Capital. A Multifaceted Perspectives*. Ed. P. Dasgupta, Washington D.C.: The World Bank, pp. 3–5.
- Becker, Gary (1993 [1964]). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, 3rd edition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Gary S. (1976). *The Economic Approach to Human Behaviour*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Becker, Garry S. (1996). *Accounting for Tastes*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1986). The Forms of Capital. Ed. J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood, pp. 241–248.
- Bourdieu, Pierre; Loïc Wacquant, (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Coleman, James (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dasgupta, Patha (1999). Economic progress and the idea of social capital, Eds. P. Dasgupta, I. Serageldin, *Social capital; a multifaceted perspective*. Washington, D. C.: World Bank, pp. 325–424.
- Dasgupta, Patha; Ismail Serageldin, Eds. (1999). *Social capital: a multifaceted perspective*. Washington, D. C., World Bank.
- Fine, Ben *et al.* (2000). Economics, Social Capital and the Colonisation of the Social Science, Eds. S. Baron *et al.* *Social Capital – Critical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, pp. 78–93.
- Fine, Gary (2001). Enacting Norms: Mushrooming and the Culture of Expectations and Explanations. Eds. M. Hechter, K. Dieter Opp. *Social Nomrs*. New York: Russell Sage Foundation.
- Glaeser Edward *et al.* (2002). An Economic Approach to Social Capital. *The Economic Journal*, vol. 112 (November), no. 483, pp. 437–458.
- Harriss John; Paul De Renzio (1997). An Introductory bibliographic Essay. *Journal of International Development*, Vol. 9, Issue7, pp. 919–937.
- Lesser, Eric (2000). Leveraging Social Capital in Organizations. Ed. E. Lesser. *Knowledge and Social Capital. Foundation and Applications*. Boston: Butterworth-Heinemann, pp. 3–16.
- Narayan, Deepa (1997). Voices of the Poor: Poverty and Social Capital in Tanzania. Environmentally and Socially Sustainable Development, *Studies and Monographs Series 20*, Washington, DC: World Bank.

- Narayan, Deepa (1999). *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*. Washington: The World Bank.
- Paldam Martin, Tinggaard Svendsen (2004). Social Capital and Economics, Eds. Flap, H., Völker, B. *Creation and Returns of Social Capital. A New Research Program*. London: Routledge, pp. 231–253.
- Portes, Alejandro (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24. No. 1, pp. 1–24.
- Putnam et al. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. Vol. 6, No. 1, pp. 65–78.
- Sandefur, Rebecca et al. (1998). Paradigm for Social Capital, *Rationality and Society*, Vol.10, No.4, pp. 481–501.
- Schleifer, Andrey et al. (1993). Corruption. *Quarterly Journal of Economics*, No. 108, pp. 599–617.
- Solow, Robert (1999). Notes on Social Capital and Economic Performance, Eds. P. Dasgupta. *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. Washington, D.C.: The World Bank, pp. 6–12.
- Tendler, Judith (1995), *Social Capital Across the Public–Private Divide*, MIT, *mimeo*.
- Williamson, Oliver (1993). Transaction Cost Economics Meets Posnerian Law and Economics. *Journal of Theoretical and Institutional Economics*, Vol. 149, No. 1, pp. 99–118.
- Wolcock, Michael (1998). Social Capital and Economic Development: Towards A Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*, Vol. 27, No. 2, pp. 151–208.
- World Bank (1998). *The initiative on defining, monitoring and measuring social capital: overview and program description*. Washington, D. C.: World Bank.

Original scientific paper

ON THE JUSTIFICATION OF USE OF THE TERM „SOCIAL CAPITAL“

by

NATAŠA GOLUBOVIĆ

University of Niš, Faculty of Economics
11 King Aleksandar the Unifier Square, Niš
E-mail: natasa.golubovic@eknfak.ni.ac.rs

SRĐAN GOLUBOVIĆ

University of Niš, Faculty of Law
11 King Aleksandar the Unifier Square, Niš
E-mail: sgolub@ptt.rs

SUMMARY: Social relationships which are at the base of social capital enable access to different resources. As a set of resources available through social relationships, social capital is in fact social and political phenomenon; resultant, in the sociological science, from institutions and activities of social groups. At the same time, social capital has its economic dimension reflected in the additional productivity which results from the synergy of social relationships. However, there are disputes among authors about whether we could those aspects of social structures which are usually labelled as social capital really regard as a form of capital. The aim of this paper is to investigate justification of use of the term „social capital“ to indicate resources available through social ties, which could enhance welfare of individuals and of the entire society.

KEYWORDS: social capital, institutions, investment, social relationships, resources

РАЗЛОЗИ ЗА ОДБИЈАЊЕ ЗАХТЕВА ЗА ПРИЗНАЊЕ ЖИГА

ЗОРАН МИЛАДИНОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу
Правни факултет
Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија
Е-адреса: zmiladinovic@jura.kg.ac.rs

СЕНИША ВАРГА

Универзитет у Крагујевцу
Правни факултет
Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија
Е-адреса: svarga@jura.kg.ac.rs

САЖЕТАК: Ценовна конкуренција није доминантан облик такмичења на савременим тржиштима. Привредно-правни субјекти се у привлачењу купаца такмиче чинећи своју робу или услуге (стварно или привидно) посебним на сваки други начин осим снижењем цене (сем у виду кратко-трајних тј. „викенд акција“). Један од начина диференцирања истоврсних роба или услуга различитих понуђача је обележавање роба и услуга речима, словима, сликама, цртежима, њиховим комбинацијама и другим знаковима. Пошто служе за обележавање роба и услуга ови знакови се називају робним и услужним знаковима. Робни и услужни знакови могу бити регистровани или нерегистровани. Ако су регистровани, називају се робним или услужним жиговима. Регистрацијом робног и услужног знака стиче се субјективно право индустријске својине. Оно је апсолутно што значи да нико други не може користити такав робни и услужни знак за обележавање исте врсте роба и услуга. У неким случајевима забрана се односи и на робне и услужне знакове који су слични жигу или су намењени обележавању сличне врсте роба и услуга. Који су то случајеви, када је постојање истоврсности, истоврсности и сличности правно релевантно и како се сличност знакова, роба и услуга утврђује, предмет су овог рада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: робни и услужни жигови, роба и услуге, истоврсност, истоврсност, сличност

Робни или услужни жиг је знак који служи за разликовање робе односно услуга једног од истоврсне или сличне робе односно услуга другог привредно-правног субјекта или другог правног или физичког лица које обавља комерцијалну делатност. Робни или услужни знак је симбол

робе на коју се односи [Popović 1969: 35] али и друштвених вредности које заступа компанија која га користи [Идрис 2003: 131]¹. Робни или услужни жиг може бити било који знак подобан за обележавање робе односно услуга ради њихове индивидуализације на тржишту, а који се може графички представити. „У питању су сасвим произвољна обележја... Њих по свом нахођењу, по свом смислу и могућности да осети атмосферу потрошача, бира произвођач или трговац“ [Vlašковић 1996: 7].

Привредно-правни субјекти аутономно одлучују да ли ће у привредном промету обележавати робу или услуге било којим знаком. А ако се и одлуче за комерцијално коришћење робних и услужних знакова, нису дужни да их региструју. Регистрација робних и услужних знакова подразумева издатке за плаћање административних такси за одржавање права, старање о очувању квалитета производа на истом нивоу и друго, а нарочито обавезу коришћења робног и услужног жига у привредном промету. С друге стране, регистрацијом робног и услужног знака обезбеђује се искључивост у привредном коришћењу регистрованог знака. Поменута искључивост обезбеђује се на основу субјективног права на жиг које у посебном управном поступку, који се покреће и води по пријави робног и услужног знака, признаје надлежни државни орган или организација, у Републици Србији: Завод за интелектуалну својину. Установљење овог субјективног права подразумева и забрану регистрације касније пријављеног робног или услужног знака, а по основу истоветности или сличности. Истоветност и сличност као разлози за одбијање захтева за признање жига могу се односити како на жиг и пријављени робни или услужни знак тако и на врсте роба за чије обележавање је жиг регистрован, а пријављени робни и услужни знак намењен. Због тога ћемо прво писати о забрани регистровања робног и услужног знака који је истоветан жигу, а пријављен је за обележавање исте врсте роба односно услуга, да бисмо после тога анализирали неподобност за регистрацију робних и услужних знакова који су или: а) истоветни жигу регистрованом за обележавање оних врста роба односно услуга које се могу сматрати сличним робама односно услугама за чије обележавање су пријављени, или су: б) слични жигу, а пријављени су за обележавање исте или сличне врсте роба односно услуга за чије обележавање је тај жиг регистрован. Због посебног правног режима, заштиту славних жигова ћемо обрадити у посебном поглављу. Појам жига у овом раду користиће се двојако – ка-

¹ Поменути аутор додаје да се у савременим условима потрошње психолошка функција робних и услужних жигова од рудиментарне (изазивање асоцијација) проширује тако да робни и услужни жигови добијају својства културних икона. У том смислу потрошачи све више бирају неки производ зато што се његовом ознаком указује на начин живота и скуп идеја. Из тог разлога поседовање производа обележених појединим робним и услужним знаковима може да има значај статусног симбола, па чак и друштвеног престижа у погледу оних врста роба које се свакодневно користе. Компаније данас не стварају вредност својим производима него робним и услужним знацима; оне не продају производе него представу о производу. Напоменули бисмо да чувени робни и услужни жигови данас могу да служе и као симбол националних па чак и цивилизацијских вредности зависно од подручја са којег потиче понуђач означених роба и услуга.

ко за означавање права којим се штити ознака, тако и за означавање ознаке која је предмет тог права.

ИСТОВЕТНОСТ КОЈА СЕ ИСТОВРЕМЕНО ИСПОЉАВА И У ПОГЛЕДУ ЗНАКОВА И У ПОГЛЕДУ ВРСТЕ РОБА ОДНОСНО УСЛУГА

Не може се усвојити захтев за признање жига за робни или услужни знак који је истоветан жигу, а ради обележавања истих врста роба односно услуга [Davis 2008:205]. Ово је тзв. *double identity* разлог за одбијање захтева за признање жига [Bently et al. 2004: 850]. Овом забраном указује се на два аспекта права о жигу и то: искључивост жига (...*исџио-вешан жиџу...*) и, пре свега, везаност жига за врсту робе односно услуге (...*ради обележавања исџиих врста роба односно услуга*). То ће значити да се правни монопол на коришћење жига у привредном промету не односи на обележавање свих врста роба и услуга, него само на обележавање оних врста роба и услуга за чије обележавање је жиг регистрован. Ово правно правило назива се и начелом специјалности [више о томе: Влашковић 1996].

Према ставу Суда правде Европске уније, какав је заузет у случају *LTJ Diffusion v. Sadas Vertbaudet SA*² [Wilson 2005: 53; Zlatović 2008: 259], идентичност робних и услужних знакова мора се тумачити стриктно. Стриктно тумачење међутим не значи да су жиг и пријављени знак истоветни само онда када, у односу на жиг, пријављени робни или услужни знак не садржи никакве модификације или додатке. Упоређујући робни или услужни знакови сматрају се истоветнима и онда када су разлике између ових знакова безначајне. Разлике су безначајне када их просечни потрошач не примећује. У литератури се наводи пример случаја када је утврђено да су знакови састојећи у речима *wet wet wet* идентични иако су речи биле написане различитим типовима слова [Bently et al. 2004: 852]³.

И у праву жига примењује се право првенства тако да правна заштита од признавања права на жиг за истоветан робни и услужни знак обухвата и оне робне и услужне знакове који су предмет раније пријаве робног или услужног знака по којој још није решено, под условом да право на жиг по тој пријави буде признато. Исто важи и за следећи разлог за одбијање признања права на жиг.

СЛИЧНОСТ

Сличност као разлог за одбијање захтева за признање жига може се односити како на сличност жига и пријављеног робног и услужног знака тако и на сличност врста роба и услуга за чије обележавање је жиг регистрован и за чије обележавање се пријављује робни и услужни знак.

² С 291/00 [2003] ECR I-2799 (ARTHUR ET FÉLICE).

³ Аутори се позивају на случај: *Bravado Merchandising Services v. Mainstream Publishing (Edinburgh)* [1996] FSR 205, 214–15.

При томе треба разликовати две основне ситуације. Прву, када је робни и услужни знак истоветан жигу пријављен за обележавање роба и услуга које су сличне робама и услугама за чије обележавање је жиг регистрован. И другу, када је пријављени робни и услужни знак сличан робном или услужном жигу, а намењен је за обележавање роба или услуга које су исте или сличне као и робе и услуге за чије обележавање је жиг регистрован.

У поступку испитивања сличности робних и услужних знакова испитивању сличности роба и услуга приступа се као претходном питању („упоређивању сличности знакова претходи утврђивање сличности робе односно услуга на које се знаци односе“ [Totić 2002: 58]; Cf. MacQueen et al. 2008: 630]. У поступку испитивања сличности роба и услуга прво се врши идентификација роба и услуга које треба упоредити. Идентификација роба и услуга које треба упоредити врши се тумачењем навода садржаних у списковима роба и услуга на које се знак односно жиг односи. Када је утврђено шта се пореди, приступа се испитивању сличности роба и услуга. Законом о жиговима⁴, међутим, није дефинисано шта се под појмом сличне односно истоврсне робе подразумева нити су за утврђивање сличности тј. истоврсности роба и услуга дати критеријуми. Зато је постојање Ничанске класификације⁵ свакако од велике помоћи. Питање је, међутим, да ли је за одређење истоврсности довољно утврдити којим класама роба односно услуга припадају производи који се упоређују? Чињеница је да класификација роба и услуга није извршена насумце него према (доминантној) функцији или намени односно (доминантном) сировинском саставу производа. Очигледно су исти критеријуми коришћени и када је у оквиру наше судске праксе утврђено да се сви прехрамбени артикли односно безалкохолна пића и воћни сокови сматрају истом врстом робе [Јанјić 1982:122–123] (што је истовремено и додатни доказ валидности поменутих критеријума). Но имајући у виду економске односе који се правом жига регулишу, не може се занемарити и схватање које о сличности производа постоји у тржишном промету односно релевантном делу јавности, под чиме се у овом контексту подразумева схватање просечног потрошача. При томе је важно имати у виду да „схватање просечног потрошача није непроменљива величина, него се мења с променом привредних околности, посебно с променом начина и метода производње, продаје или рекламе односног производа“ [Vlašković s.a.: 117], тако да је питање утврђивања сличности роба и услуга фактичко и решава се према околностима сваког конкретного случаја узимајући у обзир намену, својства и друге физичке карактеристике производа, цену, крајње кориснике, уобичајене методе куповине и употребе итд. [Wilson 2005: 55] (о критеријумима за утврђивање релевантног тржишта производа види:

⁴ (Сл. гласник Р. Србије бр. 104/2009 и 10/2013; у даљем тексту: Закон).

⁵ Ничански споразум о међународној класификацији роба и услуга ради регистровања жигова, од 15. јуна 1957. године, ревидиран у Стокхолму 14. јула 1967. године и Женеви 13. маја 1977. године и измењен 28. септембра 1979. године (Сл. гласник Р. Србије – Међународни уговори бр. 19/2010).

Varga 2007: 129). Другим речима, чињеница да су упоређујуће робе и услуге различито класификоване не значи неминовно да нису сличне [Bentley et al. 2004: 860].

Тек ако се утврди да се и пријављени и регистровани робни и услужни знак односе на истоврсне тј. сличне производе поступак испитивања сличности робних и услужних знакова се наставља. Али пре него што се приступи упоређивању пријављеног знака и жига утврђује се степен препознатљивости жига на тржишту. Ово стога што при оцени сличности робних и услужних знакова, према ставу Суда правде ЕУ⁶, треба водити рачуна и о степену дистинктивности жига. Дистинктивност може бити својствена речи или целокупној креацији знака као таквој или може происходити из времена и обима дотадашње употребе знака у промету роба и услуга. Што је робни и услужни жиг дистинктивнији то се лакше утврђује сличност [Cornish et al. 2003: 679]. Другим речима, што је снага обележавања жига већа, пријављени робни и услужни знак мора бити 'различитији' да се не би сматрао сличним. То значи да је у погледу робних и услужних жигова високог нивоа дистинктивности предвиђена шира правна заштита у односу на мање препознатљиве жигове [Pantić 2006: 903].

Након што је на основу снаге обележавања жига утврђено колико пријављени робни и услужни знак мора бити различит у односу на жиг, приступа се поређењу ових знакова. За поређење робних и услужних знакова полазна сазнања чине сазнања о врсти робе и услуга за чије обележавање су пријављени знак и жиг намењени. Од те чињенице зависи пре свега која ће се група учесника у промету сматрати референтном у конкретном случају односно чија ће се пажња испитивати: да ли пажња потрошача, крајњих купаца, лаика (нпр. у случају робе широке потрошње) или посредника у купопродаји, лица која се професионално, у циљу зараде баве привредном или другом стручном делатношћу (као нпр. у случају лекова); као и евентуално њихових подгрупа (стари, деца, тинејџери, фармацеути, стоматолози, трговци на мало). Претпоставља се да су посредници у трговини у стању да већ на први поглед уоче многе, чак и врло незнатне, разлике међу робним и услужним знаковима које други учесници у промету не би могли уочити без пажљивог испитивања. Од врсте робе зависи и одређење степена пажње учесника у промету. Учесници у промету нису једнако пажљиви при куповини робе широке потрошње и трајних потрошних добара, као ни при куповини јефтине и скупе робе. Што је захтевани степен пажње виши то је већа толеранција у погледу сличности робних и услужних знакова односно роба и услуга [Torgemans 2008: 395]⁷. Из сазнања о врсти робе може да следи и закључак о месту купопродаје односно да ли су то робне куће, тржни центри, сајмови и сл. где су једни поред других изложени истоврсни производи различитих

⁶ *Canon Kabushiki Kaisha v. Metro Goldwin Mayer Inc.* C 39/97 [1998] ECR I 5507.

⁷ Аутор као примере наводи ознаке LANCIA и LANCER намењене за обележавање путничких моторних возила. Због високог степена пажње приликом куповине аутомобила усвојен је захтев за признање жига Lancer (*Re Lancer Trade Mark* [1987] RPC 303).

произвођача па се пред очима учесника у промету налазе робни и услужни знакови које је могуће упоређивати на лицу места. Коначно, уколико је сродност производа већа утолико је већа и опасност од поистовећивања робних и услужних знакова у свести учесника у промету па се робни и услужни знакови морају међусобно више разликовати [Besarović 2005: 162] и обрнуто.

Након што су утврђене околности везане за робу и услуге и када се зна чијом пажњом и колико пажљиво се приступа испитивању сличности робних и услужних знакова, следи упоређивање робних и услужних знакова. Упоређивање робних и услужних знакова врши се објективно, спрам њиховог значења и садржине, како би се утврдио и упоредио општи утисак који при куповини робе или избору услуга учесници у промету стичу на први поглед, а не ради утврђења субјективних намера подносиоца пријаве. Предмет испитивања су пријављени и регистровани робни и услужни знак у целини или поједини њихови делови. За просте, општепознате и чувене робне и услужне знакове важи правило да се пореде у њиховом укупном изгледу док се у случајевима сложених знакова различито третирају дистинктивни и недистинктивни делови знака па се за поређење користе само дистинктивни делови знака⁸ („недистинктивни делови знака се не пореде“ [Pantić 2006: 903]) и то они доминантни („посебно мора бити узето у обзир ‘срце’ знака, тј. његов доминантни део који привлачи пажњу потрошача“ [Manigodić 2003: 944]). Аналитички приступ упоређивању сложених робних и услужних знакова оправдан је пошто се подражавање често врши додавањем, изостављањем, другачијим распоређивањем или приказивањем, по правилу, недистинктивних делова регистрованог робног или услужног знака у другим бојама, облицима и димензијама. Аналитичким методом одваја се све што је небитно, па за поређење преостају само доминантни дистинктивни односно битни делови знака (*essence of the mark*). Доминантан део робног и услужног знака, по правилу, чине речи. Ово поготово зато што је у праву жига најшира правна заштита прописана у погледу вербалних робних и услужних жигова [Vošković 1998: 1100]. Зато се у ситуацијама када се робни и услужни знак састоји и од речи и од графизма, већи значај често придаје речима [Manigodić 1998: 1013]. Исти закључак произлази и из одлуке Врховног привредног суда бр. Сл. 1496 од 18. новембра 1969. године према којој ће се сматрати да постоји повреда жига у случају када је употребљена иста или слична карактеристична реч, без обзира на различите боје и облике робних знакова [Besarović 2005: 162]. Али ако је реч сама по себи недистинктивна или је дистинктивност изгубљена употребом, знакови се неће сматрати сличнима ако садрже битно другачије графичко решење [Vošković 2003: 889].

⁸ Када је то могуће, с обзиром на то да постоје и такви сложени робни и услужни знакови који се састоје искључиво од недистинктивних делова, а дистинктивност стичу само у укупном изгледу. Реч је о знаковима чија је моћ разликовања толико слаба да правну заштиту уживају само у односу на истоветне знакове јер су чак и сасвим мале разлике довољне за искључење опасности замене у погледу порекла њима означених производа.

Сличност робних и услужних знакова може се одређивати по аудитивном, визуелном и смисаоном критеријуму [Моћни 2004: 807] „па се два знака сматрају сличним, уколико међу њима постоји сличност по било ком од ових критеријума“ [Bošković 2000: 756]. Приликом примене визуелног и аудитивног критеријума утврђују се: број и распоред слова, а посебно самогласника, број истих слова, посебно број исто распоређених слова, дистинктивност (било инхерентна било стечена употребом) доминантне речи, а нарочито корена и осталих делова (суфикса, префикса) речи, број доминантних речи и њихов распоред [Manigodić 2001: 101]. При свему томе, највећа пажња поклања се положају самогласника у доминантним речима, јер је њихов број ограничен, а њихова комбинација представља битну карактеристику знака у визуелном, а нарочито у фонетском смислу [Bošković 2000: 757]. „Сличност у семантичком смислу ће постојати онда када два знака имају слично значење. То ће нарочито бити случај онда када се упоређују вербализми који припадају различитим језицима и који када се преведу имају слично значење у смислу аналогije идеја или чак њихове супротности“ [Bošković 1998: 1100]. Сличност у семантичком смислу може постојати и између два знака од којих први представља слику, а други се састоји у речи, када слика и реч имају исто значење [Vlašковић s.a.: 141].

Да би захтев за признање жига био одбијен није довољно утврдити да су пријављени робни и услужни знак и жиг слични, односно у случају њихове идентичности да су сличне робе и услуге за чије су обележавање пријављени односно регистровани. Правна заштита робном и услужном знаку који је сличан жигу или је идентичан али је пријављен за означавање сличних роба и услуга биће одбијена само у случају *бићне* сличности ових знакова. Битна сличност постоји онда када услед сличности двају робних и услужних знакова односно роба и услуга, постоји вероватноћа стварања забуне у *релевантном делу јавности* („...само повезивање (асоцијација), без опасности забуне, не ствара основ за одбијање регистрације...“ [Marković, 1998: 1043]). Вероватноћа стварања забуне у релевантном делу јавности постоји када су два робна и услужна знака, односно роба и услуге толико слични да се у свести учесника у промету, у моменту доношења одлуке о куповини [MacQueen et al. 2008: 632], ствара представа да се ради о: а) истом робном и услужном знаку, или б) модификацијама истог робног и услужног знака, или в) различитим робним и услужним знаковима статусно-правно или евентуално уговорно (лиценца) повезаних привредно-правних субјеката [Bošković 1998: 1090; Vlašković s.a.: 135–136]. Тако је у правној пракси утврђено да се у случајевима следећих знакова: SUZE и Suza; FINESSA и Finesse; STILAN и Sustilan; ANGININ и Anginil; CHARLIE и Čarli [примери наведени према: Totić 2002: 58], NESTLE и Bestlait, NIKE и Nikke, AVIOLINA и Avio lanol, СОСТА и Сockта, VIM и Vim [примери наведени према: Zlatović 2008: 260] може изазвати забуна релевантног дела јавности. Супротно томе, пошто само вероватноћа асоцијације услед сличности знакова, роба и услуга није довољна за закључак да ће у релевантном делу јавности настати

забуна [Bentley et al. 2004: 865], јер је вероватноћа асоцијације само елемент вероватноће забуне [Davis 2008: 208]⁹ то је у погледу следећих знакова утврђено да нису битно слични: FRISCO и FRESKA; FRIBON и FROBEN; SUVIPEN и SEMIPEN; BECOZYM и LEKOZYM; LEXOTAN и LEKOSAN; BENADON и TEMADON; COCA COLA и COCCOLO; CARTOX и GARVOX; OPTON и OPTIONS [Manigodić 2001: 105–107]. Међутим и када се битна сличност знакова односно роба и услуга утврди, пријављени знак се може заштитити као жиг уз сагласност носиоца права на раније регистровани робни и услужни знак [Torremans 2008: 396].

ЧУВЕНИ ЖИГОВИ

Чувени жигови су робни и услужни знакови највеће могуће снаге обележавања. Највећа могућа снага обележавања постоји онда када је робни или услужни жиг опште познат као знак неког предузећа односно његове робе [Vlašковић s.a.:147]¹⁰. Знакови су опште познати ако је њихова препознатљивост у промету роба и услуга на таквом нивоу да су постали део језика тржишних учесника па их ови могу користити као синониме за називе производа који се њима обележавају [Besarović 2005: 158; Marković 1998: 1037]¹¹.

Иако је чувени робни и услужни жиг опште познат, а опште познате односно ноторне чињенице се не доказују, чувеност робног и услужног жига мора се утврдити тако да буде неспорна. Ово због тога што је у погледу чувених робних и услужних жигова као знакова који су несумњиво познати као знакови високе репутације у праву жига предвиђена додатна правна заштита [MacQween et al. 2008: 637], па је неопходно осигурати се од олаког проглашавања робних и услужних знакова за чувене.

Што се критеријума за утврђење чувености робног и услужног жига тиче Законом је¹² предвиђено да се приликом утврђивања да ли је неки знак несумњиво познат као знак високе репутације узима у обзир упознатост релевантног дела јавности са знаком, укључујући и познавање до којег се дошло путем промоције жига.¹³ У Закону се даље појашњава да се релевантним делом јавности, за потребе утврђења чувености робног и услужног жига, сматрају стварни и потенцијални корисници робе односно услуга које се обележавају тим жигом, као и лица укључена у дистрибутерске токове те робе односно услуга. Иако је Законом ради утврђења чувености робног и услужног жига предвиђен само поменути критеријум то не значи да се други критеријуми не смеју узимати у обзир. Обрнуто, законом предвиђен критеријум је почетни и поред њега се

⁹ Аутор се позива на случај *Sabel BV v. Puma AG, C 251/95* [1997] ECR I-6191.

¹⁰ Од захтева да жиг буде опште познат само се изузетно може одступити и то у случајевима специјализоване робе коју користе стручна лица.

¹¹ За првопоменутог аутора чувени робни и услужни жиг је појам, а за другопоменутог генерично име производа који се њиме обележава.

¹² Чл. 5, ст. 5, т. 12.

¹³ Узгред буди речено, овај критеријум је чл. 16(2) ТРИПС-а изворно предвиђен као критеријум за утврђење да ли је робни односно услужни знак ноторан.

могу користити и други критеријуми попут: обима и трајања коришћења жига; обима и трајања рекламирања и оглашавања; обима до којег је жиг постао признат, коришћен, рекламиран, регистрован и одржаван у важности; географски обим високе репутације жига, степен почетне, сопствене или стечене дистинктивности, степен ексклузивности жига и природа и обим коришћења идентичног или сличног знака од стране трећих лица; природа робе односно услуга и трговачки канали продаје робе односно услуга обележених жигом; степен до којег се угледом жига симболизује квалитет робе односно услуга; комерцијална вредност жига и др. [Radivojević 1998: 1024–1025]¹⁴.

Правне норме којима је предмет регулисања специјална правна заштита чувених робних и услужних жигова творе особен правни институт жиговног права. Особеност правне заштите чувених робних и услужних жигова испољава се у различитим видовима и у више наврата се тиче основних принципа права о жигу. Једна од најзначајнијих особености правне заштите чувених робних и услужних жигова је тзв. пробијање начела специјалности односно повезаности жига с једне и робе односно услуга за чије се обележавање жиг користи с друге стране. Наиме, по основу специјалне правне заштите чувених робних и услужних жигова Завод за интелектуалну својину онемогућиће признање жига за знак исти или сличан чувеном без обзира на врсту роба односно услуга. То значи да се за робни или услужни знак који је исти или сличан чувеном не може исходovati право на жиг иако је знак пријављен за означавање роба и услуга које нису истоверсне робама и услугама за чије је обележавање регистрован чувени робни и услужни жиг. Од свих особености специјалне правне заштите чувених робних и услужних знакова „пробијање“ начела специјалности смо прво споменули не само због тога што је начело специјалности једно од темељних правила жиговног права у односу на које се, нормирањем правне заштите чувених робних и услужних жигова, ствара изузетак, него и зато што се специјална правна заштита чувених робних и услужних жигова, у време настанка, дакле прво, испољила у пробијању начела специјалности. Наиме, специјална правна заштита чувених робних и услужних жигова је творевина судске праксе. Посебна правна заштита имаоцу чувеног жига први пут је пружена 1898. године, када је енглески суд забранио произвођачу двоколица да своје производе пушта у промет по ознаком KODAK [Verona 1978: 176]. У наредних неколико деценија судови су мимо начела специјалности пружали правну заштиту имаоцима жигова за ознаке ROLLS-ROYCE, DUNHILL, TIFFANY, CHEVROLET, LUCKY STRIKE и др. После судске заштите корисника чувених жигова уследила је нормативна интервенција и то прво на националном (Закон о жиговима САД из 1946. године – тзв. *The Lanham Act*), а онда и на међународном нивоу где је на основу чл. 16(3) ТРИПС-а примена чл. 6^{бис} Париске конвенције проширена на

¹⁴ У праву Европске уније по питању критеријума за утврђивање да ли је робни односно услужни знак чувен референтна је одлука Суда правде ЕУ у предмету *CHEVY (C 375/97 General Motors Corp vs. Yplon [2000], RPC 572)*.

чувене робне и услужне жигове. Но одредба овог члана ТРИПС-а битна је јер се њоме указује и на мотиве специјалне правне заштите чувених робних и услужних жигова и на разлоге особености ове правне заштите у односу на правну заштиту засновану на основним начелима права жига. Наиме, ниједан робни и услужни знак не стиче високу репутацију сам од себе. Јединственост и непоновљивост неког услужног или робног знака последица је високих и континуираних финансијских улагања у маркетинг, врхунски квалитет производа за чије се обележавање знак користи, те остварење, обнављање важности и заштиту права на жиг. У праву о жигу се успех који је последица ванредних напора имаоца жига уважава, па се проширеном односно допунском правном заштитом чувених робних и услужних жигова установљеном чл. 16(3) ТРИПС-а примарно штите приватни интереси титулара права на чувени жиг¹⁵ и то они приватни интереси који би вероватно били оштећени таквом употребом знака којом би се указивало на везу роба и услуга трећих лица и имаоца чувеног жига. Законом о жиговима прописано је да би интереси имаоца чувеног жига вероватно били оштећени ако би трећа лица, алтернативно, коришћењем знака истог или сличног чувеном: а) нелојално извлачили корист из стечене репутације чувеног робног или услужног жига, или б) проузроковала штету његовом дистинктивном карактеру односно репутацији.

Нелојално извлачење користи из стечене репутације чувеног робног или услужног знака врши се довођењем у заблуду потрошача стварањем у њиховој свести погрешне представе да роба и услуге (иако неистоврсне) потичу од истог предузећа и/или да су врхунског квалитета. С обзиром да се висока реномираност односно гласовитост, пре свега, стичу рекламирањем и другим маркетиншким активностима и техникама, то се нелојалним извлачењем користи из стечене репутације чувеног робног и услужног жига угрожава његова рекламна привредна функција. Исто важи и за гарантну функцију с обзиром да се чувеним жиговима обележавају производи изванредног квалитета [Manigodić 2001: 117].

Штета по дистинктивни карактер настаје ерозијом/срзавањем посебности и ексклузивности робног и услужног жига. У теорији се сматра да коришћење робног и услужног знака сличног чувеном од стране трећег лица, чак и за обележавање неистоврсне робе односно услуга, до-

¹⁵ Правом жига се иначе штите приватни интереси привредно-правних субјеката (у супротном се правни поступак за признање жига не би покретао по захтеву странке) тако да заштита приватног интереса имаоца жига у погледу славних жигова није ексклузивно предвиђена. Међутим, резултати привредно-правних субјеката који су у стварање и одржавање високе репутације знакова којим обележавају своју робу и услуге уложили знатне напоре и финансијска средства препознати су као друштвена вредност која већ у току поступка за признање жига (на знак исти или сличан чувеном) заслужује *ex officio* заштиту надлежног државног органа. Другим речима, специфичност у правном регулисању заштите чувених робних и услужних жигова је у томе што се приликом правног уређења заштите чувених робних и услужних знакова посматрање не врши примарно из аспекта интереса учесника у тржишном промету тј. њиховог интереса да не буду доведени у забуну него из аспекта интереса титулара права на чувени жиг тј. њиховог интереса да очувају и комерцијалну и правну изузетност своје имовине.

води до „замагљивања“ (чињења нејасним – *blurring*) дистинктивности чувеног жига ако се испољава у слабљењу искључиве везе чувеног жига са регистрованим корисником, робама односно услугама за чије обележавање служи или представом повезаном са њима [Бошковић 2005: 71]. Другим речима, штета по дистинктивни карактер чувеног робног и услужног жига настаје умањењем вероватноће да ће, услед коришћења знака за обележавања других производа, чувени жиг и даље искључиво подсећати на производ који њиме обележава титулар права. Тиме се слаби функција разликовања која се у привредном промету врши робним и услужним знаковима.

Репутацији чувеног робног или услужног жига штети се одузимањем сјаја (*tarnish*) представи знака у смислу одузимања могућности да се чувеним жигом у свести потрошача изазове асоцијација на задовољство и пожељност њиме обележеног производа [Вошковић 2003: 887]. Класичан пример је продаја постера исписаног идентичним обликом слова, у црвеној и белој боји, које се користе на етикетама и постерима Coca-Cole, са текстом „*Enjoy Cocaine*“ [Marković 1998: 1039]¹⁶. Исто би било и када би се чувена робна марка за обележавања чоколаде користила за обележавања средстава за дератизацију. Реч је о инкомпатибилној употреби чувеног жига чиме се штети не само рекламној већ и гарантној привредној функцији робних и услужних знакова што се посредно преноси и на представу о производима титулара права на чувени жиг [види: Влашковић 1996: 554].

Испитивање сличности пријављеног и знака за који се тврди да је чувен врши се по општим правилима о утврђивању сличности робних и услужних знакова с изузетком да се сложени чувени жигови приликом поређења не декомпонују. Због „пробијања“ начела специјалности, употребу знакови сматрају се сличнима ако подсећају један на други без обзира што се користе или су намењени обележавању различитих роба и услуга [Davis 2008: 213].

ЗАКЉУЧАК

Истоветност, истоврсност и сличност знакова, роба и услуга спада у тзв. релативне разлоге за одбијање захтева за признање жига. Ови разлози су релативни због тога што би се робни и услужни знакови којима се по овом основу не допушта регистрација могли регистровати као жигови да то неко други са истим или сличним робним и услужним знаковима намењеним обележавању истоврсне или сличне робе већ није урадио. Дакле, робни и услужни знакови којима се по овим основима одбија признање за жигове, иначе су подобни за индивидуализацију роба и услуга на тржишту. Релативност забране се поготово односи на случајеве

¹⁶ Аутор на стр. 1040 наводи да одузимање сјаја репутацији чувеног робног и услужног жига није вероватна ако је знак сличан чувеном пријављен за обележавања производа чији су статус, репутација и квалитет на истом или приближном нивоу као и производи имаоца чувеног жига.

истоветног знака пријављеног за обележавање сличних роба и услуга и сличног знака пријављеног за обележавање истих или сличних роба и услуга јер је Законом прописано да се у овим случајевима пријављени знак може регистровати уз изричиту писану сагласност носиоца права на ранији жиг. Имајући то у виду у поменутим случајевима отклоњивост препреке за регистрацију пријављеног робног и услужног знака је неспорна.

Уз напомену да је у погледу дистинктивнијих робних и услужних жигова обезбеђен виши степен правне заштите, пријављени робни и услужни знак и жиг упоређују се по вербалном, фонетском и смисаоном критеријуму уз претходну декомпозицију или без ње. Али за одбијање захтева за признање жига није довољно утврдити да је пријављени знак сличан жигу (за исту или сличну врсту робе и услуга). Неопходно је утврдити да постоји битна сличност односно вероватноћа стварања забуне у релевантном делу јавности. Вероватноћа стварања забуне у релевантном делу јавности постоји када су два робна и услужна знака, односно роба и услуге толико слични да се у свести учесника у промету ствара представа да је реч о: а) истом робном и услужном знаку, или б) модификацијама истог робног и услужног знака, или в) различитим робним и услужним знаковима статусно-правно или евентуално уговорно (лиценца) повезаних привредно-правних субјеката. У случају идентичних знакова намењених обележавању истоврсне робе опасност од замене у релевантном делу јавности претпоставља се. У случају чувених жигова, остварује се правна заштита којом се превазилазе ограничења која проистичу из начела специјалности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Мирела. Теорија чувених жигова, у: Александар Петровић и Бобан Крстић (ур.). *Интелектуална својина за све*. Београд: Завод за интелектуалну својину СЦГ и Факултет за трговину и банкарство „Јанићије и Даница Карић“, 2005: 65–86.
- Влашковић, Божин. Начело специјалности у праву о жиговима, *Право и њивреда*, 3–6, 1995: 560–566.
- Влашковић, Божин. Приказ правне заштите славних и познатих жигова у вези с правом Европске уније и југословенским правом. *Право и њивреда*, 5–8, 1996: 549–558.
- Идрис, Камил. *Интелектуална својина – моћно средство економског раста*. Петровић, Мирјана (прев.). Београд: Завод за интелектуалну својину Србије и Црне Горе и Балканкулт, 2003.
- Bentley, Lionel & Sherman, Bred. *Intellectual Property Law*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Besarović, Vesna. *Intelektualna svojina, industrijska svojina i autorsko pravo*. 4. izd. Beograd: 2005.
- Bošković, Mirela. Pravna zaštita verbalnih znakova. *Pravni život*, 11, 2000: 747–762.
- Bošković, Mirela. Sličnost znakova u žigovnom pravu. *Pravni život*, 11, 1998: 1085–1102.
- Bošković, Mirela. Teorija razvodnjavanja čuvenih žigova. *Pravni život*, 11, 2003: 879–896.
- Cornish, William & Llewelyn, David. *Intellectual Property: Patents, Copyright, Trade Marks and Allied Rights*. 5th ed. London: Sweet & Maxwell, 2003.

- Davis, Jennifer. *Intellectual Property Law*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Janjić, Miodrag. *Industrijska svojina i autorsko pravo*. Beograd: Službeni list SFRJ, 1982.
- MacQueen, Hector; Waelde, Charlotte & Laurie, Graeme. *Contemporary Intellectual Property: Law and Policy*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Manigodić, Milenko. Žigovno pravo u SAD. *Pravni život*, 11, 1998: 1009–1018.
- Manigodić, Milenko. Pregled prakse Zavoda za harmonizaciju na unutrašnjem tržištu i Prvo-stepenog suda EZ. *Pravni život*, 11, 2003: 940–947.
- Manigodić, Milenko. *Robni i uslužni žigovi*. Požarevac: Prosveta 2001.
- Marković, Miodrag St. Pravna zaštita notornih i čuvenih žigova. *Pravni život*, 11, 1998: 1035–1050.
- Moćni, Igor. Pravna zaštita žiga u Rusiji. *Pravni život*, 11, 2004: 805–813.
- Pantić, Snežana. Postupanje sudova u slučaju povrede međunarodno zaštićenog žiga. *Pravni život*, 11, 2006: 897–906.
- Popović, Slobodan. *Zaštita robnih i uslužnih žigova u jugoslovenskom pravu: s osvrtom na međunarodno i uporedno pravo i sudsku praksu*. Beograd: Institut za uporedno pravo, 1969.
- Radiojević, Mira. Zaštita čuvenih žigova. *Pravni život*, 11, 1998: 1019–1034.
- Torremans, Paul. *Holyoak and Torremans Intellectual Property Law*. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Totić, Branka. Zaštita znakova u robnom prometu, u: *Zaštita industrijske svojine u Jugoslaviji*. Beograd: Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, 2002: 51–64.
- Varga, Siniša. *Pravo konkurencije*. 2 izd. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije i Prometej 2007.
- Verona Albert. *Pravo industrijskog vlasništva*. Zagreb: Informator, 1978.
- Vlašковиć, Božin. *Deskriptivni znaci u pravu o žigovima*. Kragujevac: Prizma, 1996.
- Vlašковиć, Božin. *Pravo industrijske svojine*, autorizovana skripta. Kragujevac: [udk 347.77/78 (075.8); cobiss.sr-id 512032688].
- Wilson, Caroline. *Intellectual Property Law*. 2nd ed. London: Sweet & Maxwell, 2005.
- Zlatović, Dragan. *Žigovno pravo*. Zagreb: Vizura, 2008.

Original scientific paper

THE GROUNDS FOR REFUSING TRADEMARKS REGISTRATION

by

ZORAN MILADINOVIĆ

University of Kragujevac

Faculty of Law

1 Jovan Cvijić Street, Kragujevac, Serbia

E-mail: zmiladinovic@jura.kg.ac.rs

SINIŠA VARGA

University of Kragujevac

Faculty of Law

1 Jovan Cvijić Street, Kragujevac, Serbia

E-mail: svarga@jura.kg.ac.rs

SUMMARY: A trademark is a sign used for distinguishing goods or services of a company from those of another one. These signs may be registered. If so, they are known as trademarks. Trademarks are the subject matters of the exclusive rights. It means that no one can obtain right on the subject matter nor commercially exploit the subject matter

of previously obtained right. If a trademark is identical to an earlier trademark and used for marking identical goods and services, its registration will be refused. However, the registration of identical trademarks for similar goods or services or similar trademarks for the same or similar goods or services is only prohibited where confusion on the part of the public is likely to arise. Comparison can be done due to visual, phonetic and conceptual criteria, as applied to distinctive and dominant components of comparing signs. Similarity exists if any of the mentioned criteria is matched, but it is not enough for refusing trademark registration. Trademark registration will be refused if relevant part of the public can be so confused to consider the signs the same or modifications of the same sign or different signs of legally connected companies. Should there be any disagreements involving reputable trademarks, these are dealt with irrespective of goods and services.

KEYWORDS: trademarks, goods and services, sameness, homogeneity, similarity.

АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ ДЕЛИНКВЕНТНИХ АДОЛЕСЦЕНАТА

САНДРА ЧАЧИЋ

Центар за социјални рад Сомбор
Карађорђева 4, Сомбор, Србија
Е-адреса: sandracacic2000@yahoo.com

САЖЕТАК: Основни циљ истраживања односио се на дефинисање афективног везивања делинквената, те идентификовање њиховог типичног обрасца везивања. Афективно везивање је праћено на два начина. Анализирали смо га са становишта седам димензија везаности, а које је у својим истраживањима дефинисала Н. Ханак, као и кроз четворокатегоријални модел стилова везивања К. Бартоломју. Истраживање је спроведено у две сомборске средње школе, у васпитно-поправном дому у Крушевцу, те у васпитном дому у Нишу и обухватило је 524 испитаника, односно 421 адолесцента и 103 делинквента. Адолесценти су били ученици другог и трећег разреда Средње техничке и економске школе, док су делинквенти били сви тествабилни малолетни преступници, а који се по судском решењу налазе на реализацији васпитне мере у једној од поменутих установа. Резултати истраживања су у складу с теоријским очекивањем. Делинквенти се чешће несигурно везују (68,9% делинквената из узорка је несигурно везано). Бојажљиви стил везивања се издвојио као карактеристичан за делинквенте. Делинквенти имају потешкоће у прибављању подршке блиских особа, као и у коришћењу особа за које су везани као „уточишта“ сигурности у стресним ситуацијама, с истовременим доживљајем себе као некога ко није вредан пажње и љубави. Присутан је и висок степен болних осећања у вези са детињством и породицом, те амбивалентних и негативних актуелних породичних релација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: образац или стил афективног везивања, димензија афективног везивања, делинквенција, адолесцент, делинквент

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА И МОДЕЛ СТИЛОВА ВЕЗИВАЊА КИМ БАРТОЛОМЈУ

До појаве јасног дефинисања појма афективне везаности и новог теоријског решења, веза између детета и мајке и уопште дететова мотивисаност за успостављањем социјалних веза с другима, ослањала се искључиво на задовољењу биолошких потреба, а пре свега потребе за храном. Тако физичка зависност детета ствара психолошку; дете учи да повезује

мајку или другу особу која се о њему стара са задовољењем физиолошких потреба, те се емоционално изграђује психолошка потреба за другим. Међутим, на основу посматрања понашања деце чије су физиолошке или примарне потребе задовољене (дете је сито, наспавано, здраво) примећује се да дете одржава контакт с мајком погледом, приближава јој се, протестује због њеног удаљавања и испољава низ понашања која су са становишта биолошких, примарних потреба чиста редуанса у понашању.

Управо померање пажње с физиолошких потреба на ову редуансу представља теоријски и практични скок у психологији који води до појаве новог психолошког феномена афективне везаности (у англосаксонској литератури именованог као attachment).

Два истраживача су у приближно исто време проучавали овај феномен с описаним фокусом пажње, Хари Харлоу (Harry F. Harlow), амерички психолог, код резус мајмуна, и Џон Болби (Edward John Mostyn Bowlby), енглески психоаналитичар, код деце из сиротишта, лишене мајчинске љубави. Болби [Bowlby 1973] везаност дефинише као систем понашања који је усмерен на тражење и одржавање близине са другом јединком, а у тај систем су укључена снажна осећања. Он уводи појам унутрашњег радног модела везивања. Рана искуства са мајком или особом која се о детету стара утичу на генерализована очекивања о себи, о другим људима и о свету у којем дете живи. Когнитивно-афективна структура ових очекивања, настала као резултат поновљених искустава с мајком, назива се унутрашњим радним моделом афективног везивања. Унутрашњи радни модел се заснива на сећањима на рана искуства у вези са сигурношћу и начином на који је мајка или нека друга фигура везаности одговарала на потребе појединца. Модел садржи, поред очекивања сигурности и респонзивности значајне друге особе, предиспозиције за афективне одговоре и понашање јединке према значајној другој особи. Временом, а на основу понављања схеме интеракцијских образаца понашања између особе која се везује и особе за коју се везује (обично мајка), настају унутрашње психолошке структуре, а које претежно делују изван оквира свесног. Даље се заправо унутрашњи радни модел операционализује претпоставкама о моделу себе, а који чини скуп очекивања и веровања детета о себи, настао на основу опаженог понашања родитеља према њему, и претпоставком о моделу других, који представља скуп веровања и очекивања детета у вези са другима, а који је такође заснован на опаженом понашању родитеља према детету [Stefanović Stanojević 2002]. Модел себе подразумева степен до којег неко верује да је прихватљив или неприхватљив особама за које се везује. Модел других подразумева очекивање у коликој мери ће други бити доступни и респонзивни када се од њих потражи подршка. Ове структуре су комплементарне.

Мери Ајнсворт [Ainsworth & Witting 1969] говори о индивидуалним разликама у везивању. Индивидуалне разлике почивају на различитим историјама везивања, насталим у односу с родитељима или неким другим значајним фигурама у најранијем детињству особе. Те разлике су у теорији и истраживањима операционализоване кроз обрасце везивања.

Истраживања указују да је за преко 60% испитане неклиничке популације типичан сигуран образац везивања, док су код клиничке популације учесталији образци несигурног везивања [Atkinson & Goldberg 2004].

Сходно налазима истраживања о повезаности специфичне патологије и одређених образаца везивања [Sroufe, Levy & Egeland 1999; Egeland & Carlson 2004] истраживачки интерес смо фокусирали ка идентификовању најфреквентнијег образаца везивања код делинквентних адолесцената.

Болби [Bolwby 1973] сматра да је зачетак делинквенције повезан с раним искуством несигурне везаности, односно детачментом, а што дефинише као недостатак ослонца и старања значајног другог о детету. Ова деца су суочена са супротним ставовима родитеља, неадекватним третирањем њихових потреба, сепарацијама и претњама напуштања. Она у незнању изражавају љутњу према значајном другом, а што још више доприноси поремањају релације дете-родитељ. Ова деца љутњу конвертују у агресивност током предшколског периода, те у асоцијалне испаде у каснијем развојном периоду.

У покушају да интегрише емпиријски рад у области истраживања афективног везивања одраслих, Бартоломју [Bartholomew 1991] дефинисала је четворокатегоријални модел везаности адолесцената и одраслих. У основи модела су две димензије, а које одговарају радном моделу који дефинише Болби:

1. Димензија анксиозности репрезентује унутрашњи радни модел себе. На позитивном полу ова димензија представља интернализован осећај сопствене вредности, а на негативном полу анксиозност и одбацивање блискости.

2. Димензијом избегавања репрезентован је унутрашњи радни модел других. Позитиван пол ове димензије представља прихватање блискости, изражава поверење у друге и њихову подршку, док негативан пол ове димензије означава степен неприхватања и избегавања блискости.

Укрштањем ове две ортогоналне димензије, тј. укрштањем унутрашњих радних модела, настају четири категорије стилова афективног везивања за блиске односе:

А) Сигурни стил афективног везивања карактерише комбинација позитивног модела селфа, тј. ниска анксиозност и позитивног модела других, односно ниско одбацивање. Сигурне особе имају интернализован осећај сопствене вредности и осећају се пријатно у блиским, интимним односима. Они у односе с другима улазе с поверењем и отвореношћу.

Б) Преокупирани стил карактерише негативан модел селфа, односно висока анксиозност и позитиван модел других, односно ниско одбацивање. Особа полази с позиције сопствене мање вредности. Ове особе настоје да придобију од других безусловно прихватање. Оне верују да би могле да се осећају сигурно и безбедно само када би навели друге да на прави начин одговоре на њихове потребе.

В) Бојажљиви стил карактерише негативан модел и селфа и других, односно високу анксиозност и избегавање. Бојажљиве особе су, као и преокупиране, зависне од туђег прихватања и потврде, међутим, због

негативног очекивања од других, избегавају блискост како би избегли бол због губитка или одбацавања.

Г) Одбацујући стил афективног везивања карактерише позитиван модел селфа и негативан модел других, односно ниска анксиозност и високо избегавање. Одбацујуће особе избегавају блискост због негативних очекивања од других, али успевају да одрже осећање сопствене вредности одбрамбеним порицањем вредности блиских односа и везивања. Сва четири стила афективног везивања су замишљени као теоријски идеали с којима се свака особа у различитом степену може идентификовати.

Резултати емпиријске провере теоријског модела стилова везивања [Bartholomew & Horowitz 1991; Bartholomew & Perlam 1994] имплицирају његову применљивост на партнерске односе одраслих, потом блиске вршњачке односе (пријатељске и партнерске) адолесцената као и на искуства везаности у породици.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Основни предмет интересовања у нашем истраживању било је афективно везивање делинквената. Проблем смо изразили кроз два истраживачка питања:

1. Који образац афективне везаности је најзаступљенији код делинквентних адолесцената?
2. Које димензије афективног везивања разликују делинквентне од адолесцената из неклиничке популације?

Циљ истраживања тицао се провере валидности теоријског модела афективне везаности Ким Бартоломју.

Опис узорка и процедура истраживања

Истраживање је спроведено на узорку од 524 испитаника, у периоду од маја до новембра 2008. године. Узорак се састојао од 421 ученика другог и трећег разреда средње техничке и економске школе у Сомбору, као и 103 делинквената (24 испитаника из васитне установе у Нишу и 79 испитаника из васпитно-поправног дома у Крушевцу). Просечна старост узорка је 17 година.

У сакупљању испитаника делинквената постојало је неколико ограничења. Као прво, у узорак су укључени само они малолетници који су имали више од три кривична дела, односно која су у неком временском периоду имали рецидиве. Као друго, у Нишу и Крушевцу се у тренутку истраживања налазило укупно 186 делинквента, од чега су 95% њих мушког пола. Због тога су из истраживања у обе групе искључене девојке. Као треће, нису сви делинквенти тестабилни, јер је један део њих ментално довољно неразвијен, мањи део је неписмен или је у тренутку тестирања био под медикаментном терапијом. Такође, треба имати у виду да је мотивација учествовања у истраживању делинквената ниска, а што је све утицало на величину дела узорка који се односи на делинквенте.

Операционализација варијабле и мерни инструмент за прикупљање података

Варијаблу афективног везивања било је релативно лако истраживати, јер феномен афективног везивања подупрт је богатом и доследном теоријском и емпиријском основом. Међутим, за готово све психолошке феномене, па тако и за афективно везивање, типично је то што их не можемо директно мерити, него само преко операционализованих индикатора.

Да бисмо што потпуније „ухватили“ онај део варијабилитета везивања специфичног за делинквенте, проблему смо приступили на два начина. Наиме, прво смо усмерили истраживачки фокус пажње на идентификовање карактеристичног обрасца везивања делинквената у светлу модела К. Бартоломју, а потом смо се бавили идентификацијом оних димензија везивања које најбоље разликују делинквенте и адолесценте, а које су операционализоване скоровима на скалама мерног инструмента УПИПАВ-Р [Упитник за процену афективне везаности, Ханак 2004].

УПИПАВ-Р представља психометријски прочишћену верзију првобитног упитника УПИПАВ. Заснивала се на теорији афективног везивања и индикаторима различитих организација афективног везивања преузетих из клиничких инструмената ААИ (Adult Attachment Interview) и ААР (Adult Attachment Projective). УПИПАВ-Р је конструисан као седмостепена скала Ликертовог типа. Испитаници су одговарали тако што су означавали степен свог слагања или неслагања с тврдњама у упитнику.

Инструмент се састоји од следећих субскала:

Страх од губитка спољашње базе сигурности се односи на страх од губитка фигуре везаности и веровање да је губитак ненадокнадив, с фаталним последицама по даљи живот особе.

Неразрешена породична трауматизација говори о изражавању негативних и болних осећања у вези са детињством и породицом, као и о негативним или амбивалентним породичним релацијама у садашњости.

Негативан модел селфа представља веровања о сопственој неадекватности, те несигурности у себе и своје вредности.

Негативан модел других односи се на негативна веровања о људској природи, те на потребу да се буде опрезан и дистанциран у односу на друге.

Коришћење спољашње базе сигурности показује да особа има фигуре за које је везана, на које може да се ослони, те да те фигуре уме да користи као базу сигурности, као и да јој је важно да има ослонац у другим људима.

Капацитет за ментализацију: описују се односи на интроспективност, способност емпатије и разумевање себе и других у контексту односа с њима.

Регулација беса говори о непријатељским осећањима и осветничком понашању према другима, а у конфликтним и емотивно фрустрирајућим ситуацијама.

У нашем истраживању упитник у целини показује добре метријске карактеристике и то прихватљиву позданост, алфа .86, те високу репре-

зентативност КМО .897. Приказ поузданости и репрезентативности појединачних скала дат је у Табели број 1.

Табела 1: Поузданосћ и репрезентативносћ УПППАВ-Р

СКАЛЕ	КАРАКТЕРИСТИКЕ		
	Број ајтема КМО		АЛФА
Страх од губитка	11	.893	.88
Негативан модел селфа	11	.885	.81
Коришћење себе	11	.875	.84
Негативни други	11	.866	.80
Регулација беса	11	.842	.79
Неразрешена трауматизација	11	.809	.81
Капацитет за ментализацију	11	.776	.70

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Учесталост расподеле испитаника по обрасцима везивања

Кластер анализом испитаници из узорка сврстани су у четири стила везивања, а на основу резултата на упитнику за процену афективне везаности, УПППАВ Р. Потом је над фреквенцијама расподеле испитаника по стилевима везивања обављен хи квадрат тест, како би се проверила значајност разлика у учесталости расподеле по различитим стилевима на нивоу целог узорка и на нивоу групе. Следе табеларни прикази резултата

Табела 2: Фреквенције по стилевима на нивоу узорка

Кластер	фреквенција	процент	χ^2	Df	p
Бојажљиви	127	24,2	400,107	3	.000
Одбацујући	21	4,0			
Сигурни	318	60,7			
Преокупирани	58	11,1			

Табела 3: Фреквенције по стилевима на нивоу групе

Неделинквент	фреквенција	процент	χ^2	Df	p
Бојажљиви	77	18,3	432,748	3	.000
Одбацујући	14	3,3			
Сигурни	286	67,9			
Преокупирани	44	10,5			
Делинквенти	фреквенција	процент	χ^2	Df	p
Бојажљиви	50	48,5	43,369	3	.000
Одбацујући	7	6,6			
Сигурни	32	31,1			
Преокупирани	14	13,6			

На основу добијених резултата закључујемо да је за 68,7% делинквената из нашег узорка карактеристичан неки од несигурних стилова везивања, а при том за 48,5% делинквената као специфичан издвојио се бојаљиви стил везивања. 67,9% неделинквената је сигурно везано, а што је у складу с досадашњим истраживањима на нормалној популацији. Несигурно је везано 32,1% неделинквената, а што указује да негативна искуства везивања не воде нужно патологији, или прецизније 18,3% бојаљиво везаних адолесцената нису нужно делинквенти.

На основу издвојеног специфичног стила везивања, може се закључити да делинквенти имају ниско самопоуздање, да себе доживљавају као неког ко није вредан пажње и љубави других, а друге виде у негативном светлу, као особе на које се не може ослонити и које их могу повредити. У вези са раним искуствима у породици имају лоша и трауматична искуства, а и садашње релације у породици су често конфликтне. Због лоших искустава која су имали с родитељима, плаше се везивања, те га и избегавају.

С обзиром да је за 31,3% делинквената из узорка карактеристично сигурно везивање, као и да је за 18,3% неделинквената карактеристично несигурно везивање, може се закључити да афективно везивање не доприноси директно и искључиво појави делинквенције, него је то пре сплет искустава везивања и других фактора ризика, а што већ представља изазов за нови истраживачки подухват.

Разликовање група по димензијама везивања

Да бисмо утврдили по којим се димензијама, односно организацијама афективног везивања разликују делинквентни и неделинквентни адолесценти, применили смо статистички поступак дискриминативне анализе. Резултати су приказани у следећим табелама:

Табела 4: *Параметри дискриминативне функције*

Дискриминативне функције	Карактеристична вредност	Процент варијансе	Коефицијент каноничке корелације	Wilks lambda	χ^2	df	p
1	.119	100,00	.327	.893	58.513	7	.000

Табела 5: *Матрица структуре изоловане функције*

ВАРИЈАБЛЕ	ФУНКЦИЈА
Неразрешена трауматизација	.850
Негативан селф	.548
Коришћење базе сигурности	-.467
Страх од губитка базе сигурности	.210
Регулација беса	.200
Ментализација	.076
Негативни други	-.001

Табела 6: *Ценироиди зруја на изолованој функцији и тачношћ класификације*

ГРУПА	ФУНКЦИЈА	ТАЧНОСТ КЛАСИФИКАЦИЈЕ
Неделинквенти	-1.68	72.2%
Делинквенти	.41	68.0%

Резултат мерења афективне везаности преко седам димензија указује да се делинквенти разликују од неделинквената на три димензије везаности и то на димензијама: неразрешене породичне трауматизације, негативан селф и коришћење базе сигурности.

Ове три димензије дефинишу дискриминативну функцију коју смо назвали изостанак самопоуздања и блискости. Ову дискриминативну функцију интерпретирали смо као висок степен потешкоћа у прибављању подршке од значајних других, као и у коришћењу особа за које је испитаник везан као извора сигурности у стресним ситуацијама, с истовременим доживљајем себе као некога ко није вредан пажње и љубави других (ниско самопоштовање), а присутан је и висок степен болних осећања у вези са детињством и породицом, те амбивалентних и негативних породичних релација у садашњости.

Делинквенти се налазе на позитивном полу ове дискриминативне функције, а што указује да су за њих карактеристична негативна осећања у вези са детињством и породицом, да негативно вреднују себе, те да у стресним ситуацијама не знају да прибаве подршку и пажњу значајних других (пре свега родитеља).

За неделинквенте из узорка важе супротне карактеристике, одговарајуће за негативан пол дискриминативне функције. Наиме, неделинквенти имају претежно позитивна осећања у вези са детињством и породицом, позитивно вреднују себе, а у стресним ситуацијама траже и користе подршку значајних других особа.

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

На основу прегледа резултата истраживања може се констатовати да у значајној мери подржавају досадашњи теоријски контекст афективног везивања.

Налази су у складу с досадашњим истраживањима у области везивања [Bowly 1973; Egeland and Carlson 2004; Ainsworth and Witting 1969; Bartholomew 1991]. За 67,9% испитаних адолесцената карактеристичан је сигуран образац везивања, док је 68,7% делинквената несигурно везано. Као типичан образац се издвојио, а у складу с моделом који дефинише Бартоломју, бојажљиви стил везивања.

Оно што се генерално може замерити категоријалном сагледавању феномена како у нашем тако и у другим истраживањима, је стављање акцента на онај број случајева који се најчешће налазе у једном обрасцу, а пропуштање оних испитаника који припадају другом обрасцу, а истој

клиничкој популацији. На пример, пошто се у нашем истраживању 48,5% испитаника сврстало у бојажљиви стил везивања, ризикујемо да превидимо да се 20,2% испитаника налазе у друга два обрасца, а 31,1% делинквената је чак сигурно везано. Може се констатовати да је категоријални преглед ствари добар за брзо идентификовање евентуалних ризичних групација, али не и за коначно закључивање о искључивом обрасцу афективног везивања одређене клиничке или неклиничке популације.

Међутим, за психологе практичаре много већи изазов представља тестирање употребне вредности добијених резултата, а са циљем унапређења психолошке праксе. У ту сврху резултати нашег истраживања могу да се искористе на два начина и то као основа за креирање превентивног психолошког третмана или за дефинисање циљева психолошког третмана у оквиру процеса ресоцијализације делинквената.

У оквиру превентивног третмана лако се на основу типичног обрасца везивања може идентификовати циљна ризична група, а три димензије афективног везивања указују ка којим областима треба усмерити третман. Крајњи циљ био би нормализација раних искустава везивања, у том смислу да адолесцент може да успостави функционалне релације у садашњости и да контролише трансфер ранијих лоших осећања на садашње релације, те промена доживљаја себе као некога ко је вредан пажње других људи. Практично, то би значило да се ефекат третмана конкретно прати преко успостављања нових, функционалних образаца везаности и коришћења других као ослонца и подршке у стресним ситуацијама. Наравно, укљученост свих чланова породичног система, ако се имају у виду резултати који указују на трансгенерацијски пренос образаца везивања, требало би да значајно допринесе успеху третмана адолесцента. Треба имати у виду да идентификовањем самог типичног обрасца не погађамо целокупну ризичну популацију, тако да се три димензије чине поузданије за одређивање циљне групе.

Што се тиче третмана делинквената у институцијама, приступ је нешто другачији. У класичном институционалном приступу, третман је превасходно групни. Пред групу која је дијагностички хетерогена постављају се исти циљеви. Основни циљ програма ресоцијализације усмерен је на асоцијално понашање, односно изградњу социјално пожељног понашања. Наше истраживање указује да се делинквенти разликују од адолесцената на три димензије везивања, а што имплицира и проблематичне области на којима треба радити током боравка адолесцентних делинквената у институцији.

Основно ограничење у овом истраживању блиско је већини истраживања у клиничкој психологији, а то је питање величине и репрезентативности узорка. Нисмо имали потешкоћа у прибављању довољно великог броја адолесцената, али што се тиче делинквената постојале су извесне тешкоће. Одлучили смо се да испитамо оне делинквенте до којих је било најлакше доћи и који представљају крајњу дијагностичку екстремну групу. Тако смо истраживање спровели на делинквентима који се налазе на реализацији васпитне мере у некој од институција. Стога је слабост

спроведеног истраживања што не обухвата онај ванинституционални варијабилитет делинквенције и афективног везивања, али ипак обухвата један екстрем психолошког простора.

Резултати се односе само на младиће, јер до репрезентативног броја девојака на овај начин нисмо успели да дођемо, па не знамо какве бисмо специфичности регистровали с обзиром на пол делинквента.

Следеће ограничење тиче се незахвалности истраживања саме популације адолесцената, а што се огледа у томе да се неки аспекти испитиваних феномена не могу јасно диференцирати од нормалних, развојних феномена. Тако на пример, непостојање разлике на скалама димензија негативни други, менатализације и страха од губитка базе сигурности, могуће је објаснити развојним процесима који на адолесцентном узрасту маскирају суштинску разлику у наведеним димензијама везивања.

Такође, као ограничење намеће се и то што заправо немамо контролне мере на димензијама пре свега афективне везаности, на пример, процена од стране родитеља. Тиме изостаје увид у суптилније везе између процене детета и родитеља, као и увид у трансгенерацијску перспективу везаности.

Са друге стране, одабрали смо статистичке методе за обраду података помоћу којих смо покушали да наведена ограничења држимо под контролом, те да њихов евентуални утицај елиминисемо. На тај начин смо добили податке који репрезентују једну смислену, конзистентну психолошку реалност испитиваних феномена.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Мирећ, Јован; Александар Димитријевић. *Афективно везивање: експериментални и клинички истраживања*, VII, Београд, Центар за примењену психологију: 2006.
- Ainsworth, Mary; Barbara A. Wittig, Barbara. *Attachment and exploratory behavior of one year olds in strange situation*. London, Methuen; 1969.
- Atkinson, Leslie; Susan, Goldberg. *Attachment issues in psychopathology and intervecion*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates: 2004.
- Bartholomew, Kim; Leonarad, Horowitz. Attachment styles among young adults: A test of a four category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 1991: 226–244.
- Bartholomew, Kim, Perlman, Daniel. *Advances in personal relationships: Vol. 5 Attachment processes in adulthood*. London, Jessica Kingsley: 1994.
- Bowlby, John. *Attachment and loss: Vol. 2. Separation*. Basic Books. New York 1973.
- Egeland, Byron; Carlson, Elizabeth, A. (2004). Attachment and psychopathology. In Atkinson, L., Goldberg, S. (eds.) *Attachment issues in psychopathology and intervecion*. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, NJ 2004: 27–48.
- Hanak, Nataša. Konstruisanje novog mernog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja kod adolescenata i odraslih. *Psihologija*, XXXVII, 1, 2004: 123–142.
- Sroufe, Alan L.; Elizabeth A. Carlson.; Alissa K. Levy; Byron, Egeland. Implications of attachment theory for developmental psychopathology. *Development and Psychopathology*, 11, 1999: 1–13.
- Stefanović Stanojević, Tatjana. Bliske partnerske veze. *Psihologija*, XXXV, 1–2, 2002: 123–142.

ATTACHMENT BONDING OF DELINQUENT ADOLESCENTS

by

SANDRA ČAČIĆ

Center for Social Work, Sombor
4 Karađorđe Street, Sombor, Serbia
E-mail: sandracacic2000@yahoo.com

SUMMARY: Main objective of this research is to define adolescence bonding as well as to identify their typical bonding type. The bonding was observed in two ways. The analysis was based on seven attachment dimensions that were defined by N. Hanak, as well as on the basis of Bartholomew's four-style attachment model.

The research was conducted at multiple sites: two secondary schools in Sombor, the Juvenile Correctional Institution in Kruševac and the Juvenile Correctional Facility in Niš. It included 524 persons, 421 adolescents and 103 delinquents. Adolescents are the second and the third grade students of the Secondary Technical School and the Secondary School of Economics, while delinquents were testable juveniles. All of them are under correctional measures in the above mentioned institutions.

All results are in accordance with the theoretical expectations. Delinquents attach in insecure way more frequently: 68, 9% delinquents from our sample showed insecure attachment. The fearful type of attachment appears to be typical of delinquents.

Delinquents are facing difficulties in obtaining support of close persons, as well as in using significant persons they are related to as safe harbours in stressful situations. In addition, they would see themselves as not worthy of attention and love. There is a high level of painful feelings related to childhood and family, as well as ambivalent and negative current family relations.

KEYWORDS: attachment type or style attachment, attachment dimension, delinquency, adolescence, delinquent.

ИЗБОР КОНЦЕПТА УСВОЈЕЊА СА АСПЕКТА ЗАШТИТЕ ПРАВА ДЕТЕТА НА САЗНАЊЕ СВОГ ПОРЕКЛА

АНА ЧОВИЋ

Институт за упоредно право
Теразије 41, Београд, Србија
Е-адреса: tankosicana@yahoo.com

ДРАГАН ЧОВИЋ

Универзитет Метрополитан
Тадеуша Кошћушка 63, Београд, Србија
Е-адреса: covic.dragan@gmail.com

САЖЕТАК: Заштита детета без родитељског старања и избор облика кроз који ће се она спровести представљају врло деликатан задатак. Стручни органи и лица у поступку збрињавања детета, поред стручности и професионалности, морају поседовати и способност да на адекватан начин процене све околности појединачног случаја и учесника у њему. Усвојење се сматра најбољим начином да се детету обезбеди одрастање у породичној средини, јер га, за разлику од хранитељства и старатељства, карактерише трајност. Заснивањем усвојења детету се обезбеђује одрастање у породици и породичном окружењу. Ово право детета признато је у међународном праву и упоредним законодавствима и његова реализација није ствар добре воље државе и евентуално појединаца (на пример: усвојитеља). Међутим, поставља се питање да ли се у поступку заснивања усвојења и касније, током његовог трајања, крши једно од основних права сваког човека, право детета на сазнање сопственог порекла. Управо је ово камен спотицања између присталица затворених и отворених процедура. Анализом упоредноправних решења и одлука Европског суда за људска права у овој области, одговориће се на питање да ли преовлађујући концепт затвореног усвојења обезбеђује потпуну заштиту свих права детета или се заштита неких права врши науштрб кршења права детета на сазнање сопственог порекла.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: затворено усвојење, отворено усвојење, права детета, дете без родитељског старања

Усвојење је правна установа којом се формира родитељски однос између туђег малолетног детета (усвојеника) и пунолетне пословно спо-

собне особе (усвојитеља). Право је сваког детета да одраста у породици која га воли и прихвата, па је за дете најбоље да одраста у оквиру своје билошке породице. Уколико то није могуће, усвојење је следеће најбоље решење, јер представља трајни облик заштите.

Доношењем Конвенције о правима детета, посебна пажња је посвећена усвојењу као облику заштите деце без родитељског старања. Конвенција о правима детета у члану 21 утврђује да усвојење треба да буде изведено у складу са најбољим интересом детета, уз сагласност надлежних власти и уз мере заштите детета. Најбољи интерес детета је повезан са заштитом његових основних права.

Еволуција усвојења, од строго затворених процедура до отворених, карактеристичних за данашње америчко право, одвијала се паралелно са демократизацијом друштва и породичних односа. Породични закон Републике Србије из 2005. године унео је значајну новину, предвидевши могућност заснивања усвојења уз означавање усвојитеља од стране родитеља. Ови зачеци отвореног усвојења довели су до одређених злоупотреба у пракси, које ће бити изложене у раду као разлози на које се позивају противници отворених усвојења.

ПРАВО ДЕТЕТА НА ИНФОРМАЦИЈЕ О СВОМ ПОРЕКЛУ

Конвенцију о правима детета¹ усвојила је 1989. године Генерална скупштина УН. Она јемчи право на име, држављанство и очување идентитета (чл. 7 и 8) па се утврђује да дете има право да зна ко су му родитељи уколико је то могуће; право на живот са родитељима (чл. 9, 10 и 11 Конвенције о правима детета) – утврђује се право детета да живи са њима, осим у случају када се у одговарајућем поступку оцени да је одвајање од родитеља у дететовом најбољем интересу. Уколико је одвојено од једног или од оба родитеља, има право да одржава контакт са њима.

Конвенција о усвојењу деце² је први значајнији корак учињен у циљу хармонизације националних законодавстава у области усвојења. Конвенција је предвиђала могућност постојања обавезе родитеља да издржавају усвојено дете и након заснивања усвојења, уколико усвојитељ не издржава дете. Та обавеза је била супсидијарна и постојала је само ако је државе потписнице предвиде у својим националним законодавствима. Међутим, сама чињеница предвиђања овакве могућности говори у прилог томе да су се творци ове Конвенције, узимајући у обзир најбољи интерес детета, определили за идеју да заснивањем усвојења не мора нужно престати однос између детета и његових биолошких родитеља. У том смислу је образложена и пресуда ВСХ³. Ревидирани текст Конвенције не садржи ову могућност.

¹ Конвенција о правима детета, (*Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори*“, бр. 15/1990 и *Сл. лист СРЈ*, бр. 4/96 и 2/97).

² Конвенција о усвојењу деце, Стразбур, Савет Европе, 24. 4. 1967. године.

³ „Алиментацијска дужност усвојоца према усвојеном детету, првенственог је карактера, тако да дужност родитеља да издржавају дете, које је усвојено, наступа само у

Дететовом праву да сазна своје порекло директно се супротставља могућност анонимног порођаја и право родитеља да не открију свој идентитет. Ово решење предвиђају одређена законодавства (нпр. италијанско и француско), а о њему се говори и у ревидираној Европској Конвенцији.⁴ Могућност стављања резерве третира 3. став члана 22 који се односи на приступ информацијама о пореклу, па се тако предвиђа да је, у ситуацијама када биолошки родитељи имају право да не обелодане свој идентитет, на надлежним органима да процене да ли ће, упркос том њиховом праву, детету учинити доступним податке о његовом пореклу. Могућност анонимног порођаја изазива бројне контроверзе. У Француски грађански законик могућност анонимног порођаја уведена је 1993. године (чл. 341-1), а законом бр. 2002-93 од 22. 1. 2002. године олакшава се положај оца. Отац детета које је рођено анонимно може да затражи помоћ прокуратора како би пронашао дете, али је спречен да успостави потпун правни однос са дететом, с обзиром на то да након усвојења детета није дозвољено његово признање (чл. 352 Code Civil). Међутим, рођење уз задржавање анонимности није разлог за одбијање тужбе којом се тражи утврђивање очинства, за разлику од тужбе којом се тражи утврђивање материнства [Ковачек Станић 2004: 152]. Временско ограничење за покретање судских поступака за утврђивање и оспоравање очинства и материнства значајно ограничавају право да се зна порекло. У Шведској не постоје рокови за покретање ових поступака, а у Немачкој постоји само субјективни рок који тече од сазнања чињенице која доводи у сумњу очинство [Ковачек Станић 2004: 153]. У Француској се дебата о пореклу завршила у корист биолошке над социолошком истином о пореклу, али је Указом из 2005. године ипак дата предност мајци. То значи да и у случају да мајка у неком тренутку пожели да успостави однос са дететом то не би могла учинити. Довољно је да се мајка „обавести о правним последицама своје изјаве и важности за сваку особу да сазна своје порекло и породичну историју“ и да након тога стави у коверат своју изјаву о анонимности [Храбар 2008]. Ово решење оправдава се заштитом нежељене деце од чедоморства и смањивањем броја илегалних побачаја, јер постоји општи интерес за заштиту здравља детета и мајке. У том смислу и Европски суд за људска права образложио је своју одлуку⁵. Супротно члану 7 ст. 1

случају кад усвојилац није у могућности да детету даје издржавање“ (Одлука ВСХ Рев. 728/59 од 15. јануара 1960, ЗСО, 1988, стр. 220, 577).

⁴ Ревидирана Европска Конвенција о усвојењу деце, Стразбур, Савет Европе, 2008.

⁵ Суд је потврдио да члан 8 Конвенције за заштиту људских права, штити право на развој личности, а да су за лични развој неопходни и детаљи о идентитету особе као људског бића, што укључује информације о идентитету родитеља. Међутим, приликом одлучивања, већина у Суду је заузела врло прагматичан став у погледу нужности и разумности мешања у приватан живот. Сматрали су да су сви укључени у овај поступак имали право на приватан живот, укључујући и сву другу децу биолошких родитеља подносилаца захтева. За суд су били одлучујући интереси мајке која је родила „задржавајући анонимност како би заштитила своје здравље рађајући у прикладним медицинским условима“. Постоји општи интерес за заштиту здравља и детета и мајке која је родила да би се избегло напуштање, чедоморство или прибегивање илегалним побачајима (*Case of Odievre v. France*, No. 42326/98 од 13. 2. 2003). У другом случају, ирска држављанка је у Француској родила ћерку из ван-

Конвенције о правима детета, у којем се наводи да дете, уколико је могуће, има право да зна ко су му родитељи, уводи се могућност потпуне самовоље мајке, која због чињенице да је носила нежељену трудноћу оставља дете без основних генетских података. Право детета на сазнање порекла на тај начин се минимализује, ниподаштава, обезвређује, а посредно се саопштава да се ниједна одредба која се тиче људских права не мора поштовати и доследно спроводити. На тај начин ствара се правна несигурност јер се посредно саопштава да оно што се правом гарантује може бити, али и не мора, уколико постоје неки други интереси који „претежу“ и који ће се у сваком конкретном случају утврђивати. Иако и поједини домаћи аутори сматрају да би се увођењем могућности анонимног порођаја смањило број ризичних абортуса, а жена ослободила психичких тегоба, те да би и након анонимног порођаја могао да се остави један временски период у оквиру којег би родитељи могли да промене одлуку [Цвејић Јанчић 1998], увођење овакве могућности представљало би смањивање достигнутог нивоа људских права. Са друге стране, обавезом да се рођење детета пријави матичару није повређено ниједно право мајке, која би морала да преузме макар ту минималну обавезу и одговорност према тек рођеном детету, чак и у случају нежељене трудноће. Међутим, аутор Jacqueline Rubellin–Devichi сматра да право мајке да остане анонимна представља посебну немогућност за дете да сазна ко су му родитељи, те да исто није у супротности са чл. 7 Европске Конвенције о правима детета [Ковачек Станић 2004: 151].

Немачки устав садржи експлицитне одредбе о праву детета на породицу и праву детета на сазнање о властитом пореклу, а породично-правно схватање мајчинства повезано је са чињеницом порођаја мајке а не са уписом њеног мајчинства у матичну књигу рођених [Храбар 2008: 1135]. Међутим, чињенице о усвојењу могу се открити само уз дозволу странака у адопцији. У Шкотској усвојеник има право на увид у оригинални упис рођења и то од момента увођења установе усвојења 1930. године, док је у Великој Британији право на сазнање података о природном пореклу уведено изменама Закона о усвојењу 1976. године⁶. У Великој Британији Законом о деци из 1989. године основан је Регистар о контактима у вези са усвојењем, како би се усвојеницима омогућило да успо-

---

брачне везе. Она је дала дете на усвајање, захтевајући да рођење детета остане тајна и да она не буде регистрована као мајка. Посебно је било наглашено да у периоду од два месеца може променити одлуку. Пет месеци након порођаја мајка је тражила да јој се дете врати. Њен захтев је одбијен јер је суд сматрао да је у дететовом најбољем интересу да има стабилне емотивне односе унутар нове породице, те да је двомесечни период био довољан да мајка преиспита своју одлуку (*Case of Kearns v. France*, No. 35991/04 од 10. 1. 2008).

⁶ У случају *Gaskin v. UK*, Суд је сматрао да је мешање у приватни живот подносиоца захтева било несразмерно, јер је подносиоцу захтева, који је био поверен установи социјалног старања као беба, одбијен захтев за приступ информацијама о раним годинама provedеним у установи и целом спису који се односи на њега. Политика Уједињеног Краљевства била је да се тражи пристанак свих заинтересованих лица пре него што се спис у оваквим ситуацијама изда. То је значило да особе укључене у спис могу одбити да дају свој пристанак, односно да се може догодити да оне више нису у могућности да пристанак дају. У тим ситуацијама информације се нису давале на увид (*Gaskin v. UK*, No. 10454/ 83 од 7. 7. 1989).

ставе контакт са родитељима и другим сродницима. Овај регистар је доступан само усвојенику са навршених 18 година, али не и његовим сродницима [Ковачек Станић 2009]. Државе САД се разликују у погледу могућности која се даје усвојенику да изврши увид у своје податке о пореклу. У основи постоје четири модела. У првом су регистри тајни и доступни само на основу судске одлуке, која се доноси у случају постојања „доброг разлога“, о којем суд дискреционо одлучује. У другом су доступни на основу заједничке сагласности, у трећем се прописује поступак захтева и сагласности и у четвртном моделу постоје отворени регистри (нпр. у Аљасци и Канзасу) [Ковачек Станић 1997].

Устав Републике Србије гарантује посебну заштиту деци без родитељског старања (чл. 66 Устава РС) и право детета да сазна порекло и очува свој идентитет (чл. 64 Устава РС). Законом је прокламовано право детета да зна ко су му родитељи и право да са навршених 15 година изврши увид у матичну књигу рођених и другу документацију која се тиче његовог порекла (чл. 59 ПЗС и чл. 41 Закона о матичним књигама), као и право детета да живи са родитељима. Ово право може бити ограничено само судском одлуком о потпуном или делимичном лишењу родитељског права, као и одлуком суда у случају насиља у породици (чл. 60 ПЗС). Право детета на живот са родитељима и личне односе са родитељем са којим не живи, потврђено је одлукама Европског суда за људска права (Case of K. and T v. Finland, No.25702/94 од 12. 7. 2001; Case of Sophia Gudrun Hansen v. Turkey, No. 36141/97 од 23. 12. 2003). Међутим, Суд је у неким поступцима стао на становиште да је прекид односа између родитеља и детета у најбољем интересу детета (Case X. v. the United Kingdom, од 9. 5. 1977; Case of Nowacka v. Sweden, No. 12805/07 од 13. 3. 1989).

Породични закон Србије усвојитељима препоручује да детету саопште истину о његовом пореклу (чл. 322 ПЗС). Значајну новину у поступку усвојења у Црној Гори представља право детета да зна да је усвојено, а усвојиоци су дужни да дете о томе информишу најкасније до његове седме године, односно одмах ако је усвојено старије дете, као и да о томе обавесте орган старатељства (чл. 122 Породичног закона Црне Горе). Може се поставити питање на који начин ће се усвојитељи приморати да детету саопште истину, с обзиром на чињеницу да није предвиђен никакав надзорни механизам за извршење ове обавезе. Из тога произилази да ове норме имају карактер упутних норми. Можда је требало прописати да усвојитељи, приликом заснивања усвојења, потписују изјаву којом се обавезују да усвојенику саопште истину о пореклу. Надзор над извршењем обавезе имао би Центар за социјални рад, који би у случају неиспуњења исте могао кроз саветовање и стручну помоћ да помогне усвојитељима да је реализују.

У ситуацијама када се дете усваја уз истовремено брисање података о његовим родитељима, коју прати њихова замена подацима усвојитеља, на неки начин се прекраја породична историја особе. Под претпоставком да усвојиоци не саопште детету истину о његовом пореклу, може се говорити о маскирању порекла и законом подржаној замени идентитета,

с обзиром на то да није установљена законска обавеза усвојитеља да детету саопште истину. Појединац се штити на начин који су закон и надлежни органи проценили као најсврхисходнији, без сагласности, претходне и накнадне, субјекта те заштите. Кршењем права на сазнање сопственог порекла и идентитета крши се и право на људско достојанство. Човек се састоји из јединства духовног и биолошког бића, а један елемент тог бића је и тај што човек, за разлику од животиње, има свест о свом пореклу [Водинелић 1989: 716]. Присталице затвореног концепта усвојења истичу да у случају усвојења претежу неки други интереси детета, те да стога може бити оправдано засновати усвојење на начин да дете никада не сазна своје порекло. Међутим, људско достојанство не сме да се повређује ни у доброј намери, нити се субјективни елемент може постављати као услов за постојање повреде [Водинелић 1989: 727].

ПРАВНА ПРИРОДА РОДИТЕЉСКОГ ОДНОСА

Породични закон Србије предвиђа да се може усвојити дете које нема живе родитеље, дете чији родитељи нису познати или је њихово боравиште непознато, дете чији су родитељи потпуно лишени родитељског права, дете чији су родитељи потпуно лишени пословне способности и дете чији су се родитељи сагласили са усвојењем (чл. 91 ПЗС). Закон о браку и породичним односима РС из 1980. године није предвиђао могућност да се потпуно усвоји дете из разлога што су му родитељи били лишени родитељског права или пословне способности. Може се поставити питање овлашћења државе да једну фактичку животну ситуацију правно промени. Потпуно лишавање родитељског права је врло деликатно и комплексно питање јер се биолошким родитељима ускраћује право на вршење родитељског права, али се оправдање налази у чињеници да је свако право повезано са дужностима, те да, с обзиром на немогућност деце да сама бирају родитеље, мора да постоји интервенција државе, која у драстичнијим случајевима води рачуна о заштити њихових интереса [Шаркић и Николић 2009].

Родитељски однос је однос који се успоставља на основу чињенице рођења и постоји између тачно одређених лица, везан је за личност и не може се преносити, укидати, мењати или успостављати (генска и ДНК веза). Родитељски однос је и социолошки и психосензитивни однос и његово постојање је везано за свест и сазнање о постојању таквог односа. Он претходи свему, и држави и праву. Престанак родитељског права не може укинути родитељски однос. Са престанком права и дужности не престаје сродничка веза заснована природним путем, него престају само дејства сродства које постоји, али не функционише, а све под претпоставком да су познати родитељи детета, или једно од њих, или други сродници, уколико родитељи нису живи, а биолошки и друштвени значај крвне везе се огледа и у значају сродства као брачне сметње [Младеновић 1980]. Његови сегменти су вршење родитељских права и дужности и само су они подложни правном регулисању.

Међутим, дешава се да решење о лишењу родитељског права постаје покриће за дететово, не само физичко измештање у другу породицу ради збрињавања, него и за прикривање, па чак и промену података о његовом идентитету. Тако нпр. у руском праву постоји могућност да усвојитељи промене место и датум рођења детета за највише три месеца, уколико је у питању дете старости до годину дана (чл. 135. Руског грађанског законика).

ОТВОРЕНО УСВОЈЕЊЕ

Постојала су мишљења да је непотпуно усвојење било „хибридни однос у којем је усвојеник разапет између два интереса (интереса родитеља и усвојоца“ [Младеновић 1980: 394]. Да ли је онда постојећи систем потпуног усвојења, који преовлађује у европском и светском законодавству, однос у којем усвојеник често постаје жртва интереса две особе које га усвајају (ређе једне) и државе, који под плаштом најбољег интереса детета, посредством тзв. хумане лажи, неретко жртвују његово сазнање о властитом идентитету и пореклу?

Затворена усвојења су доминирала у прошлости и преовлађују и у садашњости, а карактерише их непостојање размене информација и контаката било које врсте између биолошких родитеља и усвојилаца. Све одлуке у вези са усвојењем детета доносе социјални радници. Међутим, за родитеља ништа не може бити важније од питања ко ће усвојити његово дете. Из те процедуре и поступка доношења одлуке он се потпуно искључује. Отворено усвојење карактеристично је за право САД. Термин су први пут употребили аутори Сороски, Баран и Панер (A. D. Sorosky, A. Baran, R. Panner), који говоре о „адопционом троуглу“, под којим се подразумева усвојење у којем се родитељи одричу свих законских и моралних права, као и права на одгајање детета, али задржавају право да одржавају контакте са њим и да имају информације о његовом боравишту, а све у циљу његове добробити [Ковачек Станић 1997]. До 50-их година прошлог века већина држава је имала законе којима се предвиђало трајно запечаћивање оригиналних крштеница деце, за коју се након усвојења говорило да су „правно препорођена.“ Покрети и идеје за промене у овој области јављају се 70-их година, а кулминирају 80-их и 90-их година прошлог века.⁷ У Америци су спроведена истраживања чији је задатак био да дају одговор на питање да ли су се усвојоци евентуално покајали што су закључили отворено усвојење и да ли би нешто променили када би поново могли да одлучују о концепту усвојења који ће применити. Нико од испитаника није изјавио да се покајао, а неки су сматрали да су контакти између њих и природних родитеља требало да буду

⁷ Отворено усвојење, као нетрадиционална алтернатива, добија на значају нарочито од момента када почињу да се појављују извештаји и докази о разорном дејству и последицама затворених процедура. Људи који су као деца усвојени, почели су да захтевају да им се омогући право да сазнају своје порекло и генетске историје. Данас се више од 80% усвојења у Америци заснива на овај начин.

http://www.adoption101.com/open_adoption.html, 16. 2. 2012.

чешћи [Siegel 2003]. Пракса је показала да су мајке које су се одлучиле за концепт отвореног усвојења показале већу везаност за нерођено дете и имале већу могућност да добију друштвену подршку и пренаталну заштиту, мада је чињеница да су у почетку постадоптивног периода више патиле од мајки које су се одлучиле за концепт затвореног усвојења. Мајке које су се одлучиле за концепт затвореног усвојења имале су мању могућност да добију пренаталну заштиту, а дугорочно су више патиле због губитка детета [O'Leary Wiley and Baden 2005]. Модел по којем се породица рођења сматра проширеном породицом усвојилаца представља језгро отвореног усвојења.

САД

У Једнообразном закону о усвојењу (Uniform Adoption Act) САД-а из 1994. године, који представља федерални закон у овој области, могућност отвореног усвојења само се спомиње. У члану 6 се предвиђа могућност заједничког споразума о комуникацији, по којем родитељи, усвојиоци и усвојеници дају изјаве да дозвољавају откривање идентификационих података из досијеа о усвојењу. Иначе, по овом Закону поступак је тајан и издаје се нов документ о рођењу усвојеника у који се усвојиоци уписују као родитељи. Предвиђа се доступност неидентификационих података (медицинских, генетских, социјалних итд.), док је откривање идентификационих података дозвољено само уз писани пристанак родитеља и усвојеника⁸.

Генерално, у законима федералних држава у САД након заснованог усвојења контакт између детета и његових родитеља и осталих сродника није забрањен. С обзиром на то да усвојитељи имају право да одлуче са ким ће њихово усвојено дете бити у контакту, они могу дозволити контакт било ком члану дететове породице и без писаног споразума. Писани споразум о контакту и комуникацији након заснованог усвојења (Post adoption contact and communication agreement) утврђује врсту и учесталост контакта и обезбеђује његово извршење у складу са законским одредбама. У 26 држава САД и Дистрикту Колумбија постоји могућност да се овакав споразум закључи.⁹ У неким државама закони не предвиђају могућност закључења споразума о комуникацији након заснивања усвојења¹⁰, док

⁸ Uniform Adoption Act (1994), доступно на: <http://www.law.upenn.edu/bll/archives/ulc/fnact99/1990s/uaa94.htm> – од 1. 4. 2012.

⁹ Alaska, Arizona, California, Connecticut, Florida, Indiana (за децу старију од две године), Louisiana, Maryland, Massachusetts, Minnesota, Montana, Nebraska, Nevada, New Hampshire, New Mexico, New York, Oklahoma, Oregon, Pennsylvania, Rhode Island, Virginia, Washington, West Virginia, Wisconsin (ако су усвојитељи рођаци, очух или маћеха детета).

Child Welfare Information Gateway. *Postadoption contact agreements between birth and adoptive families*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Children's Bureau, 2011, стр. 2.

Доступно на: http://www.childwelfare.gov/systemwide/laws_policies/statutes/cooperative.pdf од 1. 4. 2012.

¹⁰ У државама Missouri (Ann. Stat. § 453.080(4)) и Tennessee (Ann. Code § 36-1-121(f)), усвојитељи одлучују да ли ће и на који начин дете одржавати контакте са родитељима и

поједини закони ни на један начин не спомињу контакт детета са сродницима у постадоптивном периоду¹¹.

Суд одобрава споразум након што утврди да је он у најбољем интересу детета,¹² а приликом доношења одлуке може узети у обзир и препоруке лиценциране агенције у области усвојења, адвоката за заштиту дечијих права, старатеља који је постављен детету у поступку заснивања усвојења или окружне Канцеларије за породицу и децу.¹³ Одобрени контакт са дететом не сме да подрива ауторитет усвојитеља.¹⁴ Суд цени трајање контакта између детета и родитеља или других сродника пре заснивања усвојења, њихову емотивну повезаност и штетне последице које би дете могло да трпи уколико тај однос буде прекинут.¹⁵ Закон Орегона поред стабилних емотивних веза, као услов за одобрење споразума, захтева да је контакт између детета млађег од годину дана и родитеља или других сродника трајао најмање половину дететовог живота.¹⁶ Споразум сачињен у писаном облику и потписан од стране законом овлашћених лица уноси се у судску одлуку о заснивању усвојења и постаје њен саставни део, а повреда, измена или поништај споразума неће бити основ за поништај усвојења¹⁷. У држави Индијана споразум се може закључити ако је дете старије од две године¹⁸. Ако је дете млађе од две године, споразум се може закључити без одобрења суда, уз сагласност усвојитеља и биолошких родитеља детета, али без могућности да дете посећују¹⁹. Међутим, тада се не може тражити извршење споразума у складу са за-

---

другим сродницима. Ohio (Rev. Code §§ 3107.62; 3107.65 (c)), Јужна Каролина (Ann. Code § 63-9-760(D)), и Јужна Дакота (Codified Laws § 25-6-17) у својим законима предвиђају да, и када је закључен, овакав споразум није обавезујући.

¹¹ Алабама, Џорџија, Гуам, Хаваји, Ајдахо, Илиноис, Канзас, Кентаки, Ајова, Мејн, Мичиген, Мисисипи, Њу Џерси, Северна Дакота, Северна Маријанска острва, Порторико, Јута, Девичанска острва, Вајоминг.

Child Welfare Information Gateway. *Postadoption contact agreements between birth and adoptive families*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Children's Bureau, 2011, стр. 1-47.

Доступно на: http://www.childwelfare.gov/systemwide/laws_policies/statutes/cooperative.pdf од 1. 4. 2012

¹² Indiana Ann. Code 31-19-16-2 (1), Louisiana Childrens Code 1269.5 (b), Massachusetts Gen. Laws ch. 210 § 6C (b), Nebraska Rev. Stat. §§ 43-163(1); New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14 (II-d), New Mexico Ann. Stat. § 32A-5-35 (A), Oklahoma Ann. Stat. Tit. 10, § 7505-1.5, Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (b-1); Texas Family Code §§ 161.2061 (a); Vermont Ann. Stat. Tit. 15A, § 4-112 (b); Њу Јорк Soc. Dom. Rel. Law § 112-b (2); Wisconsin Ann. Stat. § 48.925(1-a).

¹³ Indiana Ann. Code 31-19-16-2 (5), Њу Јорк Soc. Serv. Law § 383-c(2)(b); Dom. Rel. Law § 112-b; Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (b-4).

¹⁴ Wisconsin Ann. Stat. § 48.925(1-b,c).

¹⁵ Louisiana Childrens Code 1269.5 (c), Nebraska Rev. Stat. §§ 43-163(2), New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14 (II-d), Pensilvanija Cons. Stat. Tit. 23, § 2731; Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (b); Vermont Ann. Stat. Tit. 15A, § 4-112 (b);

¹⁶ Oregon Rev. Stat. § 109.305 (3), Indiana Ann. Code §§ 31-19-16-2.

¹⁷ Louisiana Childrens Code 1269.5 (b), Massachusetts Gen. Laws ch. 210 § 6C(a), Nevada Rev. Stat. §§ 127.187; Oklahoma Ann. Stat. Tit. 10, § 7505-1.5, Oregon Rev. Stat. § 109.305 (7), Washington Rev. Code 26.33.295 (2,3); Западна Вирџинија Ann. Code § 48-22-704 (e).

¹⁸ Indiana Ann. Code §§ 31-19-16-2 (2).

¹⁹ Indiana Ann. Code §§ 31-19-16-9

коном. Свака страна може захтевати измену или поништај споразума²⁰. Закони девет држава и Дистрикта Колумбија предвиђају обавезу да се приступи медијацији пре него што се захтев за измену или извршење споразума поднесе суду²¹. Суд ће изменити или поништити споразум уколико утврди да је то у најбољем интересу детета, услед измењених околности које чине оправданим измену или поништај и након неуспешне медијације, у случајевима када је она по закону обавезна²². Такође, суд може одбити да изврши споразум уколико је он штетан за дете, подрива ауторитет усвојитеља или због измењених околности представља терет за једну од страна у споразуму²³. Може постојати могућност да суд у свако доба, по службеној дужности, испита да ли је закључени споразум у најбољем интересу детета.²⁴ У Аризони усвојиоци могу прекинути контакт између детета и његових биолошких родитеља у сваком тренутку уколико сматрају да исти није у најбољем интересу детета.²⁵ Суд за малолетнике или други надлежни суд ће спровести споразум састављен и одобрен у складу са законом²⁶. У држави Масачусетс закон прописује да споразум престаје да важи кад усвојеник напуни 18 година²⁷, у Невади се утврђује надлежност суда за спровођење споразума док дете не напуни 18 година, буде еманциповано или споразум буде раскинут²⁸, а у држави Небраска се споразум о размени информација закључује на период од две године са могућношћу продужења након истека овог периода.²⁹ Стране приликом закључења споразума не морају открити свој идентитет³⁰.

Закони појединих држава прописују обавезу суда да пре одобрења закљученог споразума размотри жеље или прибави сагласност детета, истовремено не прецизирајући узраст усвојеника³¹. У Западној Вирџинији суд може узети у обзир мишљење детета у складу са његовим годинама

²⁰ Indiana Ann. Code §§ 31-19-16-4, Nevada Rev. Stat. §§ 127.187; 127.1885, Pensilvanija Cons. Stat. Tit. 23, §§ 2739; Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (d).

²¹ Arizona Rev. Stat. Ann. § 8-116.01(g), California Family Code 8616.5 (h), Connecticut Gen. Stat. § 45a-715(m), Louisiana Childrens Code 1269.8 (b), Minnesota State Ann. 259.58(c), New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14, Oklahoma Ann. Stat. Tit. 10, § 7505-1.5, Oregon Rev. Stat. § 109.305 (8-a), Texas, Дистрикт Колумбија (Ann. Code § 4-361)

²² Alaska Stat. §§ 25.23.180(l); 47.10.089(g)(j), Arizona Rev. Stat. Ann. § 8-116.01, California Family Code 8616.5 (h), Maryland Family Law § 5-308, Massachusetts Gen. Laws ch. 210 §6D, Minnesota Stat. Ann. 259.58 (c), Nebraska Rev. Stat. §§ 43-165, Nevada Rev. Stat. § 127.1895, New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14(II-i), New Mexico Ann. Stat. § 32A-5-35 (E), Oklahoma Ann. Stat. Tit. 10, § 7505-1.5, Oregon Rev. Stat. § 109.305 (8-b); Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (f); Vermont (Ann. Stat. Tit. 15A, § 4-112); Washington Rev. Code 26.33.295 (4).

²³ Montana Ann. Code § 42-5-301.

²⁴ Connecticut Gen. Stat. § 45a-715 (n), Louisiana Childrens Code 1269.8 (d).

²⁵ Rev. Stat. Ann. § 8-116.01(c).

²⁶ Maryland Family Law § 5-308, Massachusetts Gen. Laws ch. 210 §6D

²⁷ Massachusetts Gen. Laws ch. 210 § 6C (f),

²⁸ Nevada Rev. Stat. §§ 127.187; New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14(II-h).

²⁹ Nebraska Rev. Stat. §§ 43-156.

³⁰ Washington Rev. Code 26.33.295 (2).

³¹ Nevada Rev. Stat. § 127.1895, Западна Вирџинија, Нови Мексико Ann. Stat. § 32A-5-35 (C), Wisconsin Ann. Stat. § 48.925(2).

и зрелошћу³². У другим државама захтева се сагласност усвојеника који је напунио 12 година³³ или 14 година³⁴.

Споразум о контакту након заснованог усвојења може се примењивати на биолошке родитеље детета и остале чланове родбине³⁵, браћу, сестре, полубраћу и полусестре усвојеника³⁶ или само на биолошке родитеље³⁷. Закони Минесоте и Оклахоме прецизирају да појам биолошка породица обухвата родитеље, очуха и маћеху, деде и бабе, браћу и сестре, ујака, тетку, стрица, као и чланове шире породице одређене законом и обичајима племена којем припада дете индијанског порекла.³⁸ [Minnesota Statutes; Oklahoma Statutes]. Закон Западне Вирџиније не садржи одредбу о кругу лица на које се споразум примењује,³⁹ [West Virginia] а закон државе Висконсин допушта заснивање отвореног усвојења само када се у улози усвојитеља појављују очух, маћеха или сродник детета, уколико су одржавали контакт са дететом најмање две године пре подношења предлога.⁴⁰ Приликом закључења споразума родитељи, или један од њих, потврђују да су престанак њихових родитељских права и засновано усвојење неопозиви и у случају да се усвојиоци не придржавају споразума, а усвојиоци пристају да се у складу са законом може тражити извршење споразума пред надлежним судом.⁴¹ [Connecticut General Statutes]. Родитељи или други сродници детета могу задржати право да примају информације о детету од усвојилаца, да га контактирају или посећују.⁴² У закону Флориде наводи се да право усвојиоца и усвојеника да промене место пребивалишта на територији Флориде и ван ње не може бити

³² Западна Вирџинија Ann. Code § 48-22-704 (e).

³³ Arizona Rev. Stat. Ann. § 8-116.01(d), California Family Code 8616.5(d), Connecticut Gen. Stat. § 45a-715(i), Indiana Ann. Code §§ 31-19-16-2, Louisiana Childrens Code 1269.5 (e), Massachusetts Gen. Laws ch. 210 § 6C (c), Pensilvanija Cons. Stat. Tit. 23, §§ 2734, Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (b-5).

³⁴ Delaware (Ann. Code Tit. 13, § 929), Дистрикт Колумбија (Ann. Code § 4-361), Oregon (Rev. Stat. § 109.305 (4)), New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14(II-e), Vermont (Ann. Stat. Tit. 15A, § 4-112(a)); Virginia.

³⁵ Аљаска (Alaska Stat. §§ 25.23.130(c); 47.10.089(d)), California Family Code 8616.5(b) и Welfare and Institutions Code § 366.29, Дистрикт Колумбија (Ann. Code § 4-361), Florida Ann. Stat. § 63.0427 (1), Louisiana Childrens Code 1269.2 (a) (b), Maryland Family Law § 5-308, Minnesota Stat. Ann 259.58, New Mexico Ann. Stat. § 32A-5-35 (A), Oklahoma Ann. Stat. Tit. 10, § 7505-1.5, Oregon Rev. Stat. § 109.305 (5), Pensilvanija Cons. Stat. Tit. 23, §§ 2733; Vermont Ann. Stat. Tit. 15A, § 4-112.

³⁶ Њу Јорк Soc. Serv. Law § 383-c(2)(b); Dom. Rel. Law § 112-b, Washington Rev. Code 26.33.295 (1).

³⁷ Connecticut Gen. Stat. § 45a-715(h), Massachusetts Gen. Laws ch. 210 § 6C(a), Nevada Rev. Stat. §§ 127.187.

³⁸ Minnesota Stat. Ann 259.58, Oklahoma Ann. Stat. Tit. 10, § 7505-1.5.

³⁹ Западна Вирџинија Ann. Code § 48-22-704.

⁴⁰ Wisconsin Ann. Stat. § 48.925(1)-(3).

⁴¹ Connecticut Gen. Stat. § 45a-715(j), Indiana Ann. Code §§ 31-19-16-3; New Hampshire Rev. Stat. § 170-B:14(II-e), New Mexico Ann. Stat. § 32A-5-35 (D), Њу Јорк Soc. Serv. Law § 383-c(2)(b); Dom. Rel. Law § 112-b; Пенсилванија Cons. Stat. Tit. 23, §§ 2736; Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1 (c).

⁴² Connecticut Gen. Stat. § 45a-715 (k), Florida Ann. Stat. § 63.0427 (1), Louisiana Childrens Code 1269.3 (d), New Mexico Ann. Stat. § 32A-5-35 (A), Северна Каролина Gen. Stat. § 48-3-610, Rhode Island Gen. Laws § 15-7-14.1; Texas Family Code §§ 161.2061 (b).

ограничено нити доведено у питање због закључења споразума о комуникацији.⁴³ [Florida Ann. Stat.].

Аустралија

Закони држава у Аустралији предвиђају могућност прављења аранжмана (Adoption plan) за размену информација између страна у поступку усвојења. Информације се могу односити на здравствено стање детета, његов развој и важне догађаје током живота, а стране могу направити и аранжман који обухвата одржавање контакта са дететом након заснованог усвојења⁴⁴ [New South Wales Adoption Act]. Дете може бити учесник у споразуму уколико се процени да је то оправдано с обзиром на дате околности и узраст детета⁴⁵ [Connecticut Gen. Stat.]. Закључени споразум не искључује примарну одговорност усвојилаца за подизање детета, не овлашћује биолошког родитеља или другог члана породице да се меша у однос између усвојоца и детета и не може ни на који начин да спречава, ограничава или на било који други начин контролише кретање учесника у споразуму⁴⁶ [Queensland Adoption Act: 2009]. Уколико будући усвојитељи и родитељи желе да родитељи након заснованог усвојења посећују дете и када се усваја дете које је Аборицин или дете са Торес Стрејт острва, а усвојитељи нису из његове заједнице или језичке групе, закон може прописати обавезу закључивања споразума⁴⁷ [Queensland Adoption Act: 2009].

Суд ће одобрити план који постаје саставни део одлуке о усвојењу уколико утврди да је он у најбољем интересу детета, да странке разумеју његове одредбе и да није у супротности са основним принципима усвојења⁴⁸ [New South Wales Adoption Act: 2000]. Суд може донети одлуку о измени или поништају плана на захтев било које стране у споразуму, уколико утврди да је таква одлука у најбољем интересу детета и оправдана с обзиром на конкретне околности случаја⁴⁹ [New South Wales Adoption Act: 2000]. Суду се не може поднети захтев за извршење споразума, а неуспех у његовом спровођењу не утиче на валидност одлуке о усвојењу и дату сагласност за његово заснивање⁵⁰ [South Australia Adoption Act: 1988].

ЗАЧЕЦИ ОТВОРЕНОГ УСВОЈЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Породични закон у чл. 95, ст. 2, предвидео је могућност да родитељи означе усвојоце детета, што представља значајну новину у односу

⁴³ Florida Ann. Stat. § 63.0427 (1).

⁴⁴ New South Wales Adoption Act 2000, § 46., Queensland Adoption Act 2009., § 165, Western Australia Adoption Act 1994, § 46 (2).

⁴⁵ Queensland Adoption Act 2009., § 166.

⁴⁶ Queensland Adoption Act 2009., § 168.

⁴⁷ Queensland Adoption Act 2009., § 170, § 172.

⁴⁸ New South Wales Adoption Act 2000, § 50.

⁴⁹ New South Wales Adoption Act 2000, § 51.

⁵⁰ South Australia Adoption Act 1988, § 26a (7).

на Закон о браку и породичним односима који му је претходио и коју такву могућност није познавао. Иако родитељи бирају усвојиоце детету, усвојење се заснива решењем органа старатељства, на основу којег се врши нови упис у матичну књигу рођених. Тумачењем члана 318, ст. 1, који прописује да је орган старатељства који је изабрао будуће усвојитеље дужан да им упуту дете ради узајамног прилагођавања, произилази да у случају када родитељи изаберу усвојиоце таква обавеза не постоји.

У годинама након усвајања Породичног закона уочене су одређене злоупотребе у вези са чланом 95, ст. 2, које доводе до недоследне примене закона. Неправилности се односе на ситуације када будући усвојитељи који имају утврђену општу подобност за усвојење, и налазе се у Јединственом личном регистру усвојења, и друга заинтересована лица трагају за родитељима и са њима постижу договор да их они означе као усвојиоце. Претходно, из штампе, породилишта или на други начин, ова лица долазе до информација да је дете напуштено или да родитељи неће вршити родитељско право. Договори се често закључују уз присуство адвоката као пуномоћника будућих усвојитеља, а забележени су и случајеви да су будући усвојитељи преузимали дете од родитеља и одређивали му лично име које су родитељи верификовали његовом пријавом надлежном матичару, приликом уписа чињенице рођења детета. Због свега наведеног 2007. године је интервенисало Министарство рада и социјалне политике дајући мишљење о примени члана 95, ст. 2, и члана 317, ст. 3 Породичног закона (Мишљење о примени члана 95, ст. 2, и чл. 317, ст. 3 Породичног закона, бр. 110-00-00681/2007-14 од 17. јула 2007. године.). Члан 317, ст. 3, односи се на процену споразума будућих усвојитеља и родитеља (старатеља) и прописује да се избор будућих усвојитеља не врши ако усвојитељи и родитељ, односно старатељ детета, споразумно изврше избор и ако орган старатељства процени да је такав споразум у најбољем интересу детета. Орган старатељства треба да процени да ли је родитељ, односно старатељ, означио усвојитеље које добро познаје и за које може навести прихватљиве аргументе да ће се добро старати о детету у његовом најбољем интересу. Орган старатељства цени да ли усвојитељи имају општу подобност за усвојење и посебну подобност у односу на конкретно дете што, у овом случају, подразумева и висок степен њихове етичности. Неетичним се сматра понашање свих лица која са позиције своје професије или радног места стичу предност за усвојење конкретног детета јер им је пре него другима позната чињеница рођења детета или намера родитеља да дају сагласност за усвојење. Неетично се понашају и запослени у центрима за социјални рад који дају информације о деци и родитељима дече са намером да одређене особе ван стручне процедуре стекну предност за усвајање детета. Уколико је споразум закључен у циљу избегавања законске процедуре усвојења, орган старатељства би имао обавезу да поднесе тужбу за заштиту права детета, односно за лишење родитељског права, а у складу са чл. 263 и 264 Породичног закона.

У мишљењу се наводи да, како се у овом случају ради о „отвореном усвојењу које подразумева одржавање личних односа између детета и

његових родитеља и изградњу његовог личног и породичног идентитета у складу са биолошким пореклом“, орган старатељства је дужан, сходно чл. 313, ст. 3 Породичног закона, да препоручи родитељима и означеним усвојитељима да се укључе у психо-социјално саветовање јер се одговорност њихове одлуке проверава и везано за могућност остваривања суштински „двојног родитељства“. По Породичном закону не постоји право на одржавање личних односа са родитељима након заснованог усвојења, из чега произилази да наведено мишљење није у складу са законом. Међутим, оно може представљати смерницу за будуће измене закона у овој области. Уколико би закон регулисао споразум о комуникацији након заснованог усвојења и права и обавезе страна у споразуму, постојала би могућност избора између отвореног и затвореног концепта усвојења и потпунија заштита дететовог права на (благовремено) сазнање порекла.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Због уочених злоупотреба у пракси, које су везане за могућност родитеља да одреде усвојоце детету, појавила су се мишљења да чл. 95, ст. 2 Породичног закона треба укинути. Такав корак би представљао корак назад у достигнутом нивоу права свих учесника у поступку усвојења. Рећи да неко решење није добро и да не може да се реализује у пракси због тога што се појављују људи који се труде да изиграју слово закона значило би потребу преиспитивања целокупног правног система и укидања више одредаба различитих закона због њиховог непоштовања и недоследног примењивања. Модернизацију и либерализацију породичних односа пратиће и либерализација усвојења на тај начин што ће затворенији модел постепено уступати место отворенијим процедурама.

Противници отвореног усвојења истичу могућност злоупотреба и комерцијализације родитељства, као и смањење мотивисаности усвојитеља да усвајају децу услед смањене могућности да се дете потпуно инкорпорира у њихову породицу због присуства биолошких родитеља. Међутим, искрен однос и истина представљају предуслов за здраву основу на којој се може градити квалитетан, пре свега међуљудски однос, а затим и однос који ће верно подражавати родитељски однос у својој форми, а у садржини можда бити и квалитетнији од већине односа који постоје између биолошких родитеља и њихове деце. Крвно сродство није нужно претпоставка квалитетне комуникације, љубави, разумевања и поштовања. Баш као што усвојоци желе да сазнају што више информација о породичној историји биолошких родитеља, њиховом здравственом стању или степену образовања, тако би и родитељи требало да поседују информације о будућим усвојоцима и да активно учествују у њиховом избору. Управо је то полазна основа концепта отвореног усвојења. Усвојење је посвећење за цео живот, па би обе стране требало да буду сигурне да је ова друга страна неко у кога могу да се поуздају дугорочно. У ситуацијама када се догоди да је детету потребна хитна медицинска интервенција,

коштану срж или срж бубрега могу да обезбеде само крвни сродници, а природни родитељи би били прве особе од којих би се помоћ тражила. Често су мајке младе особе које желе најбоље за своје дете, али то не могу да му пруже. Са друге стране, може се рећи да је она на неки начин креирала породицу за усвојитеље, па би стога било неправедно заувек је одстранити из дететовог и њиховог живота.

Сва истраживања указују да је усвојење најадекватнији и најбољи начин да се збрине дете без родитељског старања јер се детету пружају дом и могућност одрастања у породичној атмосфери. Међутим, ово само уз претпоставку да се поштују права свих учесника у овом поступку, а дете и његови интереси заиста стављају у први план. Отворено усвојење има утемељеност у природно-правној природи родитељског односа, који се не сме игнорисати и поништавати због чињенице да је дете усвојено. У супротном, дете се препушта самовољи и дискрецији државних органа, што значи да се своди на објект – позицију, пуко средство, иако је по природи сврха по себи [Водинелић 1989: 724].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Европска конвенција о људским правима, Савет Европе, 1950. године, „Међународни уговори“, *Службени лист СЦГ*, 9, 2003.
- Закон о браку и породичним односима, *Службени гласник РС*, 22, 2008.
- Закон о матичним књигама, *Службени гласник РС*, 20, 2009.
- Ковачек Станић, Гордана. *Породично право: њаринерско, дечје и сџарашељско њраво*, Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду – Центар за издавачку делатност: 2009.
- Ковачек Станић, Гордана. *Право деџеџа да зна своје њорекло*, Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду – Центар за издавачку делатност: 1997.
- Ковачек Станић, Гордана. Законодавне промене у савременом родитељском праву Француске и Србије, *Зборник радова*, Правни факултет, Универзитет у Новом Саду, 3, 2004: 144–166.
- Конвенција о правима детета, УН, 1989. године. Међународни уговори, *Службени лист СФРЈ*, 15, 1990; *Службени лист СРЈ*, 4, 1996 и 2, 1997.
- Мишљење о примени члана 95 ст. 2 и чл. 317 ст. 3. Породичног закона, 110-00-00681/2007-14 од 17. јула 2007. године.
- Младеновић, Марко. *Породично њправо*, Београд: Правни факултет: 1982.
- Породични закон, *Службени гласник РС*, 18, 2005.
- Породични закон Црне Горе, *Службени лист Црне Горе*, 1, 2007.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, 98, 2006.
- Шаркић, Небојша; Младен, Николић. Извршење судских одлука у споровима из породичних односа, *Сисџем њородичноџправе заџиџиџе у Србији*: Зборник радова, Београд: Глосаријум, 2009.
- Svejić Jančić, Olga. Pravo na anonimni porođaj, *Pravni život*, 9, 1998.
- Hrabar, Dubravka. Posvojenje na razmeđi interesa posvojitelja i posvojenika, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Pravni fakultet, 5, 2008.
- O'Leary Wiley, Mary; Amanda L. Baden. Birth Parents in Adoption: Research, Practice, and Counseling Psychology, *The Counseling Psychologist*, XXXIII, 1, 2005.

Siegel H. Deborah. Open Adoption of Infants: Adoptive Parents' Feelings Seven Years Later, *Social Work*, XLVIII, 3, 2003.

Vodinić, Vladimir. Pravo na ljudsko dostojanstvo, *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, 5–6, 1989: 713–744.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Конвенција о усвојењу деце, Стразбур, Савет Европе, 1967. доступно на:

<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/058.htm>

Ревидирана Европска конвенција о усвојењу деце, Стразбур, Савет Европе, 2008. Дос-
гупно на: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/202.htm>

Семейный Кодекс Российской Федерации: <http://www.consultant.ru/popular/family/>

Arizona Revised Statute, доступно на: <http://www.azleg.gov/ArizonaRevisedStatutes.asp>

California Family Code: <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/calawquery?codesection=fam>

California Welfare And Institutions Code: <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/calawquery?codesection=wic>

Child Welfare Information Gateway, *Postadoption contact agreements between birth and adoptive families*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Children's Bureau, 2011. Доступно на:

http://www.childwelfare.gov/systemwide/laws_policies/statutes/cooperative.pdf

http://www.adoption101.com/open_adoption.html

http://www.echr.coe.int/ECHR/Homepage_En/

Connecticut General Statutes: доступно на <http://www.cslib.org/psaindex.htm>

Delaware Code, доступно на <http://delcode.delaware.gov/>

District of Columbia Official Code: доступно на:

<http://government.westlaw.com/linkedslice/default.asp?SP=DCC-1000>

Florida Statutes, доступно на:

<http://www.flsenate.gov/Laws/Statutes/?CFID=38662896&CFTOKEN=57361077>

Indiana Code, доступно на: <http://www.in.gov/legislative/ic/2010/>

Louisiana Children's code, доступно на: <http://legis.la.gov/lss/lss.asp?folder=71>

Maryland Code-Family Law, доступно на: <http://law.justia.com/codes/maryland/2010/family-law/>

Massachusetts General Laws, доступно на: <http://www.malegislature.gov/Laws/GeneralLaws/>

Minesota Statutes, доступно на: <https://www.revisor.leg.state.mn.us/statutes/>

Missouri Revised Statutes, доступно на: <http://www.moga.mo.gov/statutes/statutes.htm>

Montana Code Annotated: http://data.opi.mt.gov/bills/mca/..%5Cmca_toc%5Cindex.htm

Nebraska Revised Statutes: <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=ccflpubs>

Nevada Revised Statutes: <http://www.leg.state.nv.us/nrs/>

New South Wales Adoption Act: http://www.austlii.edu.au/au/legis/nsw/consol_act/aa2000107/

New Hampshire Revised Statutes: <http://www.genecourt.state.nh.us/rsa/html/indexes/default.htm>

New Mexico Statutes Anotated, доступно на: <http://www.adoptioninstitute.org/policy/polopen5.html#newmex>

New York Social Services Law, доступно на: http://law.onecle.com/new-york/social-services/SOS0383-C_383-C.html

NY Code – Domestic Relations: <http://codes.lp.findlaw.com/nycode/DOM>

North Carolina General Statutes: <http://www.ncleg.net/gascripts/Statutes/StatutesTOC.pl>

Ohio Revised Code: <http://codes.ohio.gov/orc>

Oklahoma Statutes: <http://www.oklegislature.gov/osstatuestitle.html>

Oregon Revised Statutes: <http://www.leg.state.or.us/ors/>
 Pennsylvania Cons. Statutes: <http://www.legis.state.pa.us/WU01/LI/LI/CT/PDF/23/23.PDF>
 Queensland Adoption Act 2009: доступно на: <http://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/ACTS/2009/09AC029.pdf>
 Revised Code of Washington: <http://apps.leg.wa.gov/RCW/>
 South Australia Adoption Act 1988: доступно на: <http://www.legislation.sa.gov.au/LZ/C/A/ADOPTION%20ACT%201988/CURRENT/1988.90.UN.PDF>
 South Dakota Codified Laws: доступно на: <http://legis.state.sd.us/statutes/DisplayStatute.aspx?Statute=25-6&Type=Statute>
 South Carolina: <http://www.scstatehouse.gov/code/statmast.php>
 State of Rhode Island General Laws: <http://www.rilin.state.ri.us/statutes/>
 Tennessee Annotated Code: <http://www.lexisnexis.com/hottopics/tncode/>
 Texas Family Code: <http://law.onecle.com/texas/family/chapter161.html>
 The Alaska Statutes: доступно на: <http://www.legis.state.ak.us/basis/folioiproxy.asp?url=http://www.legis.state.ak.us/cgi-bin/folioisa.dll/stattx10>
 Uniform Adoption Act: <http://www.law.upenn.edu/bll/archives/ulc/fnact99/1990s/uaa94.htm>
 Vermont Statutes: <http://www.leg.state.vt.us/statutes/chapters.cfm?title=15>
 Victoria Adoption Act 1984: доступно на: <http://www.findandconnect.gov.au/vic/objects/pdfs/1984%20Adoption%20Act.pdf>
 West Virginia Code: <http://www.legis.state.wv.us/WVCODE/Code.cfm>
 Wisconsin Ann. Statutes: <https://docs.legis.wisconsin.gov/statutes/statutes/48/XIX/925>
 Western Australia Adoption Act 1994: доступно на: http://corrigan.austlii.edu.au/au/legis/wa/consol_act/aa1994107/

Review paper

CHOICE OF CONCEPT ADOPTION IN TERMS OF PROTECTING THE RIGHT OF THE CHILD TO KNOW ITS ORIGIN

by

ANA ČOVIĆ

Institute of Comparative Law
41 Terazije Street, Belgrade, Serbia
E-mail: tankosicana@yahoo.com

DRAGAN ČOVIĆ

Belgrade Metropolitan University
63 Tadeuš Koščuško Street, Belgrade, Serbia
E-mail: covic.dragan@gmail.com

SUMMARY: Protection of children without parental care and choosing the forms through which it is implemented makes a very delicate task. Professional bodies and persons in the area of the child care, in addition to expertise and professionalism, must have ability to adequately assess all the circumstances of each case and participants in it. Adoption is considered the best way to provide the child growing up in a family environment, because, as opposed to foster care and guardianship, it is characterized by durability. Adoption provides the child growing up in family and domestic environment. This right of the child is recognized in international law and comparative legislation and its implementation is not a matter of good will of the state and potential individuals (e.g., adoptive parents). However, the question is whether in the process of adoption and later

in life, one of the fundamental rights of every man, the right of the child to know his or her origin, is violated. This is exactly the bone of contention between supporters of closed and open procedures. Comparative analysis of the solutions and decisions of the European Court of Human Rights in the area will try to answer to the question whether the prevailing concept of closed adoption provides complete protection of all rights of the child or the protection of certain rights is done at the expense of violation of others.

KEYWORDS: Closed adoption, open adoption, child rights, child without parental care

ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВЕ ЗА ШТЕТУ ЗБОГ НЕОСНОВАНЕ ОСУДЕ ИЛИ НЕОСНОВАНОГ ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ

НАТАША МРВИЋ ПЕТРОВИЋ

Универзитет УНИОН – Правни факултет
Косанчићев венац 2/5, Београд, Србија
Е-адреса: petroviczdravko@ikomline.net

ЗДРАВКО ПЕТРОВИЋ

Универзитет Медитеран – Правни факултет
Вака Ђуровића бб, Подгорица, Црна Гора
Е-адреса: petroviczdravko@ikomline.net

САЖЕТАК: Правни основ одговорности државе за штету због неосноване осуде или неосноване заштите јесте неопходност заштите основних људских права и слобода, гарантованих уставом и општеприхваћеним међународним правилима. Због повезаности са заштитом људских права и право на накнаду штете по овом основу (иако субјективно грађанско право) има *sui generis* правну природу. Мешовита јавно-приватно правна природа таквог захтева долази до изражаја у правној регулативи Републике Србије, јер се круг овлашћених лица и услови под којима могу остваривати право на накнаду штете одређује кривично-процесним правилима, док се постојање правно признатих видова штете и обим у којем се штета може накнадити процењују према општим правилима одштетног права. Док је легислатива изузетно прогресивна, дотле се у пракси запажа да се захтеви за накнаду штете најчешће подносе због неоснованих притвора трајања до месец дана или до три месеца, као и због неефикасности кривичних поступака који се обустављају протеком рока апсолутне застарелости гоњења. Држава би лако могла да утиче на овакву праксу. Такође, држава би морала приоритетно да извршава своје материјалне обавезе у вези с правоснажним поравнањима и досуђеним захтевима за накнаду штете.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: накнада штете, кривични поступак, неоснована осуда, неосновано лишење слободе, одговорност државе за штету, људска права

Случајеви кривичне осуде невиног лица (тзв. судска грешка) или лишења слободе осумњиченог или окривљеног према којем се касније поступак не оконча изрицањем кривичне санкције могу настати као ре-

зултати погрешних процена или злоупотреба у раду полиције или правосудних органа. Ни једна држава није кадра да спречи овакве појаве, али је утолико пре неопходно да гарантује оптималне услове за накнаду претрпљене штете оштећеном лицу. Јер, основном захтеву правичности одговара потреба да се успостави одговорност државе за овакву штету и да се лицима неосновано лишеним слободе или неосновано осуђеним та штета накнади на начин којим би се постигла њихова потпуна друштвена рехабилитација. При томе овај захтев исходи из кршења основних људских права и слобода радом државних органа. И зато постоје многоструке препреке остварењу тог захтева правичности. Први је везан за приступ легислативном уобличењу накнаде штете по основу неоснованог лишења слободе или неосноване осуде у националном законодавству, док се други односи на тешкоће остварења права на накнаду штете по овом основу.

Приступ легислативном уобличењу накнаде штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде на националном нивоу зависи од тога да ли се може успоставити одговорност државе за штету у овом домену, или је оштећени упућен да штету надокнађује од непосредног штетника (државног службеника). Поред тога, традиционалне особености које су дошле до изражаја током развоја англо-саксонског и континентално-правног система, при чему се наглашава доминантно место уставности у једном, а законитости у другом правном систему, имају својих реперкусија и на начин регулисања права на накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде, иако се те разлике на европском простору смањују захваљујући међународним стандардима Савета Европе и судској пракси Европског суда за људска права.

У поређењу са страним законодавствима европских земаља, законодавство Републике Србије, као и ранијих савезних држава у којима је Србија била једна од чланица, задивљујуће је прогресивно и усаглашено с најважнијим стандардима, пре свега Уједињених нација и Савета Европе [Мрвић Петровић, Петровић 2008: 57]. Основне слободе и права осумњичених за кривична дела и осуђених лица гарантовани су Уставом Републике Србије, а постоје и механизми за заштиту права тих лица, као што су уставносудска заштита људских и мањинских права и основних слобода и делатност заштитника грађана (омбудсмана), републичког и покрајинског. Па ипак, ситуација у пракси није охрабрујућа и у овом раду покушаћемо да укажемо на то да је основни проблем у Србији то што примена постојећих решења и правних механизма не може бити да утиче на смањење појава које доприносе повећаном броју неоснованих лишења слободе, што је очигледни пропуст државе да се постара о превенцији кршења људских права у области у којој се у та права највише задире.

Управо због значаја овог питања, у овом раду биће размотрени разлози одговорности државе за накнаду штете због неоснованог лишења слободе, биће анализирана правна природа права на накнаду штете које се остварује по овим основама, а потом ће бити указано на проблеме у остваривању права на накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде у Републици Србији.

ПРАВНИ ОСНОВ ОДГОВОРНОСТИ ДРЖАВЕ ЗА ШТЕТУ

Питање правне одговорности спада у ред централних питања опште теорије права, и то оних која имају вечиту актуелност. О правној одговорности говоримо онда када неко предузима радњу која је незаконита или противправна. Подвргавање правној одговорности састоји се у обавези онога ко крши норме заједнице (писане или неписане, моралне) да трпи принудне мере које примењују државни органи према њему. Према томе, елементи правне одговорности исходе из тога што је правна одговорност мера државне принуде, заснована на правном кажњавању и друштвеном прекору према преступнику – ономе ко прекрши друштвена правила, изражена и установљена у виду ограничења личног или имовинског статуса [Духно, Ивакин 2000: 12].

Субјект одговорности за штету у случају неоправдане осуде или неоснованог лишења слободe је држава, на коју прелази материјална обавеза за штете проузроковане радом њених органа и организација којима се поверавају јавна овлашћења. Ради се вануговорној, деликтној одговорности за штету која је специфична због нарочитих својстава државе као субјекта одговорности. Проблем је како обезбедити примену санкције према држави као субјекту одговорности, која у друштву располаже монополом физичке силе. Јер, како је тачно запазио Ђорђе Тасић, уколико има мање могућности за примену санкције утолико више расте морални интерес за извршење закона и утолико су теже и деликатније социјалне последице његовог неизвршавања [Тасић 1984: 176].

Одговорност државе за штету проузроковану радњама њених органа, као нарочито тзв. граничног подручја облигационог и управног права у савременим условима саображава се концепту заштите слобода и основних људских права и потребама гарантовања те заштите не само у националним оквирима, него и на међународном нивоу. Због тога су у садашњим условима увеколико превазиђени теоријски концепти о одговорности државе који су настајали и развијали се на прелазу између 19. и 20. века и који су се, без обзира на велике међусобне разлике, темељили на идејама о сувереној неодговорности државе или добровољном ограничењу њеног суверенитета [Мрвић Петровић, Михаиловић, Петровић 2003: 59]. Највећи напори теоретичара били су усмерени на објашњење односа суверености и одговорности државе, разјашњење основа те одговорности и на покушај одређивања критеријума разграничење јавног од приватног права. Разјашњењу ових питања значајан допринос у нашој старијој правној теорији дали су Евгениј Спекторски [Спекторски 2000: 82], Ђорђе Тасић [Тасић 1984], Слободан Јовановић [Јовановић 1922: 22], Иво Крбек [Крбек 1954: 155], Драгош Денковић [Денковић 1957].

Иако на теоријском нивоу никада није успостављена сагласност о правном основу државе за штету, ипак је још Леон Диги констатовао да је „данас (...) неоспорна тежња да се призна обавеза државе на плаћање неке накнаде. Нема сагласности у погледу правних разлога који би били најподеснији да оправдају ово решење, али то не значи много: главно је да буде признато начело одговорности и оно се признаје, што представља

једну од најкарактеристичнијих појава садашње правне еволуције“ [Диги 1988: 179].

Неке од ових „класичних“ доктринарних поставки (на пример, концепт одговорности државе за штете причињене грађанима незаконитим радом управе) одлучујуће су утицале на стварање националних законодавстава, а такође су, по инерцији, још увек прихваћене у правној теорији. Међутим, таква теоријска схватања била су израз времена у којем су настајала, а, као што знамо, епоха либерализма је окончана још с Првим светским ратом. Од тада до данас битно су се промениле околности у којима се поставља питање одговорности државе уопште, па тако и због неосноване осуде или неоснованог лишења слободе. У промењеним условима јавља се потреба критичког преиспитивања основних доктринарних поставки којима се објашњава одговорност државе за штету.

У савременом друштву све више је присутно схватање да се заштита људских права и слобода може и мора обезбедити и мимо националне правне регулативе, на међународном нивоу, уколико је одређена држава одговорна за праксу кршења људских права. Посебно, европске државе, прихватајући чланство у Савету Европе и Европској унији, саглашавају се да се пред судским органима европских организација (Европским судом за људска права, односно Европским судом правде) може поставити питање њихове одговорности. Пред Европским судом за људска права држава може одговарати због кршења људских права појединаца под њеном јурисдикцијом, а пред Европским судом правде шире одговара за вануговорно проузроковану штету и појединцима, правним лицима или другим државама. Земље чланице Савета Европе, односно Европске уније обавезне су да поштују одлуке тих судова. Отуда обавеза да се национални нормативни оквир прилагоди стандардима најважнијих регионалних организација, али и потреба да се укаже на то да је та одговорност по међународном праву (посебно по Европској конвенцији о људским правима и основним слободама) знатно строже постављена од одговорности наше државе за штету коју учине њени органи правосуђа по важећим унутрашњим прописима, по којима одговорност наше државе не обухвата штету коју учине њени органи правосуђа погрешним схватањем и применом одговарајућих правних норми. Насупрот томе, одговорност држава чланица Савета Европе за штету коју учине њихови органи правосуђа и други државни органи повредом људских права и основних слобода загарантованих Конвенцијом обухвата и њихову одговорност за штету због погрешног схватања и примене одговарајућих одредаба Конвенције о заштити људских права и основних слобода. Та одговорност је тако строга да се по својим правним последицама фактички изједначаје с објективном одговорношћу, иако се ради о претпостављеној одговорности код које разлози за искључење одговорности нису предвиђени [Михаиловић 2003: 409].

Да би држава могла да буде сматрана субјектом обавезе на накнаду штете потребно је да је одговорна за неосновано лишење или неосновану осуду, а то ће бити у случају када стоји у одређеном правном односу

према штетнику који је својом радњом изазвао штету другом лицу. Јасно је да је ова веза непосредна у случају када се ради о неоснованом кривичном прогону, лишењу слободе или осуди, јер су управо ово, као типичне радње обављања власти, радње у искључивој надлежности државних органа. У смислу грађанског права ради се увек о одговорности за радње другог, који поступа у име државе.

У случају да се држава прогласи одговорном за деликт који је извршило лице у државној служби, та одговорност делује увек као апсолутна (објективна), јер се никад не заснива на чињеници да је држава могла предвидети или хтела штетну последицу [Келзен 1998: 125]. Истовремено је то и оригинерна (изворна) одговорност државе за све грешке њене извршне власти и судова [Bezzola 1960: 58]. Управо због тога, оштећени има боље изгледе да успе у спору поводом накнаде штете који води против државе него против непосредног штетника, јер се ограничава на доказивање службеног својства штетника, постојања штетне радње и узрочне везу између предузете радње и штете. Такође, у случају успешног окончања спора, у повољнијој је ситуацији јер може да се наплати од дужника који не сме бити инсолветан.

Правни основ успостављања одговорности државе може бити створени ризик од настанка штете грађанима предузетим радњама државних органа. У овом случају држава се налази у улози јемца која својом имовином јамчи за правилно и законито вршење државне службе [Мрвић Петровић, Михаиловић, Петровић 2003: 81]. Држава тако преузима на себе и ризике погрешног поступања државних органа приликом расветљавања и разрешења кривичне ствари, чак и у оним случајевима у којима се грешка не може везати искључиво за поступке полиције, тужилаштва или суда, него других учесника у поступку (сведока, вештака) или се чини да је нема. Међутим, више би било у складу са савременим тренутком да се правни основ одговорности државе веже за пропусте у заштити уставом гарантованих људских права и основних слобода. Управо у случају права на накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде, чињеница да штета настаје у вези са људским правима и слободама налаже да се као правни основ одговорности државе истакне примарност обавезе државе да се стара о њиховом поштовању, по међународном праву, уставним и законским нормама. А ова обавеза државе је јавноправног карактера.

ПРАВНА ПРИРОДА ПРАВА НА НАКНАДУ ШТЕТЕ И СВРХА НАКНАДЕ

Успостављању обавезе државе на накнаду штете одговара, с друге стране, субјективно право грађанина који је био неосновано лишен слободе или неосновано осуђен да од ње тражи накнаду. Поставља се питање каква је правна природа овог права.

По својој правној природи право на накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде несумњиво јесте субјективно

грађанско право *sui generis*. Његова основна специфичност изражава се у томе што су противправну штетну радњу предузели државни органи и што је штета узгредна, али непосредна последица кршења права и слобода грађана.

Слобода се обично одређује као могућност да се живи по властитом избору, а њене су карактеристике универзалност (припада свим људима), свеобухватност (протеже се на све аспекте људске егзистенције), правна признатост и заштићеност (због чега је препозната као једна од највиших уставних вредности), ограниченост (правима и слободом других појединаца и јавним интересом) [Varetić 2006: 143]. У случају неоснованог лишења или неосноване осуде најпре се повређује телесна слобода физичког лица – титулара права на слободу. Телесна слобода, која имплицира слободно кретање, боравак и настањивање, слободно одлучивање о властитом здравственом стању и о медицинским и другим захватима који се тичу телесног интегритета личности, најважнији је аспект општег појма слободе и претпоставка остваривања других аспеката слободе [Varetić 2006: 154]. Управо због тога и најважнији међународни акти, као и уставни прописују крајње границе задирања у нечију телесну слободу, а у ситуацији када се те границе прекораче и настане штета поставља се питање њене адекватне накнаде.

Друге специфичности права на накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде јесу да је право на накнаду штете најважније, али само једно од низа других права које треба да омогуће пуну друштвену рехабилитацију лица невино оптуженог или кажњеног за извршење кривичног дела. С тим у вези поставља се питање да ли накнада штете (и то првенствено нематеријалне) може постићи сврху компензације или нужно, због карактера штетне радње, остварује и неке друге циљеве. Када начелно разматрамо сврху накнаде, имамо у виду тзв. монистички систем накнаде штете који постоји у законодавствима континентално-европског типа у којима накнада има искључиво репарационо-компензаторну сврху. Јер, традиционално, још од друге половине 19. века европски теоретичари одбацују теорију о накнади штете као приватној казни. И наши теоретичари су се доследно изјашњавали у том смислу [Станковић 1972: 50; Николић 1995: 124; Петровић 1996: 23]. Међутим, савремени примери из европског права, посебно у сфери повреде права личности (и то угледа и достојанства личности нетачним извештавањем у средствима јавног информисања) показују да досуђене високе новчане накнаде реално остварују и функцију кажњавања [Николић 1995: 124; Behr 2003: 134].

Компензаторни елементи накнаде штете за случај неоснованог лишења или неосноване осуде испољавају се у надокнади губитака које жртва трпи. Отуда је накнада штете, када компензаторно делује, усмерена искључиво на отклањање последица штетног догађаја и на оштећеног. Основно мерило те накнаде јесте претрпљени губитак. При томе нам није од значаја на који је начин штета настала и с којим обликом кривиче је предузета штетна радња. Зато је могуће да је штетник у обавези да

накнади и оне штете које је својом непажњом проузроковао. За разлику од тога, накнада којом је потребно да се штетник казни има у фокусу природу деликта којим је штета проузрокована и личност самог штетника. Она је, осим тога, усмерена и на трећа лица (која треба да одврати од сличних понашања), као и на друштво [Behr 2003: 109 etc] . Због тога она може бити одређена у вишеструко већем износу од стварног губитка који је оштећени претрпео.

Накнада штете свакако генерално остварује репарационо-компензаторну функцију, па тако и накнада штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде. Али, пошто она следи после грешке државе која се испољава као кршење уставом гарантованих људских права, а то су понекад најтежи облици незаконитог поступања, не може се сасвим искључити и њен казни ефекат. Да се о томе води рачуна показују околности које судија утврђује пре него што одлучи о висини накнаде, а које редовно, осим чињеница које се тичу оштећеног, обухватају и околности везане за штетни догађај и самог штетника. Ово казни дејство накнаде у случају неоснованог лишења слободе или неосноване осуде је, додуше, потиснуто основном компензационом сврхом казне, али је очигледно да постоји и да може имати значајног утицаја при опредељењу судије да одмери одговарајућу накнаду штете.

ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВЕ ЗА НЕОСНОВАНО ЛИШЕЊЕ СЛОБОДЕ У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И У ПРАКСИ

Због своје нарочите повезаности с облашћу јавног права, право на накнаду штете у корист лица неосновано лишеног слободе или неосновано осуђеног, у правном систему Србије регулисано је ратификованим међународним актима, Уставом и одговарајућим законима. Остављајући по страни међународно-правну и уставну регулативу, будући да се бавимо одговорношћу државе за штету, упутно је кратко подсетити на постојећу законску регулативу.

У складу с уставним гарантијама основних људских права и слобода (укључујући ту и заштиту од произвољног хапшења и кршења претпоставке невиности), Кривични законик, Законик о кривичном поступку, Закон о прекршајима и Законик о извршењу кривичних санкција одређују границе законитог деловања државних органа којима се захвата у телесну слободу појединца, регулишући услове за лишење слободе учиниоца прекршаја или кривичног дела на месту извршења дела, одређивање задржавања у случају сумње да је извршио дело, притвора или других судских забрана у вези с напуштањем места боравка и начин извршења затворских казни и мера безбедности повезаних с лишењем слободе. При томе се правни основ, услови и поступак у којем лица неосновано лишена слободе или неосновано осуђена могу остварити право на накнаду штете конкретније уређују Закоником о кривичном поступку (даље ЗКП) и Законом о прекршајима, док се критерији за одмеравање накнаде у свему опредељују према одредбама Закона о облигационим

односима. Како се у Закону о прекршајима право на накнаду штете по основу неоснованог лишења слободе регулише *mutatis mutandis* као и у Законику о кривичном поступку, у даљем излагању ћемо истаћи најважније одлике постојеће регулативе по ЗКП¹.

У нашем праву традиционално је прихваћено особено решење, по чему смо слични руском праву, на пример, да се право на накнаду штете због неоснованог лишења слободе и неосноване осуде регулише кривично-процесним законодавством, чиме се јасно истиче да је у функционалној вези с радом правосудних органа. За разлику од већине других европских законодавстава у којима круг овлашћених лица своди на оне који су неосновано кажњени или су према њима одређене мере безбедности, ЗКП не прави ову разлику [деталније у: Грубач 1979; Мрвић Петровић, Петровић 2008]. Стога су на накнаду штете овлашћена како лица којима је неосновано изречена било која кривична санкција (укључујући ту и најлакшу, какве су мере упозорења), тако и лица која су неосновано била оглашена кривима, а ослобођена од казне. Штавише, по одредбама ЗКП – активно су легитимисана на подношење захтева за накнаду штете и она лица према којима је кривични поступак обустављен или је према њима оптужба одбијена (макар из формалних разлога) [Грубач 1979: 31]. Овакво решење доприноси да је круг активно легитимисаних веома широко одређен иако не обухвата све случајеве у којима је могуће да неко трпи штету (на пример, када после неправоснажне осуђујуће пресуде уследи правоснажна ослобађајућа пресуда). Како се право на накнаду штете неосновано осуђеном увек остварује *post factum*, пошто је дошло до кршења његових права, у поменутом случају осуђеном преостаје као једини вид моралне сатисфакције да тражи објављивање нове, ослобађајуће или одбијајуће судске одлуке.

Одредбама члана 556, става 1 тачке 1 и 2 ЗКП предвиђене су тзв. негативне претпоставке које из круга генерално овлашћених лица на накнаду штете због неосноване осуде искључују одређена лица. То су они који су својом кривицом узроковали настанак штетног догађаја (рецимо, када лажно признају извршење кривичног дела) или они који настоје да остваре захтеве неспојиве с јавним интересом и моралном сатисфакцијом која треба да се постигне накнадом штете за случај неосноване осуде. Друга категорија активно легитимисаних лица јесу лица која се сматрају неосновано лишеним слободе, што је прецизирано у члану 560 ЗКП. За разлику од ранијих законских решења, по којима је право на накнаду штете признавано лицима незаконито лишеним слободе, важећи ЗКП из 2001. године говори само о неосновано лишеним слободе. Разлика није само термиолошка, него се тим решењем круг овлашћених лица значајно проширује, јер се основаност лишења слободе процењује према крајњем исходу кривичног поступка, без обзира што је у време одређивања лишења слободе оно могло уследити из законом оправданих разлога па се, према томе, не ради о противправном поступању државних органа.

¹ Службени лисћ СРЈ, 70/2001 и 68/2002; Службени гласник РС, 58/2004; 85/2005; 115/2005; 46/2006; 49/2007; 122/2008; 20/2009; 72/2009; 76/2010.

Како се види, ово процесно решење је сасвим у складу с међународним стандардима. У оквиру ове групе овлашћених лица у пракси по бројности преовлађују лица према којима је током кривичног поступка била у притвору или према којима је била одређена нека од судских забрана напуштања пребивалишта, боравишта, одређеног подручја или стана или су на друге начине била лишена слободе у вези с кривичним делом, под условом да исход поступка укаже на неосновност њиховог лишења слободе.²

Док су услови за стицање права на накнаду штете регулисани Законом о кривичном поступку, дотле су сва питања о штети и накнади штете регулисана општим правилима Закона о облигационим односима³ (члан 155; члан 199–204). Од 1986. године судска пракса је заузела став да у случајевима захтева за накнаду штете због неосноване осуде или неоснованог лишења слободе не треба посебно утврђивати поједине видове претрпљене нематеријалне штете, него се сматра да постоји јединствени вид штете, која обухвата све штетне последице везане за личност оштећеног проистекле из штетног догађаја. Зато се за ову штету досуђује један износ накнаде при чијем одмеравању суд узима у обзир све околности случаја (углед који је оштећени раније уживао у својој средини, однос средине према њему после осуде, односно лишења слободе, тежину и природу кривичног дела, време трајања лишења слободе и све друге околности које су утицале на природу, тежину и трајање психичких болова)⁴. Међутим, дешава се да судови још увек не поштују овај закључак и то зато што увек морају најпре утврдити који су видови нематеријалне штете у конкретном случају настали, како би могли одредити висину јединствене правичне накнаде. У циљу уједначења судске праксе изграђени су објективни и субјективни параметри на основу којих ће суд проценити висину штете и досудити правичну накнаду.

Овлашћено лице остварује право на накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде иницирајући поступак обештећења ван спора пред нарочитом комисијом Министарства правде или, у случају неуспеха поравнања, подноси тужбени захтев редовно надлежном суду. Управни поступак у којем се постиже поравнање треба да обезбеди брзо обештећење оштећеног. По природи ствари, парнични поступак би требало да буде крајња могућност која се користи онда када странке нису сагласне у погледу постојања основа за накнаду штете или њене висине.

² Оштећени према којима је неосновано био покренут кривичних поступак, ако нису били лишавани слободе у вези с поступком немају право на накнаду штете (чак ни због повреде части и угледа), јер, према ставу судске праксе, „штити их презумпција невиности док се не донесе правоснажна осуђујућа пресуда, а како ова никада није донета, то фактичка штета у виду душевних болова није наступила, јер су углед и част тужиоца били заштићени овом претпоставком“ (Пресуда Врховног суда Србије, Рев. 4356/03 од 21. 1. 2004).

³ *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/78, 39/85, 45/89, 57/89; *Службени лист СРЈ*, бр. 31/93, 22/99 (23/99, 35/99 и 44/99).

⁴ Закључак са саветовања грађанских и грађанско-привредних одељења Савезног суда, Врховних судова република и Врховног војног суда од 15. и 16. 10. 1986. године, који се и даље прихвата у судској пракси.

Постојећи правни оквир, рекло би се, гарантује широке могућности за остварење права на накнаду штете у случају неоснованог лишења слободе или неосноване осуде, а процесна правила омогућавају брзу надокнаду штете. Али, то у пракси није тако. Број захтева који се подноси Комисији за накнаду штете по основу неоснованог лишења слободе или неосноване осуде годишње износи преко 800. Тако је у периоду од 1. јануара 2002. године до 31. децембра 2006. године укупно било примљено 3.450 захтева, од чега 2004–2006. преко 800 захтева по години [Мрвић Петровић, Петровић 2008: 124], док је у извештају Комисије од 31. јануара 2010. године наведено да су у 2009. години и за прва три месеца 2010. године 1.183 особе поднеле захтеве Комисији по овом основу [Јаковљевић 2011]. Према подацима из наведеног истраживања, половина поднетих захтева односи се на неосновано притварање током кривичног поступка који се окончава обуставом, а затим по бројности преовлађују захтеви због донете одбијајуће пресуде (најчешће због наступања апсолутне застарелости поступка у предметима где се суди за кривична дела против службене дужности и против привреде) [Мрвић Петровић, Петровић 2008: 142]. Ови подаци индиректно упозоравају на разлоге неоправдано покренутих кривичних поступака у пракси, тј. да органи гоњења не процењују на време да ли против одређеног лица стоје довољни докази који би довели до осуђујуће пресуде, него се рутински приступа лишењу слободе и одређивању мере притвора, док се у исто време обезбеђују докази који би могли довести до осуђујуће пресуде. Да би овај закључак могао бити тачан потврђују подаци да се 45,2% захтева односило на притвор који истражни судија одређује и траје до месец дана, а трећина (33,3%) на притвор трајања од једног до три месеца (будући да се притвор од месец дана чешће продужава одлуком ванрасправног већа за још два месеца), док су знатно ређе били заступљени неосновани притвори дужег трајања, сигурно и због сталног судског проверавања постојања разлога за продужење притвора [Мрвић Петровић, Петровић 2008: 147]. Подаци о пренасељености установа у којима се извршава казна затвора и мера притвора такође указују на логичност тврдње да повећање броја притвараних лица увећава шансе да дође до неоснованих лишења слободе. Тако је 31. децембра 2009. године у таквим установама у Републици Србији било 10.795 лица, од чега су чак четвртину (2.601) чинила притворена лица⁵. Поређења ради, према подацима Савета Европе за 2007. годину (резултати истраживања објављени 2010. године), када је у Србији број притвараних чинио 20,2% од укупног броја лица лишених слободе, у Словенији је тај број достигао 17%, Македонији 5,2%, Хрватској 5%, Румунији 7%, а у Бугарској 10% [Aebi, Delgrande 2010: 61]. Ако се ништа не учини на томе да стручњаци у правосуђу *ultima ratio* одређују меру притвора, а уместо казне краткотрајног затвора изричу неку од алтернативних санкција, могућност замене затворске казне до годину дана тзв. кућним затвором,

---

⁵ Годишњи извештај о раду Управе за извршење кривичних санкција за 2009. годину, стр. 90.

уведена изменама Кривичног законика 2009. године⁶ и притвора тзв. кућним притвором уз електронски надзор неће суштински допринети смањењу броја захтева за накнаду штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде. Јер су и ове мере, иако алтернативе затварању, повезане с ограничењем слободе кретања осумњичених, односно осуђених лица.

ЗАКЉУЧАК

Као и у другим континентално-европским системима, тако се и у Републици Србији право на накнаду штете у корист неосновано осуђеног или лица неосновано лишеног слободе темељи на Уставу, а конкретизује кроз законске одредбе. Одговорност државе је при томе објективна и постоји не само када је противправном радњом службеног лица проузрокована другом штета, него и онда када исход кривичног поступка указује на то да је накнадно престао да важи законски основ предузете радње којом је лице било лишено слободе или кажњено, чиме се приближавамо међународним стандардима који забрањују кршења права на слободу и сигурност лица било којим арбитрарним поступком државних власти.

И заиста, одговорност државе мора бити објективна, а истовремено врло широко постављена у овим ситуацијама, јер се тиме настоје повезано остварити два наизглед противречна циља. Један је везан за поштовање уставом прокламованих људских права и основних слобода, а други да се отклоне појаве неделотворног рада правосуђа и органа управе или дисфункција у међусобној сарадњи које су до кршења права довеле. И док се овом првом циљу посвећује пуна пажња, макар на уставноправном и законодавном нивоу, дотле се у погледу остваривања другог циља у нашој средини проблем „гура под тепих“, а објективна одговорност државе за накнаду штете постаје, парадоксално, препрека да се установи појединачна одговорност оних полицајаца, судија или јавних тужилаца који су доносили нецелисходне или незаконите одлуке у конкретном случају. Стиче се утисак да је најважнији интерес заједнице како да држава ту штету накнади пре него како да држава спречи уобичајене процедуре рада управе и правосуђа који погодују настанку таквих штета. Нажалост, држава често није кадра ни ову прву обавезу успешно да испуни, те се дешава да су лица која располажу правоснажним вансудским поравнањем (које су склопила с надлежном комисијом Министарства правде Републике Србије) принуђена да покрену парнични поступак. Проблеми у остваривању захтева за накнаду штете од државе по основу кршења основних људских права и слобода су недопустиви и озбиљно компромитују напоре на учвршћењу владавине права. Јер, није довољно да држава саму себе ограничи прописивањем властите одговорности за штете због неосноване осуде или неоснованог лишења слободе, него и да у свему другом поштује право које ствара, старајући се да обезбеди такве услове

⁶ *Службени гласник РС*, 79/2009.

у којима ће се број захтева на накнаду штете по основу неоснованог лишења слободе или неосноване осуде смањивати, док ће основани захтеви моћи ефикасно да се остваре.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грубач, Момчило. *Накнада штете за неоправдану осуду и неосновано лишење слободе*, Београд: Савремена администрација: 1979.
- Денковић, Драгош. *Вршење државне службе и одговорности за штету проузроковану грађанима*. Докторска дисертација, Правни факултет у Београду: 1957.
- Диги, Леон. *Преображају јавног права*, (превод), Београд: Правни факултет – Центар за публикације: 1988.
- Духно, Николай Алексеевич; Виктор Иванович Ивакин. Понятие и виды юридической ответственности, *Государство и право*, 6, 2000: 12–17.
- Јовановић, Слободан. *О држави (основи једне правне теорије)*, 3. доп. изд. Београд: Књижарница Геце Кона: 1922.
- Келзен, Ханс. *Ојшћа теорија права и државе*, (превод), Београд: Правни факултет – Центар за публикације: 1988.
- Михаиловић, Никола. Одговорност државе за штету коју учине њени органи правосуђа, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, LXXV, 75, 11–12, 2003: 409–422
- Мрвић Петровић, Наташа; Никола, Михаиловић; Здравко, Петровић (2003), *Вануговорна одговорност државе за штету учињену њеним грађанима*, Београд: Војноиздавачки завод и Институт за упоредно право: 2003.
- Мрвић Петровић, Наташа; Здравко, Петровић. *Накнада штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде*, Београд: Центар за мир и развој демократије: 2008.
- Николић, Душан, *Грађанскоправна санкција*, Нови Сад: Правни факултет: 1995.
- Петровић, Здравко. *Накнада нематеријалне штете због повреде права личности*, Београд: НИУ Војска: 1996.
- Спекторски, Евгениј. *Држава и њен животи* (превод). Београд: Правни факултет – Центар за публикације: 2000.
- Тасић, Ђорђе. Појам права, у: *Избор расправа и чланака из теорије права* (приредио Р. Лукић), Београд: САНУ, VI, 1984: 173–184.
- Varetić, Marko. Povreda prava na slobodu, u: *Odgovornost za neimovinsku štetu zbog povrede prava osobnosti*, уредник Р. Klarić, Zagreb: Narodne novine, 2006: 135–182.
- Behr, Volker, Punitive Damages in American and German Law – Tendencies towards Approximation of Apparently Irreconcilable Concepts, *Chicago. Kent Law Review*, 78, 2003: 105–161.
- Krbek, Ivo. *Odgovornost države za štetu*. Odjel za filozofiju i društvene nauke, knj. V, Zagreb, JAZU: 1954: 155–224.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Јаковљевић, Јаска. Држава плаћа грешке, *Дневник*, објављен 28. 3. 2011. године, доступно на адреси <http://www.dnevnik.rs> (приступ 25. 9. 2011.г).
- Aebi, F. Marcelo, Natalia, Delgrande, Council of Europe Annual penal Statistic, SPACE I, PC-CP (2010)07, dostupno na: http://www.coe.int/t/e/legal-affairs/legal_cooperation/prisons_and_alternatives/statistics_space_i/PC-CP_2009, (приступ 31. 8. 2011).

STATE RESPONSIBILITY FOR DAMAGE CAUSED BY UNFAIR
SENTENCE OR UNFOUNDED ARREST

by

NATAŠA MRVIĆ PETROVIĆ
The Union University – Faculty of Law
2 Kosačićev venac Street, Beograd, Serbia
E-mail: petroviczdravko@ikomline.net

ZDRAVKO PETROVIĆ
Mediterranean University – Faculty of Law
Vako Đurović Street w/o number, Podgorica, Montenegro
E-mail: petroviczdravko@ikomline.net

SUMMARY: The legal basis of state responsibility for damage caused by unfair sentence or unfounded arrest is the need to protect fundamental human rights and freedoms guaranteed by the Constitution and generally accepted international rules. The right to compensation on this basis (although subjective civil right) has a sui generis legal nature, because it is connected with the protection of human rights. Joint public-private legal nature of such a request is expressed in the legislation of the Republic of Serbia, because the circle of authorized persons and the conditions under which they may be entitled to compensation is determined by the criminal procedural rules, while the existence of a legally recognized forms of damage and the extent to which the damage may be reimbursed is estimated according to the general rules of Law of obligations. While the legislation is very progressive, it is observed that, in practice, the applications for compensation are usually submitted because of the most unreasonable detention of up to one month or three months, and the inefficiency of the criminal proceedings, suspended upon the expiration of the absolute limitation of prosecution. The state could easily affect these practices. Also, the priority of state must be meeting its financial obligations with regard to final adjustments, and the imposition of demands for compensation.

KEYWORDS: damage compensation, criminal procedure, unfair sentence, unfounded arrest, state responsibility for damage, human rights

ДИПЛОМАТСКА ЗАШТИТА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ И УЈЕДИЊЕНЕ НАЦИЈЕ

БОЈАН МИЛИСАВЉЕВИЋ

Универзитет у Београду – Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
Е-адреса: bojan@ius.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Рад се бави развојем института дипломатске заштите кроз институционалне механизме Друштва народа и Уједињених нација. Обрађује релевантну праксу држава, као и судску праксу, посебно, Међународног суда правде. Представљен развој обичајних правних правила везаних за дипломатску заштиту и њихово формулисање у једну системску правну целину преко рада Комисије за међународно право. У том смислу наведене су основне етапе у кодификацији правила у вези са дипломатском заштитом и доприносом Уједињених нација на пољу заштите права страних држављана. Приказан је нови развој универзалних и регионалних механизма заштите права човека и истакнут утицај који се на тај начин врши на примену традиционалних механизма дипломатске заштите.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дипломатска заштита, Међународни суд правде, Комисија за међународно право

Институт дипломатске заштите је имао дуг историјски развој кроз класично међународно право. Током 19. века често је био синоним за предузимање принудних мера поводом заштите положаја властитих држављана па га је из тог разлога и пратила негативна конотација. Тек уласком у модерну међународну заједницу дипломатска заштита добија и правну физиономију која предвиђа потребне услове за предузимање заштите права држављана у иностранству, као и мера које стоје на располагању у ту сврху. Овај рад се бави приказом еволуције норми које се односе на дипломатску заштиту кроз мултилателарне механизме од Друштва народа (основано 1919. године) па поготово кроз Уједињене нације (основане 1945. године), али и неким специфичним случајевима пред Међународним судом правде. Приказани су основни правци унапређења у примени овог института који се, пре свега, односе на могућу употребу мера дипломатске заштите, како на унутрашњем, тако и на међународном плану.

Формирањем Друштва народа дошло је до идеја о потреби прихватања јединствених правила у вези са правним положајем недржављана и даљим ограничењем мера које државама стоје на располагању у циљу

пружања дипломатске заштите. Ограничење могућих инструмената за деловање држава кореспондира са ограничењем употребе силе у међународним односима. У овом периоду (дакле у периоду од оснивања Друштва народа 1919. године па надаље) присутно је и регионално унификавање правила у погледу дипломатске заштите и овде је поготово било активности на подручју Средње и Латинске Америке. У односима између држава веома често је долазило до повреде права приватних лица или компанија у доба мира, али су само неки случајеви били покривени дипломатском заштитом. С друге стране у доба великих ратова долазило је до великих разарања имовине приватних лица, а тиме су биле и веома честе повреде, пре свега, имовинских права недржављана. На тај начин је касније дошло и до неких поступака пред Међународним судом правде.

У периоду пре Другог светског рата долазило је до већих повреда права страних држављана поводом великих промена у државама или поводом оружаних сукоба [Borchard 1919: 21]. Ипак је и Стални међународни суд правде у неким случајевима разматрао питање дипломатске заштите. Један од најпознатијих случајева који се тицао захтева за надокнадом штете настале услед повреде права страних држављана јесте спор у вези са Фабриком Хожуф [видети случај пред СМСП: *Chorzów Factory* 1928]. Стални суд међународне правде је у овом случају одлучивао о тужби Немачке против Пољске, због тврдње да је Пољска незаконито (супротно одредбама међународног уговора закљученог са Немачком¹) извршила одузимање фабрике нитрата у Горњој Шлезизији, покрајини над којом је стекла контролу након завршетка Првог светског рата. Суд је овде и закључио да је ограничење права страних држављана које је учињено Женевском конвенцијом из 1922. године супротно утврђеним правилима међународног права [видети случај пред СМСП: Немачки интереси у Пољској, 1926: 22]. Ипак у овом случају повреда права немачких држављана била је изван случајева који су предвиђени поменутом конвенцијом па није могла бити оправдана. Само постојање уговора између држава којима се ограничавају права странаца изван стандарда који је предвиђен општим правилима међународног права није неприхватљиво.

Даље је у поступку о Железници Салдутискис (*Saldutiskis Railway*) Стални међународни суд правде закључио: „...право сваке државе да заштити своје субјекте, који су повређени актима супротним међународним правом од стране друге државе, и који нису успели да заштите своја права пред унутрашњим органима државе штетника, је неспорно право. Када држава предузима радње у циљу заштите права њеног држављанина, она тако штити своја сопствена права, и тиме другу државу наводи на поштовање правила међународног права“ [видети случај пред СМСП: *Panevezys – Saldutiskis Railway Case*, 1939: 16–17]. Кроз ову одлуку Суда, али и неке друге, могло се закључити да је дипломатска заштита постала правни институт међународног права који има своје формалне оквире и као такав може се користити у међудржавним односима.

¹ Реч је о Женевској конвенцији из 1922. године којом је предвиђен начин вршења експропријације немачке имовине у Пољској.

У току Октобарске револуције у Русији дошло је до масовног одузимања имовине странаца и кршења њихових права. Имовина је била одузimana јер је укинута приватна својина, а надокнада није исплаћивана, чак су власти оспоравале свако право на потраживање због одузете имовине са образложењем да у међународном праву не постоје минимална права странаца него је реч о примени строго унутрашње надлежности државе [Bauman 1987: 104].

Рад на кодификацији правила о дипломатској заштити започео је у Друштву народа још 1924. године када је Скупштина ове организације усвојила резолуцију којом од Савета захтева да ово питање повери групи експерата у циљу прогресивног развоја правила из ове области. Један од већих пропуста био је учињен због тога што је за специјалног известиоца постављен Густаво Гуереро који је на један директан начин подржавао ставове латиноамеричких држава, будући да је дошао из Ел Салвадора. Ово је био један од разлога зашто у наредном периоду није постигнута већа сагласност у вези са конституисањем јасних правила у вези са дипломатском заштитом.

ДИПЛОМАТСКА ЗАШТИТА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Коначно уласком у систем који је успостављен Повељом Уједињених нација дошло је до устоличења формалних правила која су веома битна за ограничење института дипломатске заштите. После усвајања овог акта државе више нису могле да примењују све мере које им стоје на располагању у циљу заштите интереса својих држављана. Тако су следећа когентна правила (реч је о апсолутно обавезујућим нормама универзалног карактера) Повеље одиграла важну улогу у ограничењу овог института: – забрана претње и употребе силе против територијалног интегритета и политичке независности држава [Члан 2 тачка 4 Повеље Уједињених нација] и правило о забрани интервенције [члан 2 тачка 7 Повеље Уједињених нација]. Забрана интервенције је уже конципирана у Повељи (ништа у овој Повељи не овлашћује организацију Уједињених нација да се меша у унутрашњу надлежност држава, осим ако нису угрожени мир и безбедност), али је у пракси доживело проширену примену јер се примењује као когентно правило и обавезује и све државе у међународној заједници. Касније је ово правило добило и своју ширу, писану формулацију кроз Декларацију о пријатељским односима и сарадњи држава из 1970. године. Овим правилима неопходно је додати и правило о самоодбрани које је дефинисано чланом 51 Повеље УН чиме је она битно ограничена и условљена претходним оружаним нападом, као и територијално јер се мора спроводити унутар својих граница. На тај начин је елиминисана могућност позивања на самоодбрану када се делује због повреде права домаћих држављана у иностранству.

Последице Другог светског рата биле су очигледне не само у погледу материјалних разарања него и у смислу промена друштвено-економских

система источноевропских држава где је дошло до масовних појава национализације имовине страних држављана. Нове социјалистичке државе доживљавале су приватну имовину, поготово уколико она припада страним држављанима, као својеврстан облик империјализма и нису га могле уклопити у новоконституисани систем правила у унутрашњим порецима. Чак је и целокупно међународно право било сматрано продуктом капиталистичких односа и као такво било је сматрано непримењивим на ове државе. Сличних повреда приватних права било је и на другим подручјима па је примена мера дипломатске заштите била актуелна и у овом периоду. Реч је о новоствореним државама које настају после Другог светског рата, а биле су у статусу колонија. Одмах је постало јасно да се на овакве случајеве није могло гледати истом диоптријом, будући да је страна имовина која се налазила на њиховој територији добрим делом потицала од директне експлоатације која је трајала дуги временски период. Новонастале државе су тежиле да успоставе своју контролу над природним ресурсима и да успоставе економску независност која им према правилима општег међународног права несумњиво и припада. Тако један аутор описује позицију нових држава на следећи начин: „Иако су се земље у развоју позивале на начела суверенитета и једнакости држава, у многим правилима међународног обичајног права виделе су систем на којем је почивала неједнакост између њих и некадашњих колонијалних држава“ [Patzina 1981: 48–49]. Овакво осећање било је потпуно оправдано и од самог почетка процеса деколонизације постало је јасно да ће и саме Уједињене нације овом проблему приступити на специфичан начин. Тако на пример, када је реч о сукобима између тих подручја и метропола Уједињене нације су више пута отворено позивале на подршку и помоћ народима и подручјима који су се осамостаљивали, што би било у директном сукобу и са неким основним начелима саме *Повеље* из члана 2. Слична ситуација била је и у погледу успостављања економске независности ових подручја. Тако је Генерална скупштина Уједињених нација уз опште прихватање од стране новонасталих држава и на њихову иницијативу усвојила резолуцију број 1803 (VXII) о трајном суверенитету над природним изворима [Resolution 1803 (XVII) Permanent Sovereignty over Natural Resources]. Тако је у њој наведено између осталог: „Национализација, експропријација или реквизиција морају бити засноване на основама или разлозима јавне користи, безбедности или националног интереса који имају предност у односу на чисто појединачне или приватне интересе, како домаће, тако и стране. У таквим случајевима, власнику мора бити исплаћена одговарајућа накнада, према правилима на снази у држави која је предузела такве мере користећи се својом сувереношћу, и у складу са међународним правом. У свим случајевима када питање накнаде доводи до настанка спора, исцрпиће се национална јурисдикција државе која је предузела такве мере“ [Resolution 1803 (XVII) Permanent Sovereignty over Natural Resources]. У овој резолуцији инсистира се на суверенитету држава приликом национализације или других ограничења приватне имовине страних држављана и на примарној надлежности органа тих држава.

И у наредном периоду била је усвојена неколицина сличних резолуција које су предвиђале истицање економске суверености. Тако је било и у резолуцији 3171 из децембра 1973. године где се наводи следеће: „Генерална скупштина потврђује да примена начела национализације коју спроводе државе као израз њихове суверености, у циљу заштите природних богатстава, имплицира да свака држава има право да утврди износ могуће накнаде и начин плаћања, као и да сваки спор који би могао настати треба решавати у складу са националним законодавством сваке поједине државе која предузима такве мере“ [U. N. GAOR, 28th Sess., A/RES/3171(XXVIII)]. Ова резолуција, за разлику од предходне, одлази још корак даље и то из два разлога. Прво она предвиђа само надлежност националних органа, без помињања да су они процесно првенствени, а да потом спор може прећи и на међудржавни ниво што би значило примену дипломатске заштите.

Друго, помињу се само правила националног права сваке појединачне државе, чиме се истиче да није реч о правима које гарантује међународно право у смислу минималних права странаца, него је њихова реализација у потпуности у рукама нових држава. Овакав развој није у складу са правним правилима која су постојала у смислу дипломатске заштите и која ће и касније наставити да постоје. Наведене резолуције као ни Повеља о економским правима и дужностима држава [U. N. GAOR, 29th Sess., A/RES/3281 (XXIX)] нису успеле да унесу суштинске промене у концепт правила о дипломатској заштити. Повеља о економским правима и дужностима потврдила је постојање трајног суверенитета над природним ресурсима држава и упутила на решавање еветуалних спорова на унутрашњи поредак држава, чиме је поново ишла у супротном смеру од постојећих правила међународног права у вези са дипломатском заштитом. Поједини аутори виде у овом акту потврду раније Калво клаузуле [Brower 1975: 296–299]. Док други са правом тврде да је реч о негирању улоге правила међународног права из ове области (мисли се на правила дипломатске заштите) [Weston 1981: 448]. У наредном периоду било је случајева у којима су се познаваоци међународног права одредили према правном домашају резолуција Генералне скупштине које су усвојене уз велик број гласова. Тако је један *ad hoc* арбитар у спору између Либије и две нафтне компаније нашао и да се Декларација о успостављању новог међународног економског поретка и Повеља о економским правима и обавезама држава не могу сматрати позитивним правом, будући да њихов текст није подржан од стране индустријски развијених земаља, те да у најбољем случају могу да представљају израз *de lege ferenda* (то јест само предлог како би правила требало да изгледају) [Texaco Overseas Petroleum Co. & California Asiatic Oil Co. V. Libyan Arab Republic, 17 I.L.M. 1 (1978): 28–30]. У овом поступку разматрано је једнострано отказивање уговора о концесији које је Либија учинила у случају две америчке нафтне компаније.

Са друге стране чест је случај да се у арбитражним одлукама у вези са експропријацијом цитирају одредбе Резолуције Генералне скупштине

1803, према којој је држава дужна да исплати надокнаду у складу са правилима међународног права [Government of the State of Kuwait v. American Independent Oil Co. (AMINOIL), Award of 24 May 1982, 21 I. L. M. 976 (1982)].

Промене које је доживела дипломатска заштита у смислу правне природе биле су последица развоја когентних правила [Lillich 1975: 15]. Тако је овај правни институт за кратко време прешао дугачак пут јер је од чистог интервенционизма постао легалан правни инструмент и једна одржива институција [Amerasinghe 2008: 17].

Даљи развитак у погледу примене дипломатске заштите укључивао је подизање нивоа људских права и њихово поседовање без обзира на то чији су они држављани. Тако је у Повељи о новом међународном економском поретку [Члан 14 Повеље о новом међународном економском поретку] предвиђено као недопуштено свако подвајање лица по основу држављанства и њихов неповољни третман. Такође је забрањено прављење дискриминације по било ком основу па и према држављанству [Конвенција о спречавању и кажњавању свих облика расне дискриминације из 1965. године], што спада у ред правила од перемпторног значаја и снаге. Данас у контексту правила о сувереној једнакости држава, у контексту одредаба из декларације о економским правима и дужностима држава и признању да све државе имају право на суверенитет над сопственим природним ресурсима, практичне последице концепта дипломатске заштите доживеле су драстичне промене [Biswanath 1988: 320].

Једна од највећих критика традиционалног схватања дипломатске заштите била је заснована на арбитрности у погледу пружања заштите својим држављанима. Иако је реч о повреди права неког лица, оно није у могућности ни да утиче на сопствену државу да предузме неке озбиљније мере нити да касније у току евентуалног поступка узме учешће у своме интересу. Тако је овај институт када је изведен до краја заснован на закључку да се „традиционална доктрина о дипломатској заштити не бави у ствари заштитом права странаца, неко пре правима и дужностима држава.“ [Biswanath 1988: 12] Иако је несумњиво реч о елементарном недостатку у вези са дипломатском заштитом, овде је пре реч о несавршености правне природе самог института о којем је реч. Докле год је реч коришћењу мера дипломатске заштите сопствених држављана или домаћих предузећа, у игри је јавноправни однос. Тако је он незамислив без учешћа државе. Када је реч о њеном учешћу логично је да држава има право да предузме мере или их не предузме или да одлучи које ће мере предузети. На овај начин појединац није оштећен, него, напротив, он добија потенцијално још једну меру заштите коју не би имао да не постоји овај институт. Због тога њему не треба приговарати на недостатку услед постојања неизвесности у пружање заштите, него бити свестан да је реч о несавршености самог института као таквог.

Веома важан степен у кодификацији правила која су везана за институт дипломатске заштите учињен је усвајањем Конвенције о конзуларним односима 1963. године. Тако ова конвенција предвиђа да је неопходно конзулу друге државе допустити да пружи помоћ својим држа-

вљанима уколико се нађу пред органима државе пријема.² Овако широко конципиране норме конвенције само су биле правни оквир за усвајање прописа унутар држава чланица којима се утврђује начин пружања помоћи од стране конзула. Поред тога међународно обичајно право предвиђа да су конзули традиционално задужени за пружање помоћи при трговачким споровима, споровима међу посадом брода... У корпус правила о поступању конзула свакако треба укључити и правилнике министарстава иностраних послова који на различите начине утврђују њихове дужности. Деловање конкретног конзула је тако више у пракси ограничено и уређено унутрашњим прописима државе именовања и државе пријема, него општим поставкама међународног права било да су из конвенције или су обичајноправне природе [Guha Roy 1961: 54].

Важно место у овом погледу представљају и билателарни уговори које државе закључују у намери да конкретизују надлежности и вршење посла конзула [Lillich 1984: 23].

РАД КОМИСИЈЕ ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО ПОВОДОМ ДИПЛОМАТСКЕ ЗАШТИТЕ

Питање дипломатске заштите било је од самог почетка везивано за одговорност државе у међународном праву, па због тога и не чуди што су му на такав начин приступили и у оквиру Уједињених нација. Тако је још 1956. године специјални извештач Гарсија Амадор у свој први извештај о одговорности држава укључио и питање одговорности за повреду права и имовине странаца. До 1961. године овај специјални извештач поднео је шест извештаја поводом којих није била постигнута сагласност у вези са правилом о одговорности за повреду права странаца [Видети: 1 YBIL, 1957: 154–172].

Већ током 1962. године за специјалног известиоца поводом питања одговорности држава био је одређен Роберто Аго из Италије, који је у наредним годинама изнео осам извештаја поводом којих је Комисија оквирно прихватила тридесет и пет чланова у првом делу под називом Развој одговорности држава у међународном праву [Eighth report on State responsibility by Mr. Roberto Ago, Extract from the Yearbook of the International Law Commission: – 1980 Document, vol. II(1)].

Даљи рад на кодификацији правила у вези са одговорношћу држава обухватао је седам извештаја новог специјалног известиоца Вилема Рипхагена из Холандије којима је комплетиран други део чланова нацрта о одговорности држава и трећи део који садржи правила о решавању спорова. Сада већ вишедеценијски рад у оквиру Комисије за међународно

² Тако је члан 36 ове конвенције веома лоше конципиран. Наиме, њиме се предвиђа да сваки држављанин има право на посету и помоћ свога конзула уколико се нашао у прилици, али само на сопствени захтев. Веома често лица нису упозната да имају ово право. Међутим чак и када то знају органи државе пријема нису ради да изађу у сусрет таквим захтевима. Поводом ове одредбе дошло је у пракси до више спорова, тако је било спорова између САД и Мексика, САД и Немачке...

право настављен је избором новог специјалног известиоца Гаетана Руиза из Италије, који је у периоду између 1988. и 1995. године изразио седам извештаја.

Први кораци у погледу кодификације дипломатске заштите предузети су од стране Генералне скупштине Уједињених нација на њеном 48. заседању [Report on the Work of the International Law Commission during its 48th session (1996), UN Doc. A/51/10].

Даљи резултати огледају се у томе да је питање дипломатске заштите уврштено у дневни ред Комисије за међународно право и да је први конкретан резултат у смислу кодификовања правила учињен 2004. године, када је усвојено деветнаест чланова у првом читању [Report on the Work of the International Law Commission during its 56th session (2004), UN Doc. A/59/10 (General Assembly, Official Records, Supplement No. 10), Chapter IV: 13–93] За то време извршена је и промена специјалних извештача: први је био Мохамед Бенаун (Mohamed Benaun), [UN. Doc. A-CN.4-484], а за другог известиоца одређен је професор Џон Дугард (John Dugard).

У оквиру Уједињених нација било је расправе о потреби регулационе области дипломатске заштите пред Генералном скупштином [видети: A-C.6-52-SR.16 to 25] и Комисијом за међународно право [видети: A-CN.4-SR.2513]. Као случај који је у међународном праву утемељио институт дипломатске заштите јесте преседан учињен у поступку пред Сталним међународним судом правде у случају Мавроматис [вид. P.C.I.J., Series A, No. 2, Judgment of 30 August 1924]. Преко основних правила истакнутих поводом овог случаја постепено су настајала обичајна правна правила везана за институт дипломатске заштите. „Основни принцип међународног права јесте да је држава позвана да заштити своје субјекте, када су им повређена права актима друге државе супротним међународном праву, а заштита није остварена другим редовним каналима“ [видети: P.C.I.J., Series A, No. 2, Judgment of 30 August 1924, page 12]. Овде се мисли на претходни услов за супституишање на место појединца, а то је исцрпљеност свих правних средстава државе штетника. Уједно је истакнута и јасна разлика овог института и основних надлежности дипломатских представништава према одредбама Конвенције о дипломатским односима у члану 3, где су оне и наведене. Овде је неопходно повући јасну разлику између терминолошки сличних института као што су дипломатска заштита и дипломатска интервенција. Предмет овог рада је дипломатска заштита сопствених држављана или правних лица уколико држава сматра да је потребно да се супституише на њихово место. Дипломатска интервенција подразумева, са друге стране, акцију државе, најчешће преко дипломатске мисије у држави именована, која је усмерена на заштиту интереса државе у унутрашњем поретку државе пријема. Дакле у овом другом случају реч је о иступању сталне мисије у унутрашњем поретку, док је предмет дипломатске заштите акција на међународном плану.

Уједињене нације су се и на један посредан начин бавиле питањима дипломатске заштите кроз Резолуцију о трајној суверености над природ-

ним ресурсима [Резолуција Генералне скупштине 1803, са седамнаестог заседања] и Повељи о економским и социјалним правима и дужностима држава.³ Кроз дискусије у Генералној скупштини било је и потпуно авангардних иступања у којима је постојао став да је међународно право еволуирало до те мере да су појединци постали субјекти, па према томе и стекли „право“ на дипломатску заштиту сопствене државе. Са друге стране су они, знатно умеренији и реалнији ставови, који се баве једним од основних проблема везаним за дипломатску заштиту а то је да ли је у питању право државе на предузимање одговарајућих мера у циљу заштите њеног држављанина или је пак реч о инхерентном праву појединца да од сопствене државе захтева акцију у истом смеру? Нема сумње да држава има право да процени да ли ће у конкретном случају и на који начин предузети неке од мера у циљу пружања дипломатске заштите због повреде права свог држављанина. Тако је Међународни суд правде закључио „Држава се мора сматрати једином овлашћеном да у конкретном случају процени хоће ли пружити своју заштиту, у којој ће мери то учинити, и када ће је окончати. У том смислу она има дискреционо право...“ [I. C. J. Reports 1970, Barselona Traction, Light and Power Company, Limited case, Belgium v. Spain, Judgment of 5. February 1970, p. 45, para 79].

Дефиниција дипломатске заштите према нацрту Комисије за међународно право гласи: „Дипломатска заштита јесте мера једне државе предузета према другој држави због повреде права лица или имовине њених држављана проузрокованих противправним актом или пропустом који је приписив потоњој држави“ [Yearbook of International Law Commission, 2000, vol. II, page 73]. Ова дефиниција на један језгровит начин обухвата појам дипломатске заштите у материјалном смислу без претензија да у себе укључи и процесне услове неопходне за спровођење дипломатске заштите.

У наставку се предвиђају и изузеци када мере дипломатске заштите могу бити предузете и према недржављанима којима су повређена нека основна права.

Без обзира на поменуте правце у расправама у вези са појмом дипломатске заштите намеће се закључак да се правна правила у вези са овим институтом могу груписати у две групе. Прва група која се тиче правила о статусу лица која су под територијалном надлежношћу друге државе – такозвана примарна правила и правила процедуре за остварење саме дипломатске заштите, што је у домену секундарних правила. Примарна правила се обрађују и код појединих аутора као права странаца, што је по њима већ традиционални део међународног јавног права.

Комисија за међународно право је, због несумњиве озбиљности института дипломатске заштите, формирала радну групу која је требало да установи основне правце будућег истраживања Комисије.

³ Видети Резолуцију Генералне скупштине 3281, са двадесет и деветог заседања, где је ова Повеља прихваћена са 120 гласова за, шест уздржаних и десет против. Међу државама које су гласале против биле су и САД, Данска, СР Немачка, Луксембург и Велика Британија.

Радна група се сложила да би за будуће регулисање питања везаних за дипломатску заштиту било незаобилазно у основи поћи од обичајних правила. Поред тога, првенствена пажња у раду Комисије за међународно право треба да буде усмерена на елаборацију секундарних правила која се тичу процедуре спровођења дипломатске заштите. Истакнуто је такође да поједине државе поседују прописе, али и праксу из које се могу извући закључци да се пружање дипломатске заштите све више препознаје и као право држављана у неким случајевима, а не само као искључиво право државе [видети: Fiftieth Session, International Law Commission, 1998]. Тешко да ће у будућности доћи до конституисања права на дипломатску заштиту у корист појединаца, али ће се вероватно искристалисати ипак и извесна правила у том смеру.

До сада је поднето седам извештаја специјалног известиоца за питање дипломатске заштите у међународном праву и извршена редакција већег броја правних правила у виду чланова. Прецизније, реч је о нацрту деветнаест чланова који су усвојени од стране Комисије за међународно право који су поднети Генералној скупштини 2004. године [вид.: UN Doc. A/CN.4/506, Add. 2000, UN Doc. A/CN.4/515, 2001, UN Doc. A/CN.4/523 and Add. 2002, UN/Doc. A/CN.4/530 and Add. 2003, UN Doc. A/CN.4/538, 2004, UN Doc. A/CN.4/546, 2005, UN Doc. A/CN.4/567, 2006]. Очекује се наставак рада Комисије за међународно право на даљој кодификацији у вези са овим питањем.

Примена мера које се убрајају у дипломатску заштиту дала је основ за дефинисање овог правног института. Тако се сматра да дипломатска заштита може бити дефинисана као процедура којом се реализује одговорност држава насталих услед повреда права личности или имовине када је реч о страним држављанима [Joseph, 1969: 1]. Кроз овакве дефиниције преовлађује особина дипломатске заштите као процесне институције. С друге стране постоје и оне дефиниције које истичу чињеницу да је дипломатска заштита институт међународног права и да као такав даје основа за предузимање мера у оквиру тог поретка. Тако Вишер (Charles de Vicher) закључује да је дипломатска заштита процедура којом државе потврђују право њених грађана на третман који је у складу са међународним правом [de Vicher, 1954: 507]. Могло би се закључити да је дипломатска заштита скуп мера признатих према међународном праву којима држава делује у смислу продужене надлежности према својим држављанима у циљу заштите њихових права онда када су испуњени претходни неопходни услови.

Овде се мора истаћи неспорна повезаност дипломатске заштите са грађанском одговорношћу јер је потребно да постоје услови потребни за одговорност друге државе у смислу приписивости, прекршаја права неког страног држављанина, али и исцрпљеност унутрашњих механизма у циљу заштите. Таква суштинска повезаност навела је и првог известиоца Гарсију Амадора да питање дипломатске заштите уврсти у нацрте правила о одговорности држава.⁴

⁴ Нацрти су изнети пред Комисију за међународно право 1956. и 1961. године.

На основу различитих дефиниција дипломатске заштите могу се извући њене примарне особине:

- реч је о институту који обухвата процесне механизме на међународном плану,
- дипломатска заштита јесте дискреционо право државе и једино је она овлашћена да процени да ли је потребно или није потребно предузети одговарајуће мере,
- дипломатска заштита је процедура ограничена правилима међународног права и зато нису дозвољене никакве принудне мере у циљу заштите,
- као претходни услови морају се остварити исцрпљење правних средстава државе штетника и континуирано постојање држављанства државе држављанства,
- дипломатска заштита не обухвата и мере које би међународна организација могла да предузме у циљу заштите права њених службеника,
- садржина мера дипломатске заштите јесте у јавним и нејавним активностима које предузимају званични државни органи или се предузимају под њиховим упутствима,
- окончање дипломатске интервенције је увек у надлежности државе држављанства,
- примена мера дипломатске заштите подразумева постојање правне фикције да је повреда права појединца уједно и повреда права саме државе.

РАЗВОЈ ИНДИВИДУАЛНИХ МЕХАНИЗАМА ЗАШТИТЕ ПРАВА СТРАНИХ ДРЖАВЉАНА

Формирање модерне међународне заједнице довело је до конституирања универзалних правила у вези са положајем индивидуе у општем међународном праву. Тако су већ представљени значај и домаћај општих аката усвојених у сврху унификације позиције појединаца ма где се они налазили [Paulsson 2005: 20]. Тако је још Универзална декларација о правима човека поставила јасне стандарде који су временом добили универзални прихват и тако заживели и у унутрашњим порецима држава. Даљи развој подразумевао је усвајање Пактова о правима човека и успостављање механизма контроле и надзора над применом правила о заштити лица. Паралелно са таквим развојем на општем нивоу дошло је до успостављања регионалних механизма заштите кроз Европску конвенцију о правима човека, Америчку конвенцију о правима човека, Афричку повељу о хуманости и правима човека. Само мањи број аката који је усвојен предвиђа могућност директног обраћања појединца неком међународном телу у циљу заштите личног права. Развој таквих института доводи до тога да дипломатска заштита на први поглед губи на значају, али се ипак и не може искључити као супсидијарно средство заштите уколико поступак предвиђен неком конвенцијом у циљу заштите не успе [Forcese 2006: 381].

У оквиру Уједињених нација дошло је до усвајања извесних аката којима се тежило да се побољша положај страних држављана или појединих категорија странаца. Тако је 1985. године дошло до усвајања Декларације о људским правима појединаца који нису држављани државе у којој живе [General Assembly Resolution, 40/144, annex], која не предвиђа механизме заштите права таквих лица него само упућује на могућу заштиту од стране дипломатских и конзуларних представништава државе њиховог држављанства. Ипак и сама чињеница да је Генерална скупштина разматрала питање правног положаја страних држављана говори о потреби да се ово питање детаљније регулише. Тако је у наредном кораку дошло до директније правне заштите посебне категорије странаца. Већ 1990. године Генерална скупштина је усвојила Конвенцију о заштити права свих радника миграната и чланова њихових породица [General Assembly Resolution, 45/158, 30 ILM, 1991]. Ова конвенција је предвидела ефективан механизам заштите који се састоји из два нивоа: подношење извештаја о положају заштићених лица и могућност подношења индивидуалних представки о повреди права уговорном телу успостављеног овом конвенцијом. Ова друга могућност је факултативно предвиђена, а наведена Конвенција је коначно ступила на снагу 2003. године [вид.: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV13&chapter=4&lang=en]. Оно што је релевантно за институт дипломатске заштите јесте чињеница да ова конвенција никако не искључује дипломатску заштиту него је изричито признаје као право радника миграната и њихових породица.⁵

ЗАКЉУЧАК

Евидентни развитак права индивидуа на међународном плану не угрожава егзистенцију дипломатске заштите јер је углавном укључен у контекст мера које служе да би се заштитила права појединаца [Przetacznik 1971: 113]. Такве конвенције у збиру само развијају корпус примарног права које се у традиционалном праву сматрало минималним правом странаца. Поред тога долази и до суштинског померања објекта заштите јер се све јавља и директна правна заштита не само страних држављана него и домаћих држављана у односу на сопствену државу, што раније није био случај.

Будући да на међународном плану не постоји централизован апарат који би обезбедио да појединци могу директно да се обраћају у циљу заштите сопствених права на ефикасан начин и даље су државе држављанства те које се труде да обезбеде повољнији третман својим држављанима док су у иностранству. Тако се веома често срећу билателарни уговори сличне садржине који предвиђају реципрочни третман држављана када

⁵ Члан 23 Конвенције предвиђа: „Радници мигранти и чланови њихових породица треба да имају право на заштиту и помоћ дипломатских и конзуларних представништава држава њиховог порекла или држава које штите интересе држава њиховог порекла када год су повређена права призната овом конвенцијом...“.

се нађу на територији друге државе уговорнице. Тако су САД закључивале током времена многобројне уговоре о Пријатељству, трговини и саобраћају.⁶ Поред САД и друге државе су при пракси (Велика Британија, Швајцарска) да закључују билателарне уговоре у којима се предвиђа могућност конзулатне помоћи у поступцима који се покрећу пред унутрашњим органима друге уговорнице [Sen 1988: 322].

Институт дипломатске заштите је веома комплексан и зато што је веома тесно повезан са грађанском одговорношћу у међународном праву, неки елементи као што је то приписивост су им и заједнички, док је понекад примена института дипломатске заштите управо у поступку пред међународним телом (арбитражом или судом) када се утврђује грађанска одговорност државе и обавеза надокнаде штете или другог облика сатисфакције. Због тога се може рећи да је институт дипломатске заштите шири од појма грађанске одговорности држава, али само у делу реализације и његове примене. То је управо био разлог што је дипломатска заштита дуго била сматрана саставним делом одговорности држава у међународном праву. Она то формално и јесте али тек после успостављања правне фикције да су права која су повређена иако лична у ствари повреда права државе.

Поред тога дуго је примена дипломатске заштите егзистирала преко стандарда минималних права странаца.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Amerasinghe, Chittharanjan Félix. *Diplomatic Protection*. Oxford University Press, 2008.
- Amerasinghe, Chittharanjan Félix. *Local remedies in international law*. Second Edition. Cambridge Studies of International and Comparative Law, 2004.
- Bauman, Christopher. *An International Standard of Partial Compensation Upon the Expropriation of an Alien's Property*. Case Western Reserve Journal of International Law. num. 19. 1987.
- Biswanath, Sen. *A diplomat's handbook of international law and practice*. Third Revised Edition. Martinus Nijhoff Publishers. 1988.
- Brower, Tepe. *The Charter of Economic Rights and Duties of States: A Reflection or Rejection of International Law?* International Lawyer. num. 9. 1975.
- Curthbert, Joseph. *Nationality and Diplomatic Protection – The Commonwealth of Nations*. 1969.
- De Vicher, Charles. *Cours General de Principes de Droit International Public*. Hague Recueil. 1954.
- Edwin, Borchard. *Diplomatic Protection of Citizens Abroad*. New York 1919.
- Eighth report on State responsibility by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur – the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility (part 1), Extract from the Yearbook of the International Law Commission:-1980 Document, vol. II(1).
- Forcese, Craig. *The Capacity to Protect: Diplomatic Protection of Dual Nationals in the 'War on Terror'*. The European Journal of International Law Vol. 17 no. 2. 2006.

---

⁶ Уговори су закључивани са следећим државама: Белгија, Данска, Етиопија, Немачка, Грчка, Иран, Ирска, Израел, Италија, Јапан, Кореја, Луксембург, Непал, Холандија, Никарагва, Оман, Пакистан, Тајланд, Того, Аргентина, Аустрија, Боливија, Колумбија, Костарика, Финска, Француска, Хондурас, Ирак, Мароко, Норвешка, Парагвај, Саудијска Арабија, Шпанија, Швајцарска, Турска, Велика Британија.

- Foreign Owned Property*. American Journal of International Law. num. 75. 1981.
- General Assembly Resolution, 45/158, 30 ILM, 1991.
- Government of the State of Kuwait v. American Independent Oil Co. (AMINOIL), Award of 24 May 1982, 21 I. L. M. 976 (1982).
- Guha, Roy. *Is the Law of State Responsibility for Injuries to Aliens Part of Universal International Law*. American Journal of International Law. 1961.
- I. C. J. Reports 1970, Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited case, Belgium v. Spain, Judgment of 5. February 1970.
- Lillich, Richard. *The Diplomatic Protection of Nationals Abroad: An Elementary Principle of International Law Under Attack*, American Journal of International Law. Vol. 69, No. 2. 1975.
- Lillich, Richard. *The Human Rights of Aliens in Contemporary International Law*. 1984.
- P.C.I.J. Panevezys – Saldutiskis Railway Case, Series A/B, No. 76, 1939.
- P.C.I.J., Series A, No. 2, Judgment of 30 August 1924.
- P.C.I.J., Series A, No. 2, Judgment of 30 August 1924.
- Patzina, Reinhard. *Retlicher Schutz ausländischer Privatinvestoren gegen Enteignungsrisiken in Entwicklungsländern*. Heidelberg. Hamburg 1981.
- Paulsson, Jan. *Denial of justice in international law*. Herch Lauterpacht Memorial Lecturers. 2005.
- Przetacznik, Jan. *The Protection of Individual Persons in Traditional International Law (Diplomatic and Consular Protection)*. OZOR. 1971.
- Report on the Work of the International Law Commission during its 48th session (1996), UN Doc. A/51/10.
- Report on the Work of the International Law Commission during its 56th session (2004), UN Doc. A/59/10 (General Assembly, Official Records, Supplement No. 10), Chapter IV.
- Texaco Overseas Petroleum Co. & California Asiatic Oil Co. V. Libyan Arab Republic, 17 I. L. M. 1 (1978).
- Yearbook of International Law Commission, 2000, vol. II. Fiftieth Session, International Law Commission, 1998.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Конвенција о дипломатским односима из 1961. године. <http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/milboj/Konvencija%20o%20diplomatskim%20odnosima.pdf>
- Конвенција о спречавању и кажњавању свих облика расне дискриминације из 1965. године. <http://www.vojvodina-hrc.org/sr/ljudska-prava/medjunarodni-dokumenti-za-zastitu-ljudskih-prava>
- Повеља о новом међународном економском поретку из 1974. године. <http://cil.nus.edu.sg/1974/1974-charter-of-economic-rights-and-duties-of-states/>
- Повеље Уједињених нација: члан 2 тачка 4 <http://www.un.org/en/documents/charter/>
- Повеље Уједињених нација. Члан 2 тачка 7 <http://www.un.org/en/documents/charter/>
- General Assembly Resolution, 40/144, annex. <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r144.htm>
- P. C. I. J. Case concerning certain German interest in Polish Upper Silesia. The Merits, vol. A, No. 7, 1926, стр. 22. Текст одлуке је доступан на: http://www.icjci.org/pcij/serie_A/A_07/17_Interets_allemands_en_Haute_Silesie_polonaise_Fond_Arret.pdf.
- P. C. I. J. Case concerning the factory of Chorzow, Indemnity, vol. A, No. 17, September 13th, 1928. Текст одлуке доступан је на: http://www.icjci.org/pcij/serie_A/A_17/54_Usine_de_Chorzow_Fond_Arret.pdf.
- Resolution 1803 (XVII) Permanent Sovereignty over Natural Resources, Текст резолуције се може наћи у електронском облику на адреси: <http://www.un.org/documents/ga/res/17/ares17.htm>.

- U. N. GAOR, 28th Sess., A/RES/3171(XXVIII). http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r28_en.shtml
- U. N. GAOR, 29th Sess., A/RES/3281 (XXIX). <http://www.un.org/documents/ga/res/29/ares29.htm>
- UN Doc. A/CN.4/506, Add. 2000, UN Doc. A/CN.4/515, 2001, UN Doc. A/CN.4/523 and Add. 2002, UN/Doc. A/CN.4/530 and Add. 2003, UN Doc. A/CN.4/538, 2004, UN Doc. A/CN.4/546, 2005, UN Doc. A/CN.4/567, 2006. <http://www.un.org/documents/ga/res>
- UN. Doc. A-CN.4-484. [http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/Ybkvolumes\(e\)/ILC_1998_v2_p1_e.pdf](http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/Ybkvolumes(e)/ILC_1998_v2_p1_e.pdf)

Review paper

DIPLOMATIC PROTECTION IN INTERNATIONAL LAW
AND THE UNITED NATIONS

by

BOJAN MILISAVLJEVIĆ
University of Belgrade – Faculty of Law
67 King Aleksandar Street, Belgrade, Serbia
E-mail: bojan@ius.bg.ac.rs

SUMMARY: The paper deals with the issue of the diplomatic protection in international law and its development through the history of the international community. In this sense, the author investigates the practice of states regarding the application of diplomatic protection and the steps taken by the International Law Commission of the United Nations on the codification of this area. In 2004 International Law Commission adopted at first reading a full set of draft articles.

In this paper is presented judicial practice, especially of the International Court of Justice, in the field of diplomatic protection in order to evaluate whether the approach of the Court to diplomatic protection has become more human-rights oriented in the last few years.

Author presents the development of customary law rules relating to diplomatic protection and its transition into a whole system of rules through the work of the International Law Commission. In this sense, these are the basic stages in the codification of rules on diplomatic protection and the United Nations contribution to the protection of the rights of foreign nationals. This article points the development of universal and regional mechanisms to protect human rights and highlights the impact of those mechanisms on traditional measures of diplomatic protection.

KEYWORDS: diplomatic protection, International Law Commission, International Court of Justice

ИСКУСТВО УСАМЉЕНОСТИ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ

РАДМИЛА МИЛОВАНОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука у Јагодини
Милана Мијалковића 14, Јагодина, Србија
Е-адреса: andjelao@beotel.net

САЖЕТАК: Рад се бави феноменом усамљености, емоционалним стањем које карактерише доживљај празнине и изолованости, искључености и одсечености од других људи, стањем које је повезано с многим психичким тешкоћама, бихејвиоралним и социјалним проблемима и које може озбиљно да угрози ментално и физичко здравље адолесцената и одраслих младих људи. Циљ истраживања је да се испитају учесталост искуства усамљености у популацији адолесцената, повезаност усамљености и других психичких тешкоћа, као и повезаност с ефектима социјализације. За потребе истраживања коришћен је модификован упитник о Начинима испољавања кризе у адолесценцији Кондић и сар., кратка форма UCLA скале (University of California Los Angeles Loneliness Scale) и Батерија тестова социјализације Момировића и сар. Истраживање је спроведено на узорку од 300 студената прве године Педагошког факултета у Јагодини, Медицинског факултета у Београду, Уметничког факултета у Крагујевцу и Високе медицинске школе у Туприји, просечне старости 19,1 годину. За поређење су употребљени резултати добијени применом истог упитника на узорку ученика завршне године средњих школа у размаку од по 5 година почев од 1985. до 2010 (по 100 адолесцената за сваку испитивану годину). Резултати истраживања су показали да се 32% адолесцената у испитиваном узорку изјашњава као усамљено (поређење указује на тренд пораста усамљености у популацији адолесцената у односу на претходне године), да је усамљеност статистички значајно повезана с другим психичким тешкоћама (депресивност, поремећаји слике о себи, поремећаји исхране, поремећаји спавања) као и с наглашеним ефектима социјализације, односно претераном социјализованошћу (у чему се може тражити и решење овог озбиљног проблема).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: адолесценти, усамљеност, психичке тешкоће, ефекти социјализације

Усамљеност се у савременој науци дефинише као емоционални доживљај празнине и несреће, болне, анксиозне жудње која настаје када особа процењује да није у могућности да контактира с особама које би могле да учествују у њеним жељама и интересовањима [Putnam, Feldstein,

Cohen 2005: 236], као одговор личности на непостојање адекватног позитивног односа с другим људима, стварима или местима [Xinyue, Sedikides, Wildschut & Gao 2008: 1003], као психолошко стање које проистиче из разлика између жеља особе и њених стварних социјалних односа [Hymel, 2004: 53], као извор емоционалног бола који настаје када особа осећа да је отуђена, несхваћена или одбачена од стране других људи [Nilsson, Lindström 2006: 101], као емоционални одговор на недостатак социјалних односа и партнера за активности које пружају доживљај социјалне интеграције и могућност за емотивну блискост [Mahon, Yarcheski, Yarcheski, Cannella, & Hanks 2006: 310]. Бити усамљен није исто што и бити сâм. Ако је човек остао сам, без љубавног партнера и пријатеља, не мора да се осећа усамљеним ако је стваралачки активан [Christakis & Fowler, 2007: 375].

Људи могу доживети искуство усамљености из различитих разлога. Тродимензионални модел антецедената усамљености према Кристини Виктор (Christina R. Victor) састоји се од недостатка интерперсоналних веза, стресних догађаја и карактерних и развојних варијабли. Недостатак интерперсоналних веза може бити последица деловања фактора социјалне изолације, неадекватне социјалне подршке или проблематичних и дисхармоничних веза без интимности, комуникације и разумевања. Стресни догађаји укључују губитке значајних особа, промене пребивалишта и личне кризе. Карактерне и развојне варијабле подразумевају постојање развојних недостатака као што су недостатак љубави и топлине у примарној породици, трауме из детињства и фактори личних ограничења као што су депресивност, страх од интимности, негативна самоперцепција, недостатак социјалних компетенција и друго [Victor, Keming 2012]. Усамљеност се може посматрати и као социјални феномен, као последица свеопште отуђености и деемоционализације интерперсоналних односа који се у савременој цивилизацији све чешће свode на интернет конекцију и виртуалне „пријатеље“. Близаначке студије указују и на улогу хередитарности у настанку усамљености те да се рачуна да се око половине свих усамљених случајева међу одраслима може приписати генетским факторима [Bartels, Cascioppo, Hudziak and Boomsma 2008: 385]. У оквиру егзистенцијализма постоји правац који усамљеност посматра као суштину људског бића које долази на свет само, путује кроз живот као посебна особа и умире само али и правац који усамљеност посматра као осећање одсечености од других људи који међусобно комуницирају и стварају [Jaspers 1975].

Аутори разликују многе врсте усамљености с обзиром на њено порекло, пре свега усамљеност која настаје онда када човек избегава друге људе и усамљеност која настаје када човека избегавају други људи. Усамљеност првог типа (активна усамљеност) настаје као резултат учења, као последица незадовољавајућих односа с другима у личном искуству, док усамљеност другог типа (пасивна усамљеност) настаје као последица „неучења“, као последица недостатка социјалних компетенција. У првом случају усамљеност је избор особе, одбрамбена реакција која ублажава „осећање узнемирености потекло од незадовољавајућих односа с другима“, док је у другом случају усамљеност нешто што особа доживљава као

нужност коју не може и не уме да промени [Karnick 2011: 35]. Најпопуларнију типологију усамљености развио је Роберт С. Вајс [Weiss 1973]. Он је разликовао емоционалну од социјалне усамљености. Емоционална усамљеност је усамљеност која настаје као последица немогућности особе да се емоционално повеже (attachment) с другим људским бићем, што је последица раног емоционалног лишавања [Bowlby 1988]. Друга важна типологија усамљености заснива се на временској перспективи и у том смислу се усамљеност посматра као пролазно или трајно стање. Транзиторна (пролазна) усамљеност је привремена и изазвана је неким догађајем или срединским променама (болесна особа док је болесна не може да се дружи с пријатељима). Особа која се осећа усамљено на породичном окупљању и код које је осећање усамљености увек ту без обзира што може бити окружена људима пати од трајне (хроничне) усамљености [Cacioppo & Patrick 2008].

Усамљеност је универзално људско искуство и највероватније је да је свака особа осетила усамљеност у неком тренутку током свог живота бар у пролазном облику. Штавише, изгледа да је усамљеност феномен карактеристичан за све културе, идентификован у читавом низу земаља: Аустралија, САД, Велика Британија, земље Европске уније, скандинавске земље, Израел, Кина [Rotenberg & Himel 1999].

Многи теоретичари и истраживачи наглашавају да је доживљај усамљености широко распрострањено и свепрожимајуће људско искуство и да оно, нажалост, није резервисано само за одрасло доба. Мали број адолесцената успева да избегне бол усамљености. Многи аутори сугеришу да је усамљеност чак посебно интензивна током адолесценције и да се често карактерише осећањима отуђености, и очаја [Weiss 1973; Brage, Meredith, Woodward 1993; Mahon 2006]. Значај усамљености у настанку афективних поремећаја у адолесценцији је велик. Она је повезана с алкохолизмом, наркоманијом, суицидалним понашањем, делинквенцијом. Представља интегрални део свих облика психопатологије у адолесценцији. Борба и трагање за начинима ослобађања од овог трагичног стања представља централни мотивишући фактор многих облика понашања у адолесценцији али и у одраслом добу [Mahon, Yarcheski, Yarcheski 2004]. Многобројне студије су показале да је усамљеност повезана с нивоом самопоштовања у популацији адолесцената и да се усамљени адолесценти осећају безвредно, некомпетентно и недостојно љубави. Као фактори који су повезани с усамљеношћу у адолесценцији утврђени су породични, партнерски и вршњачки односи [Cendri, Seppala, James 2008: 732].

Постоји ограничен број студија које се баве усамљеношћу у популацији старијих адолесцената студената у нашој земљи. Овај рад представља напор да се да допринос разумевању овог комплексног феномена.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања је да се испитају: 1) учесталост и ниво искуства усамљености у популацији адолесцената, 2) повезаност усамљености с

варијаблама психичких тешкоћа (депресивност, поремећаји исхране, поремећаји спавања, поремећаји представе о себи и зависничко понашање, и 3) као и повезаност искуства усамљености с ефектима социјализације.

Генерална хипотеза од које се пошло у овом истраживању јесте да усамљеност у популацији старијих адолесцената постоји и да је повезана с одређеним типом психичких тешкоћа и одређеним ефектима социјализације личности адолесцента.

МЕТОД

Узорак. Истраживањем је обухваћено укупно 300 адолесцената из студентске популације, различитог професионалног усмерења и из различитих градова. Испитивање је вршено током 2011/12. Структура узорка у односу на образовну установу, узраст (средња вредност –*m*) и пол приказана је у Табели 1.

Табела 1.

Структура узорка у односу на образовну установу, узраст и пол

Образовна установа	М	Ж	Узраст (м)
Педагошки ф. Јагодина	43	57	19,2
Медицински ф. Београд	25	25	19,5
Уметнички ф. Крагујевац	25	25	19,4
Вис. шк. стр. студија Ћуприја	50	50	19,1
Укупно	143	157	19,1

Инструменти. За прикупљање података о доживљају усамљености и других психичких тешкоћа примењена је модификована верзија упитника о *Начинима испољавања кризе у адолесценцији* [Кондић и сар. 1997]. Упитник поред основних демографских података садржи још 6 варијабли (V1–V6):

- V1 – *Усамљеност*, која се утврђује на основу изјаве адолесцента „усамљен сам“ као и на основу података о недостатку партнерских и пријатељских веза у трајању дужем од 6 месеци, као и података о карактеристикама социјалне мреже (броја особа с којима је адолесцент близак и с којима може разговарати и о најинтимнијим стварима).
- V2 – *Депресивност*, која се утврђује на основу изјаве адолесцента „депресиван сам“ као и на основу података о честом туговању без разлога, осећању безвољности, осећању бесмисла живота, смањене концентрације при учењу, повлачењу од људи и суицидалним идејама,
- V3 – *Поремећаји исхране*, који се утврђују на основу података о повећању апетита, преједању, губитку апетита, повраћању, проблемима с телесном тежином,

- *V4 – Поремећаји спавања*, који се утврђују на основу података о не-саници, ноћним кошмарима и честом ноћном буђењу,
- *V5 – Поремећаји представе о себи*, који се утврђују на основу изјаве да адолесцент има потребу да промени неки део тела, да не прихвата своје тело у целини, да осећа одбојност према свом телу и да себе процењује мање вредним,
- *V6 – Поремећаји злоупотребе супстанци*, која се утврђују на основу изјава адолесцента да је зависан интернета, од цигарета, да често пије алкохол, да често користи лекове за смирење и да користи друге наркотице.

Да би се адолесцент сврстао у одређену категорију наведених варијабли потребно је да се изјасни на бар две од понуђених ставки.

Да би се утврдио степен искуства усамљености коришћена је кратка форма *UCLA скале* (University of California Los Angeles Loneliness Scale) која садржи 7 тврдњи на које се одговара на скали Ликертовог (од 1 до 5). Укупан резултат се формира сабирањем оцена на свакој од тврдњи. Већи резултат указује на већу усамљеност. Резултати се крећу у распону од 7 до 35. Скала је настала као резултат многобројних покушаја операционализације и мерења усамљености. Показала се стабилном у различитим узорцима (по узрасту, полу, образовању и економском статусу). Коефицијент поузданости скале типа Cronbach alpha су се кретали у вредностима од 0,84 до 0,86, што је с обзиром на мали број тврдњи сасвим задовољавајуће.

Трећи инструмент који је примењен је *Батерија шестих социјализације Момировића и сар.*, батерија тестова којима се на објективан, поуздан и ваљан начин може проценити ефикасност процеса социјализације, дефинисана као способност адаптације на променљиво социјално поље и способност активног деловања у социјалном пољу [Момировић и сар. 2004]. Батерија се састоји од 4 теста и то:

Делта 1. шест чији резултати могу указати на ефикасност комуникације али и на поремећаје у пријему и идентификацији информација из социјалног поља, на ниску активацију у односу на социјалне стимулусе, на затвореност комуникационих канала и потешкоће у комуникацији с околином.

Делта 3. шест намењен је за процену дисоцијације личности регресивног порекла. Резултати на овом тесту могу указати на онтогенетски превазиђене облике понашања хистериоидног типа (на хистериичну регресију), као и на превазиђене облике понашања примитивног агресивног типа.

СП 5. шест је намењен да мери хистериичну агресивност која је посебан модалитет секундарне, примарном анксиозношћу условљене агресивности која у највећој мери омета успостављање нормалних интерперсоналних комуникација и зато је један од главних чинилаца поремећаја у процесу социјализације.

Сигма 1. шест омогућава процену склоности ка асоцијалним и психопатским облицима понашања или антисоцијалног поремећаја личности (који представља интеграцију неконтролисане агресивности и аморалности). Резултати на овом тесту могу указати на одбијање личности да

прихвати социјалне норме понашања, одсуство просоцијалне оријентације у понашању (одуство осећаја за добробит и потребе других људи), безобзирност и агресивно задовољење сопствених непосредних потреба и одсуство контроле импулса. Сва четири теста имају добре метријске карактеристике које су аутори проверавали у више истраживања¹.

Последица истраживања. Истраживање је спроведено током 2011/12. у више наврата и било је групно вођено. Решавање упитника и тестова је трајало око 45 минута.

Обрада података. Најпре је извршено груписање адолесцената према изјашњавању на упитнику о *Начинима искоришћавања кризе у адолесценцији Кондић и сар.* на групу усамљених адолесцената (група А) и групу адолесцената који се нису декларисали као усамљени (група Б). Добијени подаци су статистички обрађени и анализирани. Група А и група Б су поређене у односу на ниво усамљености (постигнућа на *UCLA скали*), број особа из социјалне мреже, у односу на варијабле других психичких тешкоћа у њиховом искуству и у односу на ефекте социјализације (постигнућа на *Бајтерији теслова социјализације Момировића и сар.*). Примењен је софтверски пакет за статистичку обраду података – SPSS 17.0.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Резултати истраживања приказани су у односу на постављене циљеве истраживања.

1. Циљ: Испишати учесталост и ниво искуства усамљености у популацији студентима

У укупном узорку регистровано је укупно 98 (32,66%) адолесцената који су се на *Упитнику о начинима искоришћавања кризе у адолесценцији Кондић и сар.* изјаснили као усамљени. Учесталост искуства усамљености у укупном узорку адолесцената класификованих према полној припадности изражена је у процентима и приказана у Табели 2.

Табела 2.

Учесталост искуства усамљености према полној припадности (број и %)

	Мушки		Женски		Укупно	
	f	(%)	f	(%)	f	(%)
Педагошки ф. Јагодина	12	(4,00)	23	(7,66)	35	35,00
Медицински ф. Београд	4	(1,33)	12	(4,00)	16	31,00
Уметнички ф. Крагујевац	2	(0,66)	13	(4,33)	15	30,00
Вис. шк. стр. студија Ђуприја	11	(3,66)	21	(7,00)	32	32,00
Укупно	29	(9,66)	69	(23,00)	98	32,66

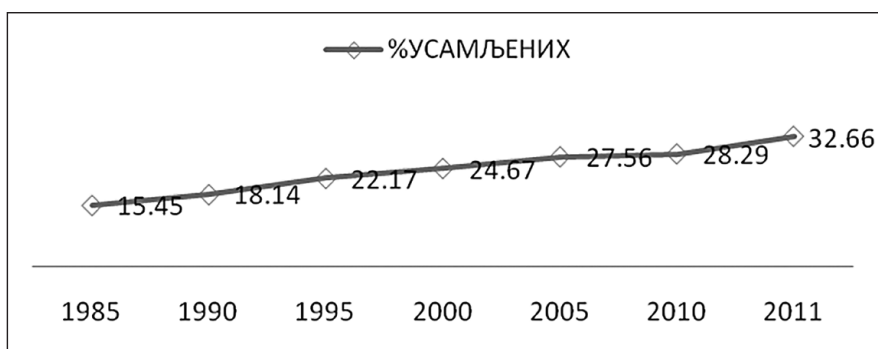
¹ Аутори тестова су: К. Момировић, И. Игњатовић, Д. Радовановић, З. Џамоња, Б. Волф, М. Мејовшек, С. Хорга.

Разлика према полној припадности показала се као статистички значајна у корист девојака ($F=1,146$; $p<0,001$). Многобројне студије испитују повезаност пола с искуством усамљености у популацији адолесцената. Постоје контрадикторни резултати о изражености усамљености с обзиром на пол. Док неки истраживачи извештавају да су жене усамљеније од мушкараца [Weiss 1973] други не проналазе полне разлике у учесталости усамљености [Neto & Barros 2003: 357]. У истраживањима у којима се од учесника тражи да се експлицитно изјасне да ли су или нису усамљени, женски пол постиже веће резултате (као што је случај у овом истраживању) док се у истраживањима у којима се индиректно закључује о усамљености не појављује значајна разлика између полова – из чега истраживачи закључују да до разлике доводи мања спремност мушких учесника да признају своју усамљеност. Осим тога, жене су склоне да се изјасне као усамљене када им недостају интимност и емоционална повезаност – интимна усамљеност – док се мушкарци могу осетити усамљени кад им недостаје група пријатеља којима се могу обратити за подршку и дружење – социјална усамљеност – [Zhou, Sedikides, Wildschut, Gao 2008: 1029].

Граф. 1 показује пораст учесталости искуства усамљености у популацији адолесцената за последњих 25 година. За поређење су употребљени подаци добијени употребом истог упитника на узорку од по 100 адолесцената испитиваних 1985, 1990, 1995, 2000, 2005. и 2010. године који су тада били ученици завршних разреда средњих школа и просечне старости 18,6 година (нема значајне разлике у узрасту адолесцената).

Граф. 1.

Процент усамљених адолесцената од 1985. до 2011/12. године

Многа истраживања у свету потврдила су да је адолесценција животном раздобље у којем постоји велики ризик од усамљености али и да се висина тог ризика разликује с обзиром на поједина раздобља адолесценције [Asendorpf & Van Aken 2003]. Примера ради, истраживање које су спровеле Грос, Јувонен и Шели Гејбл [Gross, Juvonen, Gable 2002: 82] на

узорку адолесцената узраста од 11 до 18 година показало је већу учесталост усамљености код старијих адолесцената. Слична тенденција је очигледна и у нашем истраживању. Према неким ауторима кривуља односа животног доба и усамљености има облик латиничког слова U, што значи да се највиши нивои усамљености налазе код адолесцената и код најстаријих у добу изнад 75 година [Andersson 1998]. Тумачење очигледних разлика у проценту усамљених адолесцената током низа година превазилази оквире овог рада. Један од разлога већег процента усамљених у испитиваном узорку који је предмет овог рада могао би се тражити у структури узорка с обзиром на то да су сви испитивани адолесценти студенти прве године факултета, у великој већини тек напустили своје матичне породице и дотадашњу животну средину.

Како би се испитале карактеристике социјалне мреже адолесцената који су се изјаснили као усамљени, као значајног индикатора усамљености, прикупљени су и подаци о броју особа с којима је адолесцент нарочито близак и с којима може разговарати о најинтимнијим стварима рачунајући и породицу, пријатеље, емоционалне партнере и колеге. Број блиских особа (и проценат) приказан је у Табели 3.

Табела 3.

Број блиских особа у групи А (усамљени) и групи Б (нису усамљени)

<i>Број особа</i>	<i>Група А (УСАМЉЕНИ)</i>		<i>Група Б (НИСУ УСАМЉЕНИ)</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
0	28	28,57	0	0,00
1	39	39,80	0	0,00
2	14	14,29	28	13,86
3	2	2,04	65	32,17
4	3	3,06	29	14,35
5	6	6,12	45	22,28
6	1	1,02	24	11,88
7	2	2,04	2	0,99
8	1	1,02	5	2,48
9	0	0,00	1	0,50
10	2	2,04	3	1,49
Сума	98	100,00	202	100,00

Просечан број особа на које могу рачунати адолесценти из групе А (усамљени) је 1,66 особа док је просечан број особа на које могу рачуна-

ти адолесценти из групе Б (нису усамљени) 4,12 што чини статистички значајну разлику ($F=3,434$; $p < 0,05$). Тај податак је у складу са схватањем да саму суштину усамљености чини недостатак блиских особа као и с резултатима истраживања по којима је број блиских особа код највећег броја људи између 3 и 6 особа [Cacioppo, Patrick 2008: 118]. Карактеристике социјалне мреже, величина и квалитет, представљају чест предмет интересовања у истраживањима корелата усамљености. Налази упућују на закључак да усамљеност има више везе с квалитетом социјалних контаката него с бројем особа и учесталошћу социјалних контаката. Истраживачи сматрају да доживљај подршке од стране блиских особа адолесцентима даје осећање припадања и заједништва, што доприноси мањем осећању усамљености [Sarason & Sarason 1985; Lee, Stone 2012]. У нашем истраживању је добијен податак да 76 од 98 адолесцената који су се изјаснили као усамљени нема емотивног партнера (младића или девојку) у периоду дужем од 8 месеци.

У Табели 4 дат је упоредни приказ нивоа усамљености групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) добијен применом *UCLA* скале усамљености.

Табела 4.

Аритметичке средине, стандардне девијације, централне вредности и распон резултата на UCLA скали усамљености за групу А и групу Б

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Sd</i>	<i>C</i>	<i>Распон</i>
УСАМЉЕНИ (А)	98	28,22	8,63	26	7–35
НИСУ УСАМ. (Б)	202	13,60	3,82	12	7–25
УКУПНО	300	20,91	5,59	19	7–30

С обзиром на то да се распон могућих резултата на *UCLA* скали усамљености креће од 7 до 35, видимо да су резултати које су добили адолесценти сврстани у групу А (усамљени) заиста високи ($M=28,22$) у односу на групу Б (нису усамљени) чији су резултати очигледно ниски ($M=13,60$). Добијена разлика се показала и високо статистички значајна ($F=3,143$; $p < 0,01$).

2. Циљ: Истраживање везаности усамљености и других психичких тешкоћа

У Табели 5 дат је упоредни приказ процента учесталости психичких тешкоћа у групи А (усамљени) и групи Б (нису се изјаснили као усамљени).

Табела 5.

Упоредни приказ проценти учесалосии психичких тецикоћа у групи А (усамљени) и групи Б (нису се изјаснили као усамљени) и значајности разлика између група

Варијабле	Група А		Група Б		F	P
	f	%	f	%		
V2 – Дейресивности	95	96,94%	14	6,93%	12,18	< 0,001
V3 – Поремећаји исхране	60	61,22%	68	33,66%	6,56	< 0,001
V4 – Поремећаји спавања	80	81,63%	42	20,79%	8,34	< 0,001
V5 – Поремећаји предиваве о себи	92	93,88%	30	14,85%	11,67	< 0,001
V6 – Поремећаји злоуиотребе сусианци	20	20,41%	11	5,45%	4,78	< 0,001

Анализа значајности разлика између групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) показала је високо значајне разлике на свим испитиваним варијаблама. Једино на варијабли *Поремећаји злоуиотребе сусианци* група Б је у предности у односу на групу А (значајно већи број адолесцената који се изјашњавају да нису усамљени, наводи неки од облика зависничког понашања у свом искуству.) Овај податак је у супротности с налазима истраживања у којима је усамљеност значајно повезана с болестима зависности [Nilsson, Lindström 2006] и може се тумачити у светлу супресије доживљаја усамљености зависничким понашањем и недостатком свесности о сопственом болном искуству.

У Табели 6 приказано је утврђено постојање статистички значајне повезаности усамљености с варијаблама: број блиских особа (негативна повезаност), слика о себи (негативна повезаност), ефекти социјализације (негативна повезаност) депресивност, поремећаји спавања. И друге варијабле показују међусобну повезаност.

Табела 6.

Корелације испитиваних варијабли за целокупан узорак

Варијабле	1	2	3	4	5	6	7	7
1. УСАМЉЕНОСТ	—							
2. БРОЈ БЛИСКИХ ОСОБА	-0,415	—						
3. СЛИКА О СЕБИ	-0,502	0,234	—					
4. ДЕПРЕСИВНОСТ	0,403	-0,262	-0,323	—				
5. ПОРЕМЕЋАЈИ ИСХРАНЕ	0,398	0,038	0,412	0,423	—			
6. ПОРЕМЕЋАЈИ СПАВАЊА	0,261	-0,120	0,041	0,399	0,088	—		
7. ЗАВИСНИЧКО ПОНАШАЊЕ	0,036	0,057	0,102	0,207	0,080	0,078	—	
8. ЕФЕКТИ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ	0,418	-0,203	0,167	0,132	-0,192	0,056	0,219	—

Све значајне корелације означене су затамњеном површином.

Корелације значајне на нивоу 0,001 означене су **болд** текстом

Корелације значајне на нивоу 0,005 означене су *ићалик* текстом

Ово истраживање је показало да је усамљеност код адолесцената негативно повезана с бројем блиских особа и са сликом коју адолесцент има о себи. Усамљеност је високо значајно повезана с депресивношћу као и с ефектима социјализације и значајно с поремећајима спавања и поремећајима исхране. Није утврђена статистички значајна повезаност са поремећајима злоупотребе супстанци. Ови резултати се поклапају с резултатима других истраживања. Многобројне студије су документовале да је усамљеност негативно повезана са сликом о себи и самопоштовањем [Bonetti, Campbell, Gilmore 2010: 279]. Усамљени адолесценти се осећају безвредно, некомпетентно и недостојно љубави. Велик број студија потврђује позитивну повезаност усамљености и депресије. Усамљени адолесценти ретко пријављују доживљај среће и задовољства животом а врло често осећање празнине, безвољности, досаде и туге [Qualter, Brown, Munn, Rotenberg 2010: 495], што се показало и у овом истраживању.

3. Циљ: испитивање повезаности искуства усамљености с ефектима социјализације.

На батерији тестова социјализације постигнуће адолесцената је дато преко коефицијената социјализације (SQ). Према оригиналном упутству за оцењивање нормалан коефицијент социјализације имају кандидати с коефицијентом између 85 и 115. Резултати већи од 115 указују на поремећаје социјализације а резултати испод 85 на пренаглашене ефекте социјализације у смислу крутог поштовања правила, социјалне анксиозности и страха од негативне социјалне евалуације. Социјална анксиозност је повезана с усамљеношћу с обзиром да социјално анксиозне особе карактерише повлачење из социјалних ситуација. Код адолесцената који су зависни од одобравања других постоји већи страх од негативне евалуације а самим тим и већа социјална анксиозност [Schlenker, Leary Mark 2007: 653].

У Табели 7 дат је упоредни приказ постигнућа групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) на батерији тестова социјализације.

Табела 7.

Средње вредности и стандардне девијације коефицијената социјализације (SQ) групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени)

<i>SQ</i>	<i>D1</i>	<i>D3</i>	<i>S1</i>	<i>SP5</i>	<i>Укупно</i>
<i>Група А</i>					
<i>M</i>	80,68	82,68	82,89	84,54	82,69
<i>Sd</i>	7,89	8,43	8,86	10,52	8,92
<i>N</i>	98	98	98	98	98
<i>Група Б</i>					
<i>M</i>	88,82	95,68	98,68	96,96	95,03
<i>Sd</i>	12,13	14,74	15,18	14,93	14,24
<i>N</i>	202	202	202	202	220

Анализа значајности разлика између групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) показала је високо значајне разлике на свим примењеним тестовима Батерије Момировића и сар. [D1тест: (F=4,532; p< 0,01); D3тест: (F=5,329; p< 0,01); S1 test: (F=4,654; ; p< 0,01); SP5 test: (F=4,783; ; p< 0,01)]. Добијени резултати на нашем узорку показују тенденцију поклапања с резултатима других истраживања у којима се показало поклапање усамљености и ефеката социјализације испољених у облику страха од негативне евалуације, зависности од мишљења других, ниског самопоштовања и социјалне анксиозности [Tariq, Masood 2011: 224].

Критички осврт

Главни недостатак овог истраживања је хомогеност узорка. Учесници овог истраживања су студенти прве године различитих факултета и испитивани су неколико месеци након доласка у нову средину (92%). Будуће истраживање би требало да обухвати адолесценте различитог узраста и занимања.

ЗАКЉУЧАК

Учесталост усамљености међу адолесцентима је висока (32,66%) и показује тренд пораста у последњих 25 година. Постоји значајна разлика у учесталости усамљености у корист женског пола. Анализа повезаности усамљености с другим испитиваним варијаблама показала је статистички значајну негативну повезаност с бројем блиских особа и сликом о себи. Усамљени адолесценти имају социјалне контакте с малим бројем блиских особа (просечно 1,66), немају емотивног партнера, осећају се отуђено, себе виде као мање вредне, имају потребу да промене своје тело. Утврђена је и статистички значајна повезаност усамљености с депресивношћу, поремећајима спавања и исхране и ефектима социјализације. Усамљени адолесценти су често тужни, имају осећање бесмисла живота и самоубилачке идеје, преједају се и гојазни су или имају губитак апетита, извештавају о несаници и ноћним морама. Усамљени адолесценти показују ефекте пренаглашене социјализације, социјалну анксиозност и страх од негативне социјалне евалуације. У овом истраживању није утврђена значајна повезаност усамљености и поремећаја злоупотребе супстанци. С обзиром на проценат адолесцената који се изјашњавају као усамљени и с обзиром на рањивост овог развојног доба, добијени резултати се могу сматрати забрињавајућима. Они могу послужити као основ за тумачење и разумевање многих облика понашања адолесцената и позив да се организованом акцијом помогне овим младим људима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Andersson, Lars. Loneliness reearch and interventions: A review of the literature, *Aging & Mental Health*. 2 (4), 1998: 264–274.

- Asendorpf, B. Jens; Marcel Van Aken. Validity of Big Five Personality Judgments in Childhood: A 9 Year Longitudinal Study. *European Journal of Personality* 17, 2003: 1–17.
- Bonetti, Luigi; Marilyn Anne Campbell, Linda Gilmore. The Relationship of Loneliness and Social Anxiety with Children's and Adolescents' Online Communication, *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 13 (3), 2010: 279–285.
- Brage Diane; William Meredith; John Woodward. Correlates of Loneliness among Midwestern Adolescents. *Adolescence*, 28 (111), 1993: 685–693.
- Cacioppo, John; William, Patrick. *Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection*, New York 2008: W.W. Norton & Co.
- Christakis A. Nicholas; James H. Fowler. The Spread of obesity in a larges Social Network over 32 Years. *The New England Journal of Medicine*, 357, 2007: 370–379.
- Enuju J. Lee; Susan Stone. Co-occurring internalizing and externalizing behavioral problems: the mediating effect of negative self-concept. *Journal of youth and adolescence*, 41 (6), 2012: 717–731.
- Goossens, Luc; Mathias Lasgaard, Koen Luyckx, Janne Vanhalst, Stéphanie Mathias, Eulalie Masy. Loneliness and solitude in adolescence: A confirmatory factor analysis of alternative models, *Personality and Individual Differences* 47, 8, 2009: 890–894.
- Gross F. Elisheva; Jaana Juvonen; Shelly L. Gable. Internet Use and Well-Being in Adolescence. *Journal of Social Issues* 58 (1), 2002: 75–90.
- Hutcherson A. Cendri; Emma M. Seppala; James J. Gross. Loving-kindness meditation increases social connectedness. *Emotion*, 8 (5), 2008: 720–724.
- Jaspers, Karl. *Allgemeine Psychopathologie*. Berlin, Springer-Verlag: 1975.
- Karnick, Paula M. Making the connection: theory, research, and practice. *Nursing Science Quarterly* 24 (1), 2011: 26–42.
- Kondić, Ksenija. Daj mi pedalj zemlje pa ću svet pokrenuti, u zborniku: *Adolescencija – identitet, psihopatologija, psihoterapija*, ured. Lj. Erić, Lj. Čurčić. KBC „Dr Dragiša Mišović“ i „Žarko Albulj“, Beograd 1997: 31–39.
- Lasgaard, Mathias; Ask Elklit. Prototypic Features of Loneliness in a Stratified Sample of Adolescents. *Interpersona* 3 (Suppl.1), 2009: 85–110.
- Mahon, Noreen. E.; Adela Yarcheski, Thomas J. Yarcheski, Barbara Cannella, Michele M. Hanks A meta-analytic study of predictors for loneliness during adolescence. *Nursing Research*, 55, 2006: 308–315.
- Meike Bartels, John T. Cacioppo, James J. Hudziak and Dorret I. Boomsma. Genetic and Environmental Contributions to Stability in Loneliness Throughout Childhood. *American Journal of Medical Genetics Part B (Neuropsychiatric Genetics)* 147B, 2008: 385–391.
- Momirović, Konstantin; Tamara Džamonja Ignjatović; A. Hašek; Z. Džamonja. *Baterija testova socijalizacije*, Nacionalna služba za zapošljavanje: Priručnik – Interno izdanje. Beograd 2004.
- Neto, Felix; Jose, Barros. Predictors of loneliness among students and nuns in Angola and Portugal. *The Journal of Psychology*. 137 (4), 2003: 351–362.
- Nilsson, Brita; Unni A. Lindström. Is loneliness a psychological dysfunction? A literary study of the phenomenon of loneliness. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 20 (1), 2006: 93–101.
- Putnam, D. Robert; Lewis, Feldstein; Donald Cohen J.; *Better Together: Restoring the American Community*. New York. Simon & Schuster: 2005.
- Qualter, Pamela; Stephen, Brown L.; Penny, Munn; Ken, Rotenberg J. Childhood loneliness as a predictor of adolescent depressive symptoms: an 8-year longitudinal study. *European child & Adolescent Psychiatry* 19 (6), 2010: 493–501.
- Rotenberg J. Ken; Shelley, Hymel. *Loneliness in Childhood and Adolescence*, Cambridge, University Press: 1999.
- Rotenberg, J. Ken; Patricia, McDougall; Michael, Boulton J.; Tracy, Vaillancourt; Claire, Fox; Shelley, Hymel. Cross-sectional and longitudinal relations among peer-reported trustworthiness, social relationships, and psychological adjustment in children and early adolescents from the United Kingdom and Canada. *Journal of Experimental Child Psychology*, 88, 2004: 46–67.

- Sarason, R. Irwin; Barbara, R. Sarason. *Social Support: Theory, Research and Applications*. Martinus Nijhoff, Publishers Dordrecht 1 Boston 1 Lancaster: 1985.
- Schlenker, Barry R.; Mark, Leary R. Social Anxiety and Communication about the Self. *Psychological Bulletin* 92 (3), 2007: 641–669.
- Tayyibah, Tariq; Sobia, Masood. Social Competence, Parental Promotion of Peer Relations, and Loneliness among Adolescents. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 26 (2), 2011: 217–232
- Victor, Christina R.; Keming Jang. The Prevalence of Loneliness Among Adults: A Case Study of the United Kingdom. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*. 146 (1–2), 2012: 85–104.
- Weiss, Robert Stuart. *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA, US: The MIT Press: 1973.
- Zhou, Xinyue; Constantine, Sedikides; Tim, Wildschut; Ding-Guo, Gao. Counteracting Loneliness: On the Restorative Function of Nostalgia, *Psychological Science*, 19 (10), 2008: 1023–1029.

Original scientific paper

THE EXPERIENCE OF LONELINESS IN THE ADOLESCENCE

by

RADMILA MILOVANOVIĆ

University of Kragujevac

Faculty of Pedagogy

14 Milan Mijalković Street, Jagodina, Serbia

E-mail: andjelao@beotel.net

SUMMARY: The paper deals with the phenomenon of loneliness, the emotional state which is characterized by the feeling of emptiness and isolation, exclusion and isolation from other people. It is the state connected with many psychological troubles, behavioral and social problems and can seriously threaten mental and physical health of the adolescents and grown-up young people. The goal of the research is to examine the frequency of the experience of loneliness in the population of the adolescents, the connection of loneliness with other psychological difficulties, and also with the effects of socialization. A modified questionnaire about the ways of the expression of the crisis in the adolescence (Kondić and co.), the short form of the UCLA Loneliness Scale (University of California Los Angeles Loneliness Scale) and the battery of the tests of socializations (Momirović and co.) are used in this research. The research is conducted on the sample of 300 first year students from the Faculty of Pedagogy in Jagodina, Medical Faculty in Belgrade, Faculty of Philology and Arts in Kragujevac and College of Health Studies in Čuprija, of the average age 19.1 years. The results received by the application of the same questionnaire on the sample of the students in the final year of high schools in the interval of 5 years starting from 1985 until 2010 are used for the comparison (100 adolescents for each researched year). The results of the research have shown that 32% of the adolescents in the researched sample declare as lonely (the comparison points to the trend of the increase of loneliness in the population of the adolescents in relation to the previous year), that the loneliness is statistically significantly connected to other psychological difficulties (depression, self-image disorders, eating disorders, sleep disorders) and with the emphasized effects of socialization, that is, exaggerated socialization (where the solution of this serious problem can be searched).

KEYWORDS: adolescents, loneliness, psychological difficulties, the effects of socialization

УЛОГА ЗНАЊА У ПРОМЕНАМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА¹

МАРИНА НОВАКОВ

Е-адреса: marinan@polj.uns.ac.rs

ЖИВОЈИН ПЕТРОВИЋ

Е-адреса: zpetrovic@polj.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду – Пољопривредни факултет
Департман за економику пољопривреде и социологију села
Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: У раду је дат осврт на различита схватања о знању и образовању. Знање и образовање су кључни ресурс у савременом друштву које је карактеристично по интензивним друштвеним променама, а које снажно утичу како на улогу, тако и на смисао и циљеве образовања. Пажња је стога, поред различитих становишта о улози знања и образовања, посвећена њиховим могућностима да обезбеде задобијање пожељних друштвених добара, као и последицама напретка науке и улози знања у савременом капиталистичком друштву.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: знање, образовање, моћ, друштво знања

СТРУКТУРЕ ЗНАЊА У ТРАНЗИЦИЈИ СВЕТСКОГ СИСТЕМА

Оснивач светско-системске анализе и један од најутуцајних социолога, Имануел Валерштајн (Immanuel Wallerstein), актуелна светска дешавања посматра као транзицију, али не транзицију земаља у развоју, него светског (капиталистичког) система, који је ушао у период бифуркације, а скупа с њим и структуре знања. Људима од знања он приписује значајну моћ у обликовању новог светског система у времену у које смо заборачили а које он назива добом после либерализма.

Валерштајн наводи да структуре знања нису одвојене од основних кретања светског система него су оне суштински елемент у функционисању и легитимацији политичких, економских и друштвених структура система Wallerstein 2008: 71]. Током 19. и 20. века научници су достигли

---

¹ Рад је део истраживања на пројекту „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона“ Министарства просвете и науке Републике Србије (Пројекат III-46006).

знања која се могу превести у технологије, што су они на власти веома ценили. Моћнима је увек било потребно да добију одређени степен легитимитета за привилегије које долазе уз власт, а интелектуалац делује на три нивоа – као аналитичар, у потрази за истином, као морална особа, у потрази за добрим и лепим, и као политичка особа која тежи да уједини истинито с добрим и лепим. Структуре знања, како наводи Валерштајн, које су превадале у последња два века сада су постале неадекватне зато што се интелектуалац у савременом друштву не може лако кретати између ова три нивоа. Интелектуалци су одвојили ове три активности. Ову сепарацију је било тешко постићи и већина озбиљних интелектуалаца није успела да је постигне чак иако су је подржавали. Као пример наводи Макса Вебера (Max Weber) и његова два чувена есеја „Политика као позив“ и „Наука као позив“ који откривају „начине којима се рве с овим ограничењима, и логички изводи своју политичку укљученост да би направио као да изгледа да то није контрадикторно његовој посвећености једној социологији ослобођеној вредности“ [Wallerstein 2008: 92].

Сам Вебер је истицао да политици нема места у предаваоницама, али се ван универзитета могу заузимати политички ставови. Пророку и демагогу, како Вебер каже, није место за универзитетском катедром, пророк треба да иде на улицу и говори јавно где је критика могућа, а у учионици владају другачији односи – професор говори а студенти ћуте [Вебер 1988: 83]. Иако део омладине жели у професору да нађе вођу, и ако професор осећа да треба да учествује у борбама између погледа на свет треба то да уради ван учионице, јер „сувише је лако показивати храброст поборника на месту где су присталице, а можда и опоненти, осуђени да ћуте“ [Вебер 1988: 90]. Тако Вебер истиче да је наука „позив заснован на специјализацији у служби самоосвешћења и стицања знања о објективним односима, а не милост коју је неки визионар или пророк добио да би спасавао душе или делио откровења; она није ни саставни део размишљања мудраца или филозофа који траже смисао света“ [Вебер 1988: 94].

Валерштајн је мишљења да „у мјери у којој интелектуалци шире суздржаности једне лажне вриједносне неутралности, у ствари они могу играти улогу која је вриједна играња у транзицији у којој су се и сами нашли. Ако интелектуалци обављају задатке које су позвани да обављају у доба транзиције, неће бити популарни. Они на власти ће бити констernирани оним што они раде, осјећајући да анализа подрива моћ, посебно у доба транзиције. Опоненти оних на власти осјећаће да је интелектуална анализа задовољавајућа, обезбјеђујући да она храни и охрабрује оне укључене у политичку опозицију. Али они неће цијенити неодлучност, превише нијансирања и опрезности. И настојаће да ограниче интелектуалце... Ипак улога интелектуалаца је круцијална. Транзиција је увијек тежак процес“ [Wallerstein 2008: 93, 95], а они који имају моћ, учиниће све и да ту моћ одрже. „Они који теже да створе нову структуру на такав начин што ће репродуковати кључну карактеристику постојеће структуре – хијерархијску неједнакост – учиниће све да нашу пажњу одрже фокусираном на непосредан опстанак, у циљу спречавања појаве историјских алтернатива свом пројекту лажне трансформације, површне

трансформације која неједнакости оставља нетакнутим“ [Valerštajn 2005: 146]. Највећи проблем за оне с привилегијама долази управо са свешћу о кризи у систему, и у том тренутку Валерштајн сматра да ће вероватно покушати да примене принцип „»*Di Lampedusa*« – да промене све (или да се праве да то чине) како би све остало исто (иако тако не изгледа)“² [Волерстин 2000: 76].

ТЕХНОЛОГИЈЕ И ПРОИЗВОДЊА ГЛОБАЛНОГ РИЗИКА

Неретко се у литератури наводи да нове научне технологије погађају све – породицу, фармере, све стране света, мењају радни контингент. Глобализација коју прати нова компјутерска технологија утиче на будућност радника у свим сегментима привреде. Технолошки развој већ је истиснуо милионе радника из процеса рада и учинио да нестану читаве радне категорије. У пољопривреди, производњи и услугама људска радна снага се убрзано замењује машинама, а неке од најимпресивнијих новина у аутоматизацији појавиле су се у пољопривреди. Технолошке промене остављају последице за преко две милијарде становника чији опстанак зависи од пољопривреде. Механичка, биолошка и хемијска револуција у пољопривреди о којој пише Цереми Рифкин, учиниле су да су земљорадници у Израелу већ на путу обрађивања земље помоћу робота, а Институт за пољопривредни инжењеринг развија „механичке ратаре“. Израелци експериментишу роботом који бере лубенице а његово увођење погодиће 30.000 Палестинаца којима је берба лубеница посао. Назив робота је Ромпер, а научници с Универзитета Пердју кажу да ће се до краја деценије ови роботи користити у свакој области у Индијани. Слични роботи с вештачком интелигенцијом развијају се да би орали и сејали поља, а истраживачи предвиђају да нас од потпуно аутоматизоване фарме дели мање од двадесет година. Нова технологија деобе гена која мења начин добијања биљака и животиња повећава производњу, али да би се ослободили трошкова употребе инсектицида и радне снаге која је потребна да надгледа усеве, научници у генетску структуру биљака директно убризгавају гене отпорне на штеточине [Рифкин 2003: 128]. Генетски инжењеринг користи се и за смањење потребе за радном снагом у сточарству и увећање продуктивности. На Универзитету у Висконсину истраживачи су 1993. године објавили да су постигли успех у покушају повећања продуктивности кока носилца брисањем одговарајућег гена. Тако нове коке добијене генетским инжењерингом носе више јаја а и репродукција више не траје толико дуго [Рифкин 2003: 128–129]. Биотехнологија која је пропагирана као свемоћни лек за болести и снабдевање храном проширује човекову власт над природним силама више него ије-

² Di Lampedusa, италијански књижевник, написао је познату књигу о *Risorgimento* у Италији, посебно о утицају овога на област латифундија. Један од два главна лика у књизи је старији, ултраконзервативни представник аристократске породице, а други његов унук који се бори на страни Гарибалдија. Када га је деда упитао зашто се бори на страни револуционара, одговорио му је: „Деда, све се мора променити да се ништа не би променило.“ Ово је названо Ди Лампедуса принцип или стратегија [Волерстин 2000: 76].

дна технологија у историји. Техником спајања гена истраживачи су створили 'ковцу' (полукозу – полуовцу), мењају се биљке и то махом да би им се продужио рок трајања и побољшао изглед а не храњивост. Аутори упозоравају и на могућност здравствених проблема код људи, а производи попут парадајза који садржи ген отпоран на антибиотике могли би деци да пренесу отпорност на уобичајене антибиотике којима се лече [Кимбрел 2003: 157–176].

Моћ знања удружена с прописима који омогућавају примену нових достигнућа трансформисала је и репродукцију људи, па и сама размишљања будућих родитеља, а до којих све питања је довео развој репрогенетике показује истраживање спроведено у Америци: наиме, Л. Харис је констатовао да је 42% парова потенцијалних родитеља спремно да користи генетски инжењеринг да би њихово дете било паметније, 43% са циљем да им дете има боље физичке карактеристике, а готово 12% потенцијалних родитеља је рекло да би извршили абортус уколико би се показало да ће дете имати генетску склоност ка гојазности [Andrews 2003, према: Девецић 2004: 58].

Идеју ризика у контексту еколошке димензије глобализације истакао је Улрих Бек (Ulrich Beck) који у одређењу глобализације заступа становиште да она „подразумијева процесе којих је последица та да транснационални актери, њихове шансе за моћ, оријентације, идентитети и мреже поткопавају националне државе и њихов суверенитет и међусобно се повезују“ [Beck 2003: 28]. Он сматра да друштвену производњу добара систематски прати друштвена производња ризика, а *ризично друштво* је друштво катастрофа у којем постоји претња да ванредно стање постане нормално [Бек 2001: 31, 37]. „Бавећи се цивилизацијским ризицима, науке су увек напуштале своју основу експерименталне логике и улазиле у полигамски брак с привредом, политиком и етиком – или прецизније: оне живе с њима у некој врсти 'трајног брака без венчаног листа'“ [Бек 2001: 45]. Услед све веће угрожености животне средине и инсиситирања на штетности одређених технологија „они који се изненада изложе јавној порузи као произвођачи ризика оспоравају, колико год могу, аргументе који их везују за стуб срама и уз помоћ 'контранауке', која се у индустрији постепено институционализује, покушавају да у игру уведу друге узроке, а тиме и друге изазиваче. Ствар се компликује. Приступ медијима добија централни значај. Појачава се несигурност у индустрији: нико не зна ко ће бити следећи, на кога ће бити бачена анатема еколошког морала. Добри аргументи, или аргументи који бар могу да прођу у јавности, постају услов пословног успеха. Људи који раде у јавним институцијама, 'стручњаци за аргументације', добијају своју пословну шансу [Бек 2001: 48–49]. Бек истиче да су надлежни органи одавно могли забранити продају отровних хемикалија, али нису и мишљења је да сходно јако диференцираној подели рада постоји једно опште саучесништво којем одговара једна општа неодговорност. Сада је и у кухињи потребно широко знање да би се „нутриционим инжењерингом“ доскочило штетним материјама у пољопривреди и хемијској индустрији. Међутим, ризици нису само ризици него су истовремено и тржишне шансе а управо ризично

друштво прави још веће антагонизме између погођених ризиком и оних који на ризицима профитирају. На сличан начин расте и друштвени значај знања а с њим располагање медијима да се знање обликује и шири, па стога одређује ризично друштво као друштво знања, медија и информација. Ризицима се може манипулисати утолико што се мењањем дефиниције ризика могу стварати потребе потпуно новог типа самим тим и нова тржишта. Бек сматра да науке са својом уском специјализацијом нису у стању да дају адекватну реакцију на цивилизацијске ризике јер и саме учествују у расту и настајању ризика, па тако постају легитимни покровитељи глобалног индустријског загађивања. Бек указује како расте интересовање за знање које повећава продуктивност. Али, оно што на једној страни доводи до раста продуктивности, на другој чини људе болеснима, и оно што су за науку „латентни споредни ефекти“ и још „недоказане везе“ то су за људе њихова деца која кашљу од штетних материја које удишу и која не оболевају од „средњих вредности“ [Бек 2001: 50–53, 69, 82, 86–90]. Бек сматра да је данас на делу почетак губљења друштвеног монопола науке на истину јер „циљне групе и корисници научних резултата – у политици и привреди, у масовним медијима и свакодневном животу – постају, у глобалу, зависнији од научних аргумената, али у исто време независнији од појединачних налаза и суда науке о тачности и погрешности њених ставова. Трансфер права на знање у екстерне дистанце базира се – што је привидан парадокс – на диференцијацији наука. Он пре свега лежи у хиперкомплексности и разноврсности налаза који се – чак ни када отворено не противурече једни другима, не допуњују, него углавном тврде другачије, често непоредиво, и тиме практичаре присиљавају управо на властите сазнајне одлуке“ [Бек 2001: 291]. Како расту несигурности научног суда тако расте „и сива зона непризнатих претпостављених ризика“ а управо „криза научног ауторитета може да погодује општем замагљивању ризика“ [Бек 2001: 105]. Аутономија политике и економије у односу на науку стара је колико и сам овај однос, али ову врсту аутономије, по његовом мишљењу, производи наука због плурализма тумачења. „Последице имају јак утицај на услове производње знања: науци која је изгубила истину прети да јој други диктирају шта треба да буде истина“ [Бек 2001: 292]. Како ризици научнотехнолошког развоја постају непредвидљивији и што снажније детерминишу јавну свест „то се више појачава притисак на политичке и економске инстанце за акцију и утолико је за друштвене актере значајније да обезбеде приступ „науци као дефиницијској моћи“ – било за минимизовање, скретање, редефинисање, било за драматизовање или блокирање „екстерних захвата у дефинисању“ кроз методолошку критику. Разлика између лаика и експерата губи се и претвара у конкуренцију различитих експерата“ [Бек 2001: 292–293], а поново на сцену могу ступити различите догме, јер прихватање научних налаза почиње да зависи како од приступа медијима, тако и од моћи убеђивања. „Ако је до шездесетих наука могла да рачуна на неконтроверзну јавност која је веровала у науку, данас су њени напори и прогрес праћени неповерењем. Људи претпостављају оно што није речено, додају томе споредне последице и очекују најгоре“ [Бек 2001: 294].

Разматрајући утицај глобализације на наше животе, и брзе промене у свим сферама живота од којих су најболније оне у сфери интимности, Ентони Гиденс (Anthony Giddens) наводи да неки утицаји од којих се очекивало да ће нам живот постати извеснији и предвидљивији, међу којима и научни и технолошки напредак, често имају супротно дејство. Наука и технологија и саме су постале глобализоване, а израчунато је да данас у свету ради више научника него што их је било укупно у читавој досадашњој историји науке. Глобалне промене представљају последицу нашег утицаја на окружење, а наука и технологија помажу да се опасностима супротставимо иако су оне допринеле самом њиховом настанку. Појединци су у премодерном свету могли да не обраћају пажњу на прогласе мудраца и врачава и да наставе да обављају свакодневне активности, али то није случај у модерном свету када је експертско знање у питању [Гиденс 1998: 88]. „Поверење у системе добија облик безличних обавеза, у којима се одржава вера у деловање знања које лаици углавном не поседују“ [Гиденс 1998: 91]. Наука је дуго „одржавала слику релијабилности знања која се проширила у став поштовања према већини облика техничке специјалности. Међутим, истовремено, ставови лаика према науци и техничком знању су најчешће амбивалентни“ [Гиденс 1998: 92]. Амбиваленција је у основи свих односа поверења, јер поверење се захтева тамо где постоји незнање, а незнање увек пружа основу за скептицизам или опрез. Многи људи тако „праве погодбу с модерношћу, у смислу поверења које улажу у симболичке знаке и експертске системе“ [Гиденс 1998: 92].

ОБРАЗОВАЊЕ, МОЋ И „ДРУШТВО ЗНАЊА“

Моћ знања да креира друштво долази до изражаја код Петера Дракера (Peter Drucker), аутора којег многи називају пророком модерног менаџмента. Друштво знања је глобалног карактера и Дракер га не описује само као постиндустријско, него и као посткапиталистичко, а најважнијим производним средством тог друштва сматра управо знање. Дракер полази од тога да се на сваких неколико стотина година у историји Запада деси нека велика трансформација и да се у неколико деценија друштво преуређује утолико што се мења поглед на свет, вредности, институције. Педесет година потом имамо један нов свет и људи који се тада рађају тешко да могу и да замисле свет у којем су живели њихови преци, те наводи да тренутно живимо у једној трансформацији која ствара *постиндустријско* друштво. Ова трансформација није, међутим, ограничена само на Западно друштво, напротив, једна од главних промена је у томе што више нема „западне“ цивилизације, него постоји једна историја света. То ново друштво које је Дракер најављивао још 1993. године биће не-социјалистичко и посткапиталистичко, а кретање ка посткапиталистичком друштву је почело после Другог светског рата. То друштво користи слободно тржиште а основни привредни ресурс јесте знање [Drucker 1995: 7–12]. „Водеће друштвене групације друштва знања биће ’радници знања’ – извршни управљачи/корисници знања који знају како да пласирају знање у производне сврхе“ [Drucker 1995: 13]. Сви ти рад-

ници биће запослени у организацијама, али људи знања ће поседовати и производна средства и алатке за производњу, јер „радници знања поседују своје знање и могу да га понесу са собом куд год да крену. Другу класу ће чинити радници услуга који немају довољно образовања да би били радници знања и у свакој земљи они ће чинити већину“ [Drucker 1995: 14]. Знање које је одувек било приватно добро, преко ноћи је постало јавно добро, чиме се променило само значење знања. Данас се знање односи на само знање: то је револуција менаџмента, оно је фактор производње при чему гура у страну капитал и радну снагу. Земљиште, радна снага и капитал су важни као неопходности, без њих чак ни знање не може да се производи, али тамо где има ефикасног менаџмента, односно „примене знања на знање“, Дракер сматра да се увек може доћи до оних других ресурса. Чињеница да је знање *йрави* а не само *један од ресурса* фундаментално мења структуру друштва. Образовани људи раније су знали много тога, могли су да пишу или да разговарају о великом броју ствари, али, како Дракер даље наводи, нису знали довољно да раде ма шта посебно. Сада је важна продуктивност немануелних радника а то захтева примењивање знања на знање, па је знање данас кључни привредни ресурс. Традиционални фактори производње (радна снага, капитал, земља) су постали од секундарног значаја, јер они се могу лако прибавити под условом да има знања. Генерички орган друштва знања је менаџмент јер је менаџер онај ко одговара *за йриму и йракиичну извођачку сйрану знања*. По Дракеру, оно што данас сматрамо знањем јесте „*информација делойворна у делању, информација усредсређена на резултат*“, а да би се дошло до резултата *знање мора бити високоспецијализовано*. О тим специјализованим знањима данас не говоримо као о занатима него као о дисциплинама, а, како Дракер истиче, веће промене од свих промена у историји интелектуалности од те нема. Прелазак од знања ка знањима дао је моћ знању да креира ново друштво, али то друштво мора бити структурирано на бази специјализованог знања и специјалиста, и управо то је оно што им даје моћ [Drucker 1995: 25–51]. Светска привреда ће по његовом мишљењу ипак остати капиталистичка, али њоме сада доминира капитализам информација. Индустрије које су се помериле у средиште привреде „имају за предмет производњу и дистрибуцију знања и информација, пре него производњу и дистрибуцију ствари. Стварни производ фармацеутске индустрије је знање; пилуле и лековите масти нису ништа више до облик у којем је упаковано знање“ [Drucker 1995: 182]. Знање се понаша као економски ресурс, а главни произвођачи богатства постали су знање и информације. Међутим, до знања се не долази јефтино, а, како наводи, развијене земље троше око петине бруто националног производа на производњу и ширење знања [Drucker 1995: 183–186]. У друштву знања људи морају да науче како да уче, пошто посткапиталистичко друштво тражи доживотно учење а за то је потребна дисциплина учења. Традиционалне концепције писмености више нису довољне. Између осталог, сада се тражи да човек учи како да постане делотворан као члан неке организације, као њен намештеник. Школе све више морају да раде у саодносу с послодавцима и пословним организацијама а „у

школи сутрашњице ученици ће бити сами себи инструктори, с компјутерским програмом као сопственом алатком“ [Drucker 1995: 198]. Оно што је потребно друштву то је одговорна школа, и по Дракеру су неприхватљива тврђења наставника о лењим и глупим ђацима – постоје само школе које у пракси функционишу и оне које не функционишу. Образована личност ће бити припремљена за живот у глобалном свету, свету који ће бити позападњачен свет али и све више трибализован, племенски обојен свет, а западна традиција ће морати бити у средишту јер сва знања почивају на темељима Запада, на западњачкој технологији, алаткама, економији, а ништа не може да функционише ако није утемељено на прихватању западњачких идеја [Drucker 1995: 206–217].

Значај квалитетног образовања на индивидуалном и друштвеном нивоу, као и оптимизам у погледу могућности стварања једног хуманијег света уколико се схвати огроман значај образовања, дошли су до изражаја у тези о „добром друштву“ истакнутог економисте Џона Кенета Галбрајта (John Kenneth Galbraith).³ Премда друштвена моћ није у рукама оних који поседују образовање, него се налази код оних који имају капитал, управо образовање је, по мишљењу Галбрајта, кључни циљ *доброг друштва*. У настојању да дефинише *добро друштво*, које је потенцијално и оствариво, он истиче да се суштина доброг друштва може једноставно изразити тврдњом да сваком члану друштва треба омогућити да оствари испуњен живот без обзира на његов пол, расу или етничко порекло. У добром друштву све почива на улози економије, при чему економски систем мора да функционише добро и да ради у корист свих. Посматрајући криминал и друштвена превирања у америчким градовима као производ сиромаштва и класне структуре, Галбрајт истиче стабилну привреду и отворене могућности као битне чиниоце доброг друштва, додајући томе још један непходан услов који налаже да у добром друштву нико не може да буде остављен ван његових граница – без прихода, осуђен на гладовање, бескућништво, ускраћивање здравствене заштите и слично. Први услов који треба да буде оставарен како нико не би био без крова над главом је да мора постојати довољан број радних места да се дође до дохотка и да нико против своје воље не буде без посла. Он при том упозорава да постоје извори прихода које добро друштво не може да брани и да савремени економски систем има једну изражену одлику, а то је да пружа много могућности да се дође до новца на друштвено неприхватљив начин и на начин који у суштини руши економију [Galbraith 2001: 26–30]. Зато „добро друштво мора да прави разлику између богаћења које је друштвено прихватљиво и нешкодљиво и богаћења које се постиже на рачун друштва“ [Galbraith 2001: 31]. Осим тога, добро друштво мора да има и јак међународни положај. Галбрајт скреће пажњу на

³ Џон Кенет Галбрајт (1908–2006) потиче из сеоске породице из Шкотске. Био је аграрни економиста и представник економије која је била повезана са именом Кејнза. Још 1938. године два пута је посетио Немачку да би проучавао аграрну политику Трећег Рајха, а имао је удела у послератној историји Немачке и Европе будући да је дао допринос идеји и остварењу Маршаловог плана. Галбрајт је био саветник моћних, а Џону Кенедију је, како бележи Р. Дарендорф, служио као амбасадор у Њу Делхију [Dahrendorf, 2008: 169-171].

чињеницу да незапосленост има и неке друштveno и економски привлачне последице: „у услужним делатностима раде у довољном броју људи који су услужни, свесни да су могућности да напусте посао веома мале, радници из страха од отпуштања постају веома прилагодљиви, чак понизни, а то се исто често односи и на њихове струковне синдикате“ [Galbraith 2001: 43].

Одлучујући значај за *добро друштво* (поред привреде и државе која није потчињена посебним идеологијама) има образовање. образовање има економску, али и политичку и ширу друштвену улогу – оно је пресудан чинилац за померање навише на хијерархијској лествици, његова улога је да људима омогући да се интелегентније понашају и да им покаже како да уживају живот [Galbraith 2001: 63]. образовање утиче на друштвени мир и задовољство, оно је „чинилац који пружа наду и реално очекивање да је могућ бег из нижих, друштвенo и економски подређених слојева, у више. Известан степен друштвене поделе на слојеве је и у добром друштву неизбежан, као што је немогуће и потпуно укидање класног друштва. Поштени односи у друштву и политичка стабилност захтевају да постоје познати и ефективни путеви померања навише, из нижих у више слојеве. Где то не постоји мора да дође до социјалног незадовољства, па можда и до јавне побуне“ [Galbraith 2001: 62]. Сем тога, образовање је директно повезано с демократијом – не само да образовање омогућава демократију, него је оно њен саставни део пошто образовање ствара популацију која схвата друштвене циљеве и оно учи људе да подигну свој глас. Тако је, по мишљењу Галбрајта, демократија природна последица образовања и економског напретка – образовање, како наводи, чини демократију могућом, а у заједници с економским развојем чини је неопходном, па чак и неизбежном. образовање доприноси и ширењу видика и уживања у животу: оно је „пут којим се појединцу отварају видници ка уживању у језику, књижевности, уметности и музици, у разноликостима и необичним појавама на светској сцени“ [Galbraith 2001: 64], и зато треба имати на уму када се размишља о улагањима у будућност да се ништа не исплати с толиком сигурношћу као образовање. Ипак, Галбрајт напомиње да се велик део трошкова за образовање схвата као текућа потрошња без последица за даљу будућност, и даје проблем у томе што треба направити разлику између краткорочних и дугорочних циљева. Уочавајући неједнаку брзину којом се налази новац када је у питању наоружање и издвајање за војску, у поређењу с брзином када се ради о образовању [Galbraith 2001: 50, 66], он закључује да упркос великом друштвеном значају, образовање данас нема адекватну државну подршку. Осим тога, за неуспехе у привреди кривица се неоправдано и редовно пребацује на раднике, а на податке о великом броју незапослених као одговор се без изузетка нуди доквалификација или преквалификација. Ово Галбрајт са становишта политике сматра „пристојним реаговањем“, али наглашава да то није решење за цикличне падове, јер „када наступе депресија или рецесија, квалификовани и неквалификовани, образовани и необразовани биће подједнако погођени. У то нико не треба да сумња“ [Galbraith 2001: 40].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вебер, Макс. *Духовни рад као њозив*. Нови Сад: Издавачка књиџарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, 1998.
- Волерстин, Имануел. *Ушћојисћика или Исћорјјски избори 21. века*. Београд: Република, 2000.
- Кимбрел, Ендру. Биоконизација. Патентирање живота и светско трџиште органа, у: Мандер, Цери; Голдсмит, Едвард (приредили). *Глобализација – арџументи ироишв*, Београд: Сlio, 2003: 157–176.
- Рифкин, Цереми. Нова технологија и крај радним местима, у: Мандер, Ц.; Голдсмит, Е. (приредили). *Глобализација – арџументи ироишв*, Београд: Сlio, 2003: 125–144.
- Beck, Ulrich. *Što je globalizacija?* Zagreb, Vizura: 2003.
- Bek, Ulrich. *Rizično društvo*. Beograd, Filip Višnjić: 2001.
- Dahrendorf, Ralf. *Iskušnja neslobode. Intelektualci u doba kušnje*. Zagreb, Prometej: 2008.
- Devedžić, Mirjana. Razvoj reprogenetike i njeni demografski aspekti. *Stanovništvo*, XLII, 1–4, 2004: 45–65.
- Drucker, Peter. *Postkapitalističko društvo*. Beograd, Poslovni sistem Grmeč i Privredni pregled: 1995.
- Galbraith, John Kenneth. *Dobro društvo. Humani redosled*. Beograd, PS Grmeč i Privredni pregled: 2001.
- Gidens, Entoni. *Posledice modernosti*. Beograd, Filip Višnjić: 1998.
- Valerštajn, Imanuel. *Posle liberalizma*. Beograd, Službeni glasnik: 2005.
- Wallerstein, Immanuel. *Evropski univerzalizam. Retorika moći*. Cetinje, Otvoreni kulturni forum: 2008.

Original scientific paper

THE ROLE OF KNOWLEDGE IN THE CHANGES OF MODERN SOCIETY

by

MARINA NOVAKOV

University of Novi Sad – Faculty of Agriculture
 Department of Agricultural Economics and Rural Sociology
 8 Dositej Obradović Square, Novi Sad, Serbia
 E-mail: marinan@polj.uns.ac.rs

ŽIVOJIN PETROVIĆ

University of Novi Sad – Faculty of Agriculture
 Department of Agricultural Economics and Rural Sociology
 8 Dositej Obradović Square, Novi Sad, Serbia
 E-mail: zpetrovic@polj.uns.ac.rs

SUMMARY: This paper gives an overview of the different views on knowledge and education. Knowledge and education present key resources in the contemporary society, characterized by intense social changes that strongly affect role, purpose and goals of education. In addition to a range of perspectives on the role of knowledge and education, attention is dedicated to their ability to secure the attainment of desirable social goods, as well as to the consequences of the science progress and the role of knowledge contemporary capitalist society.

KEYWORDS: knowledge, education, power, knowledge-based society

ФИСКАЛНА НЕДИСЦИПЛИНА – ИЗАЗОВИ И МОГУЋА РЕШЕЊА

НИКОЛА ЋИРОВИЋ

Град Нови Сад
Градско веће за комуналне делатности
Трг слободе 1, Нови Сад
Е-адреса: nikola.cirovic@novisad.rs

САЖЕТАК: Проблем фискалне недисциплине данас представља једно од горућих питања у готово свим економским системима. Последице светске економске кризе показале су све слабости механизма и мера одлучивања у домену фискалне политике. Проблем спровођења неадекватне фискалне политике и неодржавања фискалне дисциплине огледа се у томе што се њихове последице не осећају одмах, него се њихови негативни ефекти манифестују знатно касније. Данас је често објашњење (и/или оправдање) да актуелна власт често трпи последице лоше спровођене фискалне дисциплине неке претходне власти. У раду су наведени разлози настанка фискалне недисциплине, који се најлакше могу уочити у процесу доношења буџета. Поред одређивања разлога настанка фискалне недисциплине, аутор рада је изложио неколико решења која би могла позитивно утицати на стабилизовање растућег јавног дуга и елиминисање узрока настанка фискалне недисциплине. Анализирана су могућа решења, као и позитивни и негативни аспекти њихове примене и проблеми у њиховом спровођењу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фискална политика, фискална недисциплина, државни буџет, фискални савет, јавни приходи и расходи

Фискална дисциплина у сваком економском систему је нужна, како би се постигли жељени фискални и економски циљеви. Недостатак фискалне дисциплине данас је широко распрострањен („природан“?) феномен. Најочигледнији показатељи фискалне недисциплине уочавају се у односу јавних расхода и прихода, које различите интересне групе примају односно плаћају. Импликације које настају манифестују се управо у припреми буџета, одлукама које прате тај процес, као и у извршењу буџета. Узроке његовог настанка треба тражити у понашању државног апарата, који креира фискалну политику. Предмет овог рада је фискална одговорност коју држава мора да спроводи у дугорочном периоду и указивање на неопходност спровођења одговорне фискалне политике. Циљ рада је да се укаже на неопходност доношења мера и стварање институционалних механизма којима би се ограничио утицај политичара на креирање

и спровођење одговорне фискалне политике, на начин на који је то учињено у домену монетарне политике. Сама концепција рада полази од анализе могућих одговора на широко распрострањену праксу великог дефицита државног буџета и разлога његовог настанка, што суштински представља вид фискалне недисциплине. Управо у овом сегменту рада указаћемо на то да постојећа пракса доношења одлука у домену фискалне политике, па самим тим и фискалне одговорности у дужем периоду, не даје одговарајуће резултате и не може да их да, управо услед повезаности носилаца јавних функција с различитим интересним групама. У даљем делу рада указује се на потребу комбиновања изградње независних фискалних институција и правила која би ограничила утицај разних интересних група преко носилаца јавних функција.

УЗРОЦИ ФИСКАЛНЕ НЕДИСЦИПЛИНЕ

Основна одговорност у креирању фискалне политике лежи управо на одговорним службеницима на јавним функцијама, који имају надлежности у креирању и спровођењу фискалне политике неке земље. На њима је и одговорност за њено спровођење. Овакав вид аутономије носилаца власти, без икакве њихове независности у односу на утицај различитих интересних група у оквирима једног система, намеће размишљање о креирању посебних фискалних институција и правила чији ће основни циљ бити увођење и одржавање фискалне дисциплине. Актуелна економска криза одсликава све недостатке непостојања фискалних институција и правила, као и неодговорност и нестручност креатора фискалне политике. Последице оваквог стања јасно су уочљиве у готово свим земљама.

Поједини економисти указују на потребу оснивања независних фискалних институција, чији ће примарни задаци бити креирање примењиве фискалне политике у различитим интервалима, независност у раду у односу према различитим интересним групама, као и спровођење мера ради одржавања фискално одговорног понашања државе [Albuquerque 2011: 2544–2559]. Иако данас још не постоје овакве независне институције, ситуација је иста и када говоримо о монетарном систему и данашњој независности централне банке у спровођењу циљева и мера у области монетарне политике. Наиме, управо је криза која се манифестује у инфлаторним кретањима и нестабилности курса националних валута утицала на то да су централне банке добиле већи степен независности у раду. Она се огледала у потреби елиминације утицаја актуелне политичке структуре и залагања за независно, стручно и самостално креирање монетарне политике земље. Зашто се данас говори о потреби за неком врстом овакве независне институције, која ће креирати и спроводити мере везане за фискалну политику земље, а посредно и за одржавање високог нивоа фискалне дисциплине? Наиме, данас постоји веома јасна и установљена тенденција да креатори актуелне финансијске политике одбацују дугорочна решења на уштрб краткорочних, уверени да је извесно да неће бити поново изабрани за носиоце јавних функција [Кулић и Милошевић 2011:

109–129]. Друге политички одређене ситуације, као што су време избора и стабилност владајуће политичке елите, могу такође утицати на доношење краткорочних решења у домену фискалне политике, која поново нису у складу са средњорочним и дугорочним стратегијама. Проблем који се уочава у овој области фискалне политике је то што су владе веома склон притиску интересних група. Ове интересне групе, које имају различите партикуларне захтеве, траже или веће расходе, или мања фискална оптерећења која ће бити креирана у њихову корист. Креирање одлука под утицајем интересних група јасно се може уочити у креирању државног буџета, који онда има за последицу или већи степен трошења буџетских средстава, или смањење различитих фискалних намета [Posner and Blondal 2012: 11–34]. Сагледавајући начин на који је овај проблем решен у оквирима монетарне политике, не можемо да се одупремо утиску да је право чудо да су демократска друштва успела да изграде и очувају независност и стручност монетарних институција.

У области фискалне политике економије у кризи суочавају се с истим проблемима који су били и покретачи промена у оквирима монетарне политике. Незаустављиво повећање јавног дуга у многим земљама представља доказ општег политичког неуспеха. Засад су само поједине владе показале довољно интереса да уоче и прихвате своје неуспехе на овом пољу и усвоје одређене мере и механизме којима се ограничава њихова моћ одлучивања, односно овлашћења у домену креирања и спровођења фискалне политике.

Проблем који се исказује у домену анализирања релевантних научних и других показатеља повезаних с фискалном дисциплином јесте у томе што не постоји довољно извора података који би били предмет научне анализе.¹ Један од класичних проблема који се јављају у односу фискалне политике и политичких манипулација је и неконзистентност политичких субјеката у спровођењу циљева фискалне политике. Та неконзистентност није ништа друго до шири облик фискално неодговорног понашања државе. Овај феномен најјасније се уочава када одлуке које су донели носиоци претходне политичке власти за нове носиоце власти више не представљају адекватну фискалну политику. Одличан показатељ овог феномена јасно се одсликава на политици доношења буџета. У временима лошег економског стања у земљи носиоци јавне власти који су надлежни за доношење буџета, а тиме и за одређивање фискалне по-

¹ Ово се нарочито може уочити уколико се размотри литература која се односи на фискалну политику у корелацији са фискалном дисциплином. Разлог за овакво стање је то што је, са макроекономске тачке гледишта, теорија о томе како фискална политика утиче на ниво тражње крајње контроверзна. Са становишта микроекономије, фискална политика уређује односе који настају у вези са одредбама јавног финансирања, јавних инвестиција и дистрибуције јавних прихода. Ове функције на неки начин захтевају комплексна и контроверзна разматрања, што резултира тиме да је у суштини јако тешко детерминисати оптималну фискалну политику, а тиме и одредити врсту и количину утицаја спровођења адекватне фискалне дисциплине. То има за последицу да су фискална политика и све одлуке које се спроводе у циљу њеног остваривања (у том контексту и мере везане за спровођење фискалне дисциплине) неретко арбитрарне. Такође, одлуке у домену фискалне политике могу веома лако бити предмет политичких манипулација.

литике, обично се труде да што више дисциплинују јавне финансије, а тиме и фискалне приходе, што ће се посредно рефлектовати и на сам буџет. Уколико се ове мере покажу као адекватне и дође до бољег општег економског стања, нови носиоци јавне власти нису у обавези да наставе ову политику, него могу на основу бољих економских показатеља одустати од спровођења ригорозне фискалне дисциплине зарад прикупљања политичких и других поена. Последице овакве политике сигурно ће се у средњорочном и дугорочном периоду поново исказати, али ће то већ бити проблем других носилаца јавне власти, а не оних који су сам проблем и створили. Овде уочавамо један од кључних проблема вођења одговорне фискалне политике, а то је да се последице неодговорно вођене фискалне политике, које се једним делом испољавају у фискалној недисциплини, обично манифестују с временским заостатком од неколико година у односу на период њиховог доношења. Самим тим и одговорност за такво стање неретко се пребацује на актуелну политичку власт, а не на ону која је довела до таквог стања. На овај начин садашња генерација пребацује терет својих дугова на будуће генерације, чиме улазимо у круг из којег се тешко излази. Изабране власти које имају стабилну политичку и јавну подршку неће бити толико склоне утицају разних интересних лобија, али она власт која је део неког ширег политичког консензуса свакако ће бити под јачим утицајем ових група.²

Класични пример утицаја политике на креирање фискалне политике манифестује се кроз процес доношења буџета. Нажалост, утицај политике на овај процес, који би требало суштински лишити већег утицаја носилаца политичке власти, огледа се у чињеници да данас постоји општи тренд доношења буџета с пројекцијом дефицита, односно који приказује мањак планираних прихода у односу на планиране расходе. Дефицит буџета огледа се кроз тенденцију да парламентарна већина с једне стране повећава јавне расходе, а с друге неретко смањује или задржава различите облике фискалних прихода кроз различите намете. Наиме, сваки члан парламента у суштини има посредну потребу да задовољи своје гласаче мерама које ће њему бити у интересу. Зависност сваког појединачног члана парламента, односно члана парламентарне већине, према одређеним обавезама или према делу грађана одређеног подручја које га је изгласало, или према привредним и другим субјектима (а не треба занемарити ни шире интересне лобије) свакако је значајна и приметна. Утицај ових фактора на процес доношења одлука веома је значајан.

---

² Разлог се своди на чињеницу да владе у „стварном животу“ морају тежити ка томе да буду поново изабране, што оне покушавају да учине креирањем оних одлука које ће бити у интересу њихових бирача и интересних лобија који их подржавају. Иако ово представља валидно политичко деловање, које је сасвим приметно у свим развијеним демократским друштвима, део одлука који се односи на фискалну одговорност, а посредно и на фискалну политику, често је у супротности са природним интересима изабране власти. Наиме, опште је познато да су многе популистичке мере у оквиру фискалне политике често и фискално неодговорне и погрешне, али се, као што је већ речено, њихове последице манифестују нешто касније.

Дефицит буџета у суштини представља широко распрострањену појаву. Сама проблематика дефицита буџета не лежи у чињеници да се више расходује него што се приходује, него у самом карактеру трошења буџетских средстава. То се нарочито уочава у чињеници да поједине врсте расхода немају економску или неку другу оправданост и нису утемељени на економској логици. Такође, поједине врсте пореских и других фискалних намета неретко су лоше одређени и сама држава има више економске штете него користи од њих. Тако се често дешава да до буџетског дефицита долази из веома лоших разлога, што се на крају и рефлектује на повећање јавног дуга.

У наставку рада пажњу ћемо усмерити према одређеним решењима која је предложио ММФ-а и ОЕЦД-а [Mckenzie et al. 2012: 135–156], као и поједини економисти, а која имају за циљ да смање утицај политичара на креирање фискалне политике и спровођење фискалне дисциплине, као и да омогуће механизме који ће осигурати стручан и независан процес доношења одлука.

МЕРЕ КОЈЕ ИМАЈУ ЗА ЦИЉ ЕЛИМИНИСАЊЕ ФИСКАЛНЕ НЕДИСЦИПЛИНЕ

Процес заснован на различитим аранжманима

Процес заснован на аранжманима³ не представља ништа друго него жељу да се свака од фаза буџетске процедуре посебно анализира и разматра. Током претходних година многе земље су покушале да примене овај начин одлучивања, чији је циљ да промовише виши степен фискалне дисциплине. Опште је познато да је процес доношења државног буџета у свим земљама сличан и да се састоји из следећих фаза: припрема буџета коју креира Влада, одобравање буџета коју спроводи Парламент, извршавање усвојеног буџета и контрола извршења буџета.

Фаза припреме буџета одиграва се унутар саме Владе. Министарства у Влади усмеравају различите парцијалне интересе. Они се одражавају као предложени расходи појединачних министарстава, који се након тога шаљу министарству финансија на одлучивање. У том процесу одлучивања постоји читав низ могућности којима би се могло утицати на смањење буџетског дефицита и очување фискалне дисциплине. Нека од могућих решења могу бити одређивање максималног лимита буџета у оквиру сваког појединачног министарства који би био обавезујућег карактера, давање овлашћења министру финансија да одлучује у фази одобравања буџета, одређивање укупне висине буџета и евентуалног буџетског дефицита, као и одређивање појединачних буџета за свако министар-

³ У литератури на енглеском језику употребљава се термин „arrangements“. Ова реч може имати веома широку лепезу значења, у зависности од тога на шта се односи. У конкретном случају реч је о одређеним договорима правно необавезујућег карактера, који су по свом значају нижи у односу на правила. Поштовање ових договора зависи искључиво од воље субјеката на које се они односе.

ство понаособ. Одобрење буџета у форми закона кроз ангажман парламента земље такође представља осетљиву фазу, с обзиром на то да се број учесника у том процесу знатно увећава, као и да постоји могућност да влада измени већ усвојени буџет. У процесу одобравања буџета у парламенту такође се уочава тенденција да се владин предлог буџета донекле измени, што се најчешће манифестује као повећање трошења буџетских средстава, а то поново утиче на повећање буџетског дефицита. Фискална одговорност државе се управо може повећати тиме што би се ограничила могућност парламента да уведе нове расходе или да утиче на укидање одређених фискалних прихода који не би били компензовани адекватним новим приходима. С друге стране, процес извршавања закона о буџету у суштини не би требало схватати олако. Наиме, уочено је да сваки неочекивани догађај отвара могућности „корекције“ буџета, па се самим тим посредно уводе нова трошења финансијских средстава која нису била предвиђена, што се касније исказује кроз даље повећање буџетског дефицита. У овом случају, потребно је да се у оквиру постојећег буџета предвиди ставка која ће бити намењена управо финансирању оних изненадних расхода који нису били предвиђени (елементарне непогоде, нестабилности на тржиштима основних животних намирница, нестабилности на финансијском тржишту итд.). Иако већина буџета има предвиђене ове ставке, уочено је да су та средства често минимална и да нису довољна за покривање ових изненадних расхода. Из тог разлога неретко се одобравају нова средства у оквиру постојећег буџета, што, као што је речено, утиче на повећавање буџетског дефицита, а тиме и на фискалну одговорност државе за спровођење своје политике.

Не постоји довољно статистичких предвиђања о ефикасности предложених „аранжмана“, односно договора [Cimadomo 2012: 440–465]. Ипак, сматра се да различити политички процеси могу веома лако угрозити различите формалне аранжмане. Тако одређени аутори [Cuberes and Mountford 2012: 392–395] тврде да и фискални оптимално уобличени оквир може веома лако да не постигне жељене резултате, уколико је политичка ситуација довољно дисфункционална.

Одређени проблеми који се манифестују у контексту овог начина уређивања фискалне дисциплине навели су већину земаља да различите аранжмане усвоје кроз форму много стриктнијих аранжмана (у форми различитих правила или путем оснивања независних саветодавних тела која ће се борити с буџетским дефицитом, а тиме и с фискалном недисциплином).

Решења заснована на правилима

У извештају ММФ-а из 2009 [Brzozowski and Siwińska-Gorzela 2010: 205–231] истиче се да је у преко 80 земаља усвојена нека врста фискалних правила, која се међусобно више или мање разликују. Овим фискалним правилима најчешће се одређује горњи лимит буџета неке земље, или се пак одређује горња граница висине укупног јавног дуга, а неретко се

одређује и максимални износ јавних расхода, односно минимални лимити прихода који се остварују по основу различитих фискалних намета. У реалности, већина земаља користи различите врсте фискалних правила која највише одговарају типу привреде земље, циљевима фискалне политике, стању јавних финансија и низу других критеријума. Морамо нагласити да је најчешће реч о правилима која се примењују од једне фискалне године до друге, док су, у зависности од природе фискалних правила, нека предвиђена и за период од неколико година. Доношење фискалних правила наизглед даје одређена решења у погледу одржавања фискалне дисциплине у целом њеном обиму. Иако постоји читав низ позитивних ефеката ових правила, истраживања упућују на то да постоји и читав низ негативних последица које се морају узети у обзир приликом конструисања различитих фискалних правила и њихове имплементације. У том контексту можемо навести одређена ограничења, слабости и несавршености фискалних правила као начина за постизање и одржавање фискалне дисциплине државних финансија.

С обзиром на то да је реч о правилима, која по својој правној природи немају јасну нормативну снагу у оквирима неког правног система, јасно је да она врло лако могу постати предмет различитих врста манипулација. Уколико, рецимо, узмемо буџет као оквирни план јавних расхода и прихода једне друштвено-политичке организације, сасвим је јасно да он по природи представља збирно усаглашено претпостављено приходовање и расходовање новчаних средстава у следећој фискалној години. С обзиром на то да подаци на основу којих се врши оквирни план буџета долазе од саме владе која учествује у његовом креирању, фискална правила која су постављена уперена су управо према влади као предлагачу буџета. Имајући то у виду, интереси партикуларне природе могу веома лако угрозити стриктно придржавање фискалних правила, што се свакако може лако остварити различитим врстама манипулација интересних група унутар владе. Затим, правила као генерални ограничавајући фактори који утичу на понашање одређених субјеката у датим ситуацијама морају се веома стручно и квалитетно нормирати, а превасходно морају имати одређене клаузуле које ће омогућити субјектима према којима се примењују одређена одступања од њих у околностима када је то оправдано. Сама фискална правила морају бити тако формулисана да на веома јасан и прецизан начин дефинишу правила понашања субјеката на које се односе, али од још веће важности је и то да она морају имати висок ниво флексибилности. Чак се наводи да је значајније да правила буду флексибилније детерминисана, па макар то било и на штету њихове прецизне и јасне формулације [Brzozowski and Siwińska-Gorzela 2010: 205–231]. У пракси се показало да правила, у овом случају она фискалне природе, могу неретко бити и контрапродуктивна. Сама та контрапродуктивност огледа се у чињеници да она ограничавају опсег могућности које стоје на располагању субјектима на које се примењују. Ограничавање скале могућих решења ван оквира датих правила представља најнегативнију последицу примене правила као начина решавања одређених

проблема фискалне природе. Динамика развоја односа у друштвима данас такве је природе да одређена решења често морају накнадно да се креирају за специфичне ситуације, а правила ту могу бити ограничавајући фактор. На крају можемо истаћи и чињеницу да се доношењем правила фискалне природе у неку руку може ограничити демократски легитимитет тих правила. Изабране владе могу веома лако убедити своју јавност да данашње околности представљају специфично стање⁴ и да одређена фискална правила која су претходно дефинисали стручњаци, у суштини стоје на путу опоравка финансија и привреде неке земље. У складу с оваквим ставовима, веома се лако добија политичка подршка кршењу усвојених правила. Ово представља суштински проблем који се уочава код фискалних правила, а то је да она веома лако могу бити гурнута у страну под различитим политичким изговорима носилаца јавне власти, што је веома лоше јер су правила донета управо да би ограничила могућност утицаја политичара на вођење финансија и одржавање фискалне дисциплине. Оваква правила, утемељена на научно верификованим подацима, треба да доносе независни стручњаци. Било какав удео политичара у њиховом кршењу води неповољном исходу.

Фискални савети

Улога и значај фискалних савета је од отпочињања светске економске кризе све већа и значајнија. Форма и садржина ових савета, начин њиховог конституисања, степен њихових овлашћења, као и обавезност њихових одлука различито су одређени од земље до земље. Несумњиво је да постоји јасна тенденција њиховог оснивања у великом броју земаља. У зависности од различитих правних система, као и самих надлежности ових тела, она се појављују под различитим именима [Calmfors and Wren-Lewis 2011: 649–695]. Њихов основни задатак јесте да сублимишу различите конфликтне захтеве интересних група. У зависности од степена овлашћења и форме оснивања ових савета, њихова улога може бити различита – од протоколарне, необавезујуће и саветодавне, до обавезујуће. Улога и значај фискалних савета је у директној корелацији са степеном утицаја који они могу да изврше на креаторе фискалне политике. Данас у свету постоје три форме ових фискалних савета, које имају веома различите улоге и различит значај [Calmfors and Wren-Lewis 2011: 649–695]. Прва форма фискалног савета одређује ово тело као чисто саветодавно, чије мишљење се тражи, али чије се одлуке и решења само узимају к знању од стране креатора фискалне политике. Ова форма фискалног савета има веома мали утицај на креирање фискалне политике, па тиме и на одржавање фискалне дисциплине. Најшири домет који се може остварити радом овог тела је упознавање шире јавности с одређеним одлукама владе о фискалној политици и самим препорукама овог тела у

⁴ Ова реченица се данас користи више него икад – кад год је потребно извршити одређене промене у било којем сегменту неког друштва – а често се и злоупотребљава.

том домену. Друга форма фискалног савета је неко међурешење између прве и последње форме и представља компромис две крајности. Оваква међурешења креирана су тако да пронађу одговарајући баланс у степену овлашћења између независних фискалних савета и формалних креатора фискалне политике. Домети одлука ових савета манифестују се у томе да се формални креатори фискалне политике обавезно морају консултовати с фискалним саветом у погледу њихове процене владиног плана, у вези с јавним приходима и расходима који су засновани на различитим показатељима, као што су БДП земље, инфлација, кретање каматних стопа и низ других показатеља. Независна процена фискалног савета о овим питањима може бити обавезујуће природе у процесу израде буџета, или пак може бити необавезујуће мишљење, које се не мора узети у обзир приликом одлучивања. Трећа форма овлашћења фискалног савета је и најшире природе, и око њене улоге и значаја увелико се воде дебате.⁵ [Galí and Perotti 2003: 533–572] Фискални савет у овом домену одлучивања доноси одлуке пре формалних носилаца овлашћења за креирање фискалне политике. Тако, на пример, фискални савет може одређивати висину буџета пре него што формални креатори фискалне политике одреде параметре везане за њега, ниво и структуру јавних расхода, као и ниво и структуру фискалних прихода. Оваквим овлашћењима се веома сужава могућност владе да самостално креира фискалну политику и одржава фискалну дисциплину, а широк спектар њених овлашћења дерогира се у корист фискалног савета, чиме он суштински постаје креатор фискалне политике државе јер су његове одлуке обавезујуће природе. Ово последње решење представља истински покушај да се смањи утицај политичара у домену креирања фискалне политике у њеном ширем обиму и да се овај сегмент функционисања државе остави стручном и независном телу. Тамо где се покушало с применом овако широких овлашћења овог тела јављао се проблем у томе што се носиоцима политичке власти изабранима да воде државу суштински ограничава деловање, а они велик део својих обећања морају спровести кроз креирање фискалне политике. На тај начин јавља се сукоб интересних група које се залажу за своје партикуларне интересе и стручног тела као што је фискални савет, који се у креирању фискалне политике и одржавању фискално одговорног понашања руководи искључиво решењима која су утемељена у науци и пракси о јавним финансијама, без простора за било какав вид компромисних решења, или оних која би на средњи и дуги рок била погрешна. Управо да би се одржао буџетски баланс, у разумним границама његовог дефицита, фискални савет мора бити ефикасан и лишен било каквог утицаја разних интересних група. Њихова могућност вођења независне фискалне политике знатно је већа у односу на носиоце јавних овлашћења који су представници различитих политичких странака унутар владе. Управо ово представља суштинску предност оваквог вида одлучивања, али

⁵ Разлог за дебату је преношење ингеренција у креирању фискалне политике са политичких чинилаца и носилаца јавних функција на независно тело састављено од стручњака по узору на одређени модалитет који постоји у сфери монетарне политике.

истовремено izaziva i najveći otpor kod političara, jer su oni u obavezama da se odreknu svojih ovlašćenja u ovom domenu i da ih prebace na neko nezavisno telo kao što je fiskalni savet. Ovo rešenje danas predstavlja retkost. Fiskalni saveti najčešće se pojavljuju kao savetodavna tela, bez formalnog uticaja na odluke kreatora fiskalne politike. U budućnosti je svakako izvesno da ćemo videti znatno šira ovlašćenja ovih tela u kreiranju fiskalne politike i održavanju fiskalne stabilnosti kao jednog od ciljeva fiskalne politike.

* * *

U svetlu analize navedenih podataka u poglavljima ovog rada, možemo izvesti neke zaključke o pojedinim pitanjima od značaja za predmet i ciljeve rada. Osnovni zaključak koji se nameće u pogledu fiskalne discipline je to da je ona u rukama političara koji imaju ovlašćenja da kreiraju i sprovode mere u oblasti fiskalne politike. S jedne strane, veoma jasno je uočljivo nezaustavljivo povećanje javnog duga u velikom broju zemalja. Ovak fenomen jednostavno ne može biti objašnjen nekim opštim zaključkom – time da je reč o rezultatu koji je splet nesrećnih okolnosti. Odgovornost za povećanje javnog duga (koji je u suštini u velikoj mери последица спровођења неодговорне фискалне политике, а што да не кажемо и грубе фискалне недисциплине) уистину лежи на носиоцима власти који креирају и спроводе фискалну политику. Да би се овај општи тренд раста јавног дуга делимично успорио, зауставио и прекренуо, потребно је или да носиоци политике одлучивања у домену фискалне политике постану знатно одговорнији према садашњости и будућности или је потребно применити одређене заштитне механизме који ће ограничити могућности носиоцима и креаторима фискалне политике да одлучују самостално у процесу доношења одлука које се тичу фискалне политике.

Када су у питању механизми који могу бити употребљени да би се ојачало спровођење фискално одговорне политике и смањено утицај различитих интересних група на процес одлучивања, у раду су наведени предлози који омогућавају ефикасније одређивање и спровођење мера у овој области. Ниједна мера или механизам сам не може бити адекватно решење, него се оно мора тражити (што се у пракси и показује) у примени различитих институционалних и нормативних мера. Фискални савети, иако на први поглед представљају оптимално решење у стабилизацији фискалне дисциплине, у суштини не представљају и реално спроводиво решење. Они могу бити изузетно ефикасни једино ако им се дозволи да имају главну моћ одлучивања у процесу одређивања буџета, политике јавних прихода и расхода и читавом низу мера из ове области. У суштини, ово решење би могло водити ка решењу проблема, али само ако је оно засновано на принципима који важе за институције које воде монетарну политику. Нажалост, у свету не постоји довољно снажна подршка овом решењу, јер оно прилично утиче на носиоце власти, пошто се управо њима ограничавају могућности креирања фискалне политике. Стадијум

еволуције друштава још најжалост није достигао тај ниво, иако већина стручњака указује на то да се само на овај начин, стварањем независних тела са стварним овлашћењима, може утицати на стабилизовање целокупних јавних финансија. С друге стране, правила као један од начина остваривања поменутих циљева имају низ својих предности, али и одређене ограничавајуће факторе. Наиме, не можемо са сигурношћу тврдити да фискална правила представљају адекватан одговор на одржавање фискалне дисциплине. У одређеним истраживањима [Brzozowski and Siwińska Gorzelak 2010: 205–231] процењује се да је утицај фискалних правила на одржавање баланса државног буџета у одређеној мери уочљив и релативно ефикасан, али да докази који су прикупљени не представљају довољно валидну подлогу која би била сигуран показатељ оправданости и ефикасности ових правила, која су циљно уведена због одржавања фискалне дисциплине. Комбинација фискалних правила и фискалних институција, у облику фискалних савета с одређеним овлашћењима, могла би бити решење које је тренутно примењиво, и одређене земље су већ кренуле у процес његовог спровођења.

Може се истаћи да је актуелна економска криза указала на неодрживост досадашњег начина вођења целокупне фискалне политике и да се веома брзо морају наћи решења која ће се битно разликовати од досадашњих, а која морају бити заснована на стручности и независности субјеката којима ће бити поверена ова функција. Процес реформи у овом сектору мора ићи ка смањењу утицаја политичара на креирање фискалне политике, а с друге стране мора се радити на стварању амбијента, институција и правила који ће бити доследно спровођени на основу стручних анализа, без могућности већег утицаја различитих носилаца јавних функција.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вујовић, Душан. Економска политика у време кризе – изазови, ограничења, парадокси, *Економика предузећа*, LVII, 1–2, 2009.
- Вуковић, Марија. Контрациклична фискална политика у Србији – истина или фикција?, *Економски погледи*, 3, 2010.
- Јоксимовић, Љубинка. Кредибилна фискална консолидација, *Економски видици*, XVII, 2, 2012.
- Кулић, Мирко; Горан, Милошевић. Улога фискалног система у креирању политичког капацитета Србије, *Српска геополитичка мисао*, 4, 2011.
- Лабус, Мирољуб. Економске политике у новој рецесији, *Економика предузећа*, LX, 1–2, 2012.
- Петровић Павле. Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, *Економика предузећа*, LVII, 1–2, 2009.
- Albuquerque, Bruno. Fiscal institutions and public spending volatility in Europe, *Economic Modelling*, XXVIII, 6, 2011.
- Brzozowski, Michal; Joanna Siwińska Gorzelak. The Impact of Fiscal Rules on Fiscal Policy Volatility, *Journal of Applied Economics*, XIII, 2, 2010.

- Calmfors, Lars; Simon, Wren-Lewis: What should fiscal councils do?, *Economic Policy*, XXVI, 68, 2011.
- Cimadomo, Jacopo. Fiscal Policy in Real Time, *The Scandinavian Journal of Economics*, CXIV, 2, 2012.
- Cuberes, David; Andrew Mountford: Fiscal policy institutions and history, *Economics Letters*, CXV, 3, 2012.
- Ćulibrk, Marko. Institucionalni i normativni okviri budžetske kontrole, *Tržište, novac, kapital*, XLIV, 4, 2011.
- Dixit, Avinash; Luisa, Lambertini. Symbiosis of monetary and fiscal policies in a monetary union. *Journal of International Economics*, LX, 2, 2003.
- Fabrizio, Stefania; Ashoka, Mody. Can budget institutions counteract political indiscipline?, *Economic Policy*, XXI, 48, 2006.
- Gali, Jordi; Roberto Perotti. Fiscal policy and monetary integration in Europe, *Economic Policy*, XVIII, 37, 2003.
- Mckenzie, Colin; Shujiro, Urata; Ito, Takatoshi; Iwata, Kazumasa. Fiscal Policy and Sovereign Debt: Editors' Overview, *Asian Economic Policy Review*, VII, 2, 2012.
- Posner, Paul; Jón, Blöndal. Democracies and Deficits: Prospects for Fiscal Responsibility in Democratic Nations, *Governance: an International Journal of Policy and Administration*, XXV, 1, 2012.

Original scientific paper

LACK OF FISCAL DISCIPLINE – CHALLENGES AND POSSIBLE SOLUTIONS

by

NIKOLA ĆIROVIĆ
City of Novi Sad
City Council for Utility Services
1 Liberty Square, Novi Sad
E-mail: nikola.cirovic@novisad.rs

SUMMARY: The lack of fiscal discipline is one of the most pressing issues in the framework of various economic systems today. The consequences of the global economic crisis have shown all the weaknesses of measures and mechanisms in terms of decision-making in fiscal policy. This problem can be seen now in almost every country. The problem of inadequate implementation of fiscal policy and the maintenance of fiscal discipline is reflected in the fact that their consequences are not visible right away, but tend to show their negative effects much later. Today, we have a situation where a certain current government suffers badly implemented prior fiscal discipline of a previous government. The paper identified causes of fiscal indiscipline, which is most easily seen in the budget process. In addition to determining the causes of fiscal indiscipline, the author puts forward a set of different possible solutions that could positively affect the stabilization of the growing public debt and eliminate the cause of fiscal indiscipline. Possible solutions are analyzed, as well as the positive and negative aspects of their use, and possible implementation problems of specific solutions.

KEYWORDS: fiscal policy, fiscal indiscipline, the state budget, fiscal council, public revenues and expenditures

ДАНИ БОРБЕ И ВРЕМЕ УСПОМЕНА:
ЖЕНА – (НЕ)МОЋ-ИДЕНТИТЕТ

(Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka / priredila Adriana Zaharijević. – Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom, Rekonstrukcija Ženski fond, Heinrich Böll Stiftung i Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu 2008 [Novi Sad: Artprint])

У издању Регионалне канцеларије за Југоисточну Европу, а захваљујући Адриани Захаријевић изашао је зборник *Неко је рекао феминизам* који обухвата сабране текстове различитих ауторки исписане на 448 страница. Ауторка је овај зборник учинила доступним широј читалачкој публици и он доживљава друго, допуњено и измењено издање.

Како је феминизам утицао на жене 21. века? Одговор на ово питање пружа нам поменути зборник. Публикација је организована у седам поглавља, а свако поглавље сачињено је од 26 женских и једног мушког рада.

„Ми које нисмо исте. Ми којих је много и које не желимо да будемо исте.“ Наведеним цитатом Андриана Захаријевић исписује Предговор (9–11) другом издању књиге. Правећи ретроспективу у раду на књизи, њеног првог издања и местима информисаности о њеној излазности – путем промоција, ауторка напомиње да су делови књиге штампани и као изборна литература професорима грађанског васпитања, чиме је књига добила своје место и код младих широм Србије. Друго издање је доживело и незнатне измене у погледу фуснота, референци и ревидирања неких текстова.

Феминисткињом се не рађа, феминисткињом се постаје, наслов је Увода (12–20) у којем се наводи да је књига посвећена женама, из жеље да се женама нешто намени и посвети. Идеја њеног настанка родила се у току циклуса предавања и радионица у организацији Жена у црном. Управо су поменути састанци показали да је у неколико расположивих часова немогуће уверити жене да искористе своја права и могућности. Циљ зборника о женама јесте да покаже како је

било пре појаве феминизма и како је после њега. Све ауторке зборника самостално су одлучивале којем ће се периоду феминизма посветити и којој земљи. Посматрајући кроз историјску призму феминизам уочавамо да жене данас учествују у политичком животу својих земаља, што није био случај до 20. века. Такође се може уочити разлика у вредновању женског рода данас – смањивши узрок њиховог морталитета. Развод је такође био одличан пут који је женама дао шансу да промашене животе регулишу правним прописима. Све ово је утицало на суштинску промену живота код жена.

Прво поглавље насловљено је Права и слободе (24–91) и сачињено од осам текстова (Право гласа жена; Право гласа по државама света; Председнице и премијерке света; Још један осми март; Право на образовање жена; Право на развод брака; Абортус – од пчелињег воска до савремених метода; Репродуктивна права у Србији). Кроз поменуте текстове ауторке нас упознају с борбом жена за остваривање многобројних права, која је била и дуга и напорна.

Борећи се за право гласа од античке Грчке до 20. века жене су пролазиле кроз многобројна искушења. Примера ради, све жене у античкој Грчкој нису имале право гласа. У Риму је иста таква ситуација, с тим што је мушкарац имао право да жену прода, мучи,

одбаци или да је убије, а да не одговара. Доба просветитељства доноси велики помак. Питање права гласа жена постаје тема у 19. веку, када се јављају сифражетски покрети (од енглеске речи *suffrage* – право гласа) и шире у другим државама. До првих резултата је дошло почетком 20. века Први светски рат представља велику прекретницу у Великој Британији, када су жене, због доприноса у Великом рату 1918. године, добиле право гласа. У САД то ће се десити 1920. године. Крај Другог светског рата омогућио је женама у већини земаља да остваре право да бирају и да буду биране. У Југославији су жене добиле право гласа 1946, у Швајцарској 1971. године. Тој борби жене су посветиле животе, док се у неким још увек боре попут Саудијске Арабије, Ватикана, Бутана – где поседују условно право као и у Либану.

Присетимо се за тренутак 8. марта 1857. године, када је маса жена текстилне индустрије у Њујорку отпочела борбу због нељудских услова рада и ниских примања. Иако се завршила полицијском репресијом имала је велик значај у историји. Године 1859. поменуће раднице оснивају први женски синдикат са циљем да заштите своја основна радна права. Тражећи већу плату, краће радно време, забрану дечјег рада и право гласа, отпочело је 1910. године, још једно марширање жена улицама Њујорка. Исте године, на Социјалистичкој интернационали у Копенхагену, Клара Цеткин тражи да се 8. март прогласи Међународним даном жена, у знак сећања на штрајк текстилних радница у 19. веку. Седамдесетих година 20. века 8. март прихватиле су и УН као Дан женских права.

Образовање жена је од великог значаја, у складу с тим биће то први захтев феминисткиња на почетку борбе. Пратећи историју можемо уочити да жене у Атини нису биле подвргнуте систематском образовању, али су зато биле подвргнуте улози мајке и домаћице. У старом Риму, класичном периоду историје, жена је сматрана неспособном и инфантилном и о образовању се није размисљало. У средњем веку црква се снажно противила образовању жена, јер се сматрало да се њихова улога исцрпљује у улози мајке. Енглескиња Мери Астел у 17. веку захтева оснивање колеџа и високих школа за жене. У овом периоду постојала су и женска књижевна удружења која су чиниле образоване аристократкиње. Остваривање права на јед-

нако образовање текло је споро, чему је доприносио утицај цркве. Реформисањем римокатоличке цркве, женама је дозвољено да похађају само основне школе. Све до друге половине 19. века средње школе за девојке нису постојале. Тако, 1863. године на Универзитету у Цириху и жене добијају могућност да студирају, али интересовање жена није забележено. На универзитете у Кембриџу и Оксфорду 1870. године закорачиле су прве студенткиње. Жене у Србији тек 1887. почињу да похађају Филозофски факултет. У свету је јако значајан 20. век који је обележен оснивањем центара женских студија на универзитетима у САД, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година.

Право на корекцију промашеног живота путем развода било је неисцрпна тема кроз историју о чему говори римско право. Наиме, слободни развод брака важио је у Риму само за мушкарце и могао је да се изврши и без посебних разлога. Доба императора мења приступ браку, под утицајем хришћанства брак постаје светиња и престаје да се прави разлика између оправданих и неоправданих разлога за развод брака. Јустинијаново право, почетком 5. века, доноси и санкције за супружнике одговорне за развод. Римокатоличко учење не прихвата развод, за разлику од протестантског. Право на развод први пут је озакоњено у протестанској држави Данској 1583. године, затим у Шведској, Норвешкој, Пруској и Саксонији. Тек оне Француске буржоаске револуције оставиће последице и на развод брака, одобравјући га од 1792. године. Последња европска држава која није признавала право на развод брака била је Ирска. То ће се десити 1996. године Уставним изменама. Дакле, могућност развода брака је одувек постојала, али уз многе предрасуде. Врло често се чује да се разведена жена оловљава као „распуштеница.“

Јако широка тема за дискусију оријентисана је ка абортусу, који је од давнина био примењиван код Астека, Кинеза, Грка, Латина, наравно на примитиван начин. Тај поступак су обављале бабице разноразним средствима (колутовима од пчелињег воска, сунђерима натопљеним лимуновим соковима) и травама све до 19. века, када наступа период њиховог прогона. Седамдесетих година 20. века феминисткиње ће легализовати абортус под одређеним условима. Главни противник абортуса била је римокатоличка

црква у Пољској. Последице таквог поступка плаћају се губитком живота многих жена. Абортус је у Србији легализован 1951. године, али у истом тренутку то је била и једина медицинска услуга која се у тадашњој СФРЈ наплаћивала, што представља симболички вид кажњавања жена. Дакле, и овде се улога мајке не схвата с аспекта добровољног мајчинства тј. као избор саме жене, да само она може да одлучује о својој репродуктивности, него жена и даље остаје марионета у рукама њој надређених: породице, државе, цркве.

Лично и политичко (94–200) је друго поглавље сачињено од додатака (Знамените жене у медицини и сродним наукама; Сакаћење женских гениталија – пракса о којој се мало зна) и неколико текстова (Феминистичке критике питања брака, породице и родитељства; Један Бог – један род: однос монотеистичких вјерских заједница према женским људским правима; О Агнодице, женском здрављу, дискриминацији; Феминизам, репродукција и економски положај жене; Проституција на феминистичкој политичкој агенди).

Период матријархата препознатљив је по великој улози мајке у породици. Била је јако цењена, призната као родитељ и због мноштва обавеза које је носила на својим плећима, водила је главну реч у домаћинству. Патријархат доноси сасвим другачији однос према жени. Мушкарац постаје господар жене и ауторитет, самим тим и носилац руководећих функција. Добро је познато да жене у већини случајева нису имале никаква права у браку. Оне су биле схваћене као репродуктивни субјекти. Феминистичка теорија се бавила браком идентификујући га као институцију пуну неједнакости, с израженом доминацијом једног пола. Тим поводом САД постају добра база за промену концепта брачне среће и новог положаја жене, путем реформистичких женских покрета којима је циљ повећања улога жене изван породице и брака.

Уколико се посветимо религији учићемо да и хришћанство и јудаизам и ислам дају жени подређену улогу у односу на мушкарца. На пример поједина племена предисламских Арапа убијала су женску новорођенчад и то закопавањем у пустињи након рођења. Према исламу женско тело се схватало као роба, која је у власти мушкарца. У складу с

тим жена муслиманка може имати једног мужа за сексуалног партнера, док муслиман може имати више жена. Може се уочити да је и насиље над женама оправдано, јер се батина схватала као васпитна мера жена. Муж је такође имао право на развод само својом одлуком. Жене су биле у обавези да носе хиджабу – вео за главу или чадор – покривач за цело тело који су носиле све девојке од тренутка уласка у пубертет, док се и верницама и верницама препоручивало обарање погледа и покривање с тачном назнаком коме се жена сме, а коме не сме показати.

У домену здравствене заштите може се уочити да жене нису биле у потпуности подвргнуте здравственој заштити. У неразвијеним друштвима без присуства оца или мужа жена није могла да се прегледа сама. Породица је представљао један од ризичних момената за женино здравље. Према статистичким подацима можемо уочити да у индустријализованим земљама једна од 4.000 до 10.000 жена је у животној опасности од компликација које доноси трудноћа. Такође све више је жена које живе са HIV инфекцијом и увек су посматране као извори заразе и велика опасност за мушкарце и за фетус. Такође велики проблем је неплодност једног од партнера у браку, где кривицу неплодности углавном сноси жена. Још гори случај је прекид трудноће због плода који је женског пола и то иницијативом мушкарца. Феминизам је успео да отвори врата другачијем приступу здрављу жена формирањем организација, издавањем публикација и многобројним здравственим програмима. Велики помак је начинио и у домену бољег положаја жена с инвалидитетом.

Чини се да жене Блиског истока, у 28 афричких земаља, и данас не знају за постојање својих гениталија услед одсецања спољашњих женских полних органа делимично или у целости. Старосно доба у којем се спроводи сакаћење је после рођења, у детињству, браку или пре прве трудноће. Најчешће се спроводи над девојчицама од 4 и 12 година старости. Неколико деценија уназад у поменути државама се веровало да је клиторис веома опасан део женског тела и да га жене морају одстранити да би биле жене. У Нигерији преовладава веровање да беба приликом рођења може да буде смртно рањена уколико је клиторис дотакне приликом порођаја.

До сада је само 14 афричких земаља прихватило закон о забрани сакаћења.

Многобројне статистике говоре о бољој позицији мушкараца на послу или у домену финансија у односу на жене. Према наводима BBC News, плате жена су у 2007. години биле 22% мање од плата мушкараца, не узимајући у обзир њихове способности. Дакле, овде учавамо економску неједнакост полова. Данашња привреда показује стални пораст незапослености. На основу истраживања сазнајемо да жене у просеку дуже чекају на запослење у поређењу с мушкарцима и то у свим степенима стручне спреме. Поред тога уочљиво је да раде исти посао за мању плату. Управо су феминисткиње отпочеле борбу за изједначење жена у правима с мушкарцима.

Проституција не представља табу тему 21. века, него добија облик уносног бизниса. Наиме, нови век нуди и нове погледе ка проституцији. У том правцу долази до појаве секс-туризма који се развија у земљама Далеког истока. Само у Банкоку је од проституције живело 70.000 жена. Очекивања од овога века су велика. Наиме, главни циљ поменуте институције се заснива на легализацији проституције чиме би жене добиле боље услове рада, здравствену заштиту, већу сигурност, што би допринело ограничењу раста секс индустрије и смањењу илегалне заступљености проституције.

Треће поглавље Идентитети, разлике (202–235), сачињено је од четири текста (Две песме; Лезбејска егзистенција, лезбејска видљивост; Живот Ромкиња; Кратка скица за преглед разумевања појмова расе и рода у западноевропској науци).

Како дефинисати жене које се по свом полном опредељењу разликују од већине? То је посебна група жена која не зависи од мушкараца ни економски, ни емотивно, ни сексуално. То су жене наклонене женама у свим димензијама свога живота. У 21. веку још је деловало неприхватљиво и револуционарно да љубав истополних партнера постоји, али представља неприхватљиву егзистенцију. Почети егзистенције истополних партнера везују се за 1969. годину и тзв. Стоунволску побуну која је условила настанак организованог геј покрета, који временом отпочиње борбу за своја права у Њујорку, Берклију, Лос Анђелесу, Сан Франциску и Сан Хозеу. Од тада до данас бележе се ве-

лики помаци на пољу борбе за признавање емотивног статуса истополних партнера. На територији бивше Југославије у другој половини осамдесетих година 20. века, с почетком феминистичког покрета, бележе се почеци лезбејског покрета – друга жена. Први новински чланак се појавио у ревији Њива 1921. године. Тек почетак 21. века доноси формирање већег броја покрета и група с циљем организованог деловања истополних партнера, али су сви покушаји њиховог јавног окупљања заустављени.

Расизам који постоји и у 21. веку објашњава однос који свако друштво заузима према Ромкињама. Нимало лак положај припадница ромске заједнице садржан је у чињеници да бракове склапају у раној младости, 13–14 година, или раније, 11–12 година. Бракови су моногамни, брачни уговор прати откуп младе, док склапању бракава претходе преговори родитеља и рођака. Поред уговорених бракова, отмица девојака је још један облик заснивања брачне заједнице. Предуслов за улазак у брак је младино девичанство које се чак доказује и пред заједницом. Едукација Ромкиња је на јако ниском нивоу, па су и идеје просвећености далеко од њихове заједнице. Очекује се да ће родни феминизам својим програмом за родну равноправност ујединити ромску са свим осталим заједницама.

Црна или бела раса? Питање које се не престано намеће односи се на расну политику. У време интензивне колонизације других континената долазило је до контакта беле са црном расом – која често своје припаднике назива тамнопутим људима. Такође, често је црна раса препознатљива и као друга раса била називана женском, за разлику од беле која је важила за супериорнију и која је по свом опису заузимала врх на лествици еволутивне науке о људском роду. Можемо уочити да жена постаје обележје црне – слабије, а мушкарац беле – јаче расе.

Четврто поглавље Гласови, одјецци (236–273) обојено је радовима за већа права, као и већина у зборнику (Жене и језик; Проблем репрезентације рода у медијима; Матрица која обећава? Представљање и учешће жена у популарној култури).

Потребно је одгонетнути на који се начин женски род, односно жене појављују у језику? У ту сврху феминистичке лингвисткиње захтевају да се жене у писаном и говорном

језику третирају као самостална и равноправна људска бића. Жене се у већини случајева у језику подразумевају, њихова је видљивост ограничена и у језику су дискриминисане. Неретко се може чути да су жене у свом роду пронашле место у језику, посланице, политичарке, инжењерке, новинарке, чиме се девалвира значај онога што раде. Чести изговори су и жеља за економичношћу: корисник/корисница, власник/власница, директор/директорка. Језик се доживљава као чувар патријархата, чиме је доминантност мушког пола присутна и на пољу лексике.

Данас се све више у медијима даје простор жени и њеној професији, али како је било неколико деценија уназад, како је обликована женска родна улога у медијским обрацима? Кључно питање које се намеће јесте начин на који је жена представљена у медијској стварности? Њена презентација се сводила на њене породичне и сексуалне функције, док су остале разнородне појавне манифестације остале у запећку, чиме је жена остала роб лица и тела. Женско тело је увек приказано обнажено чиме се наметала женска еротична страна као једина постојећа код жене. Одсуство лица брише идентитет жене и своди жену на њену репродуктивну улогу, којој је и сама жена подређена, али се одсуство лица може тумачити и виђењем жене само као сексуалног објекта. Жене су наметнутим приказивањем представљене као забављачице, модели и тиме тумачене као раскошне, кокетне, креативне заводнице чиме су губиле на угледу, а у очима мушкараца су доживљаване као егзотичне фантазије. Пораст модерних магазина, ТВ емисија, као и часописа даје другачију слику жене. Оне добијају нову личност кроз нови приступ и начин емитовања. Економска независност, стечена претходних деценија, жени је омогућила физичку моћ, рационалност, храброст и успех.

Слике, покрети (276–304) чине пето поглавље у зборнику. Текстови који обликују ово поглавље су: Феминизам и књижевност; Историја (не)видљивости жена: Жене, позориште и феминизам; Феминизам и визуелне уметности омогућавају да монографија добије своју пуну форму и функцију.

Књижевност је место где жена у великој мери пише о себи, својим врлинама, слабостима и емоцијама. У своје време ће Вирџинија Вулф писати да ће та будућа, долазећа

жена и списатељица писати поезију. Помењута будућност је наша садашњост. Међутим, где је место жени у уметности, заправо да ли је жена имала своје место? У античкој Грчкој на трговима, на улазу у позориште или амфитеатру жене су изводиле кратке сатиричне комаде с дневнополитичком тематиком. Дакле, жене додељеном улогом, не добијају место у правој уметности и науци, филозофији и политици. Мушкарци су главни актери и даље. Они пишу драме, играју у позоришту и то само пред мушком публиком, која је и једина могла да добије своје место у поменутој институцији. Временом се усталила и пракса да мушкарци играју и женске ликове. Средњи век не доноси никакву новину, јер је у ово доба чак и законски женама забрањено да пишу и наступају, али им је велика част учињена давањем могућности да буду део публике. Време које долази најављује појаву театра у којем се играју кратке сцене из реалног живота и у којем је насиље над женама представљено идентично као у реалном животу. Може се закључити да жене, и када добију прилику да буду део позоришта, представе и публике, и на сцени задржавају позицију потчињене жене.

Жена и уметност и Вилендорфска Венера са значењем материнства показују да се жена још у периоду млађег каменог доба, неолита, појављује обнажена док је акценат стављен на репродуктивне делове тела, чиме се истиче симбол плодности. Дакле, и сама уметност одаје улогу која је жени додељена у животу. Грчка уметност жени даје простор на Еректејевом храму у виду Каријатида, жене – стубови, чиме се жена изједначава са заштитником храма. Хеленска уметност приказује жену нагу која је одраз борбе и патње, коју рањена смртница проживљава. Свет уметности прва је својим радом обогатила уметница из 16. века, док школовање жена на ликовним академијама почиње тек у 19. веку.

Шесто поглавље Теорије, праксе (306–365) проучава жену кроз четири текста (Женска мировна политика; Глобализација, жене и феминизам: глобално сестринство vs. стратешко сестринство; Антропологија: жене и феминизам; Феминизам и психологија) и два прегледна додатка (Кратке биографије нобеловки за мир; Жене које су освојиле Нобелову награду).

Колика је улога жена у важним историјским догађајима најбоље говори манифест који су чланице Међународне алијансе за женско право гласа 31. јула 1914. године упутиле Министарству спољних послова Велике Британије: „Ми жене... у овом ужасном тренутку, у којем судбина Европе зависи од одлука на које жене не могу да утичу, а свесне наше одговорности као мајки људског рода, не можемо то пасивно посматрати и остати по страни... Ми, жене из 26 земаља... захтевамо да се не одбаци ниједна могућност за помирење... које могу да допринесу решавању међународних спорова, чиме би се избегло да се половина цивилизованог света утопи у локвама крви.“ Иако нису успеле да промене одлуку, морале су да Први велики рат у 20. веку подрже замењујући мушкарце који су били на фронту, упрегнуте у привреду која је служила у милитантне сврхе.

Историја је женама доделила улогу пацијенткиња, а мушкарцима улогу доктора. Поред тога „хистеричне“ жене су одбациване, искључиване из друштва и изоловане у специјалне установе. Када би лекар 19. века сумњао на хистерију, он би жени с психичким проблемима саветовао да се у потпуној изолацији и самоћи клони размишљања, да не би оштетила материцу. Век касније, жене су лечене електрошоковима и инсулинском терапијом. Модерни захтеви лечења омогућили су у домену психијатрије да се код жена путем лекова постигне ефекат изолације, без употребе санаторијума. Историја показује да је више жена него мушкараца лечено од психијатријског поремећаја, као и да већи проценат жена, у односу на мушкарце, пати од депресије. Често је кроз прошлост неудата жена посматрана као личност која није комплетна. Истраживања показују да су жене присутније од мушкараца у статистици о менталном здрављу, али да удате жене имају више проблема ове врсте, због многобројних брачних улога (мајке, супруге, партнерке). Од жене се очекује да обликује свој живот у складу с потребама других. Зависност од мушкараца је захтев друштва, на основу тога се жене дефинишу као превише зависне или независне од мушкараца.

Пресеци, пачворци (368–442) је последње поглавље у зборнику уобичено кроз два текста (Жене између приватног и јавног;

Кратка историја спорова: шта је феминизам) и два додатка (Феминистичке теорије, позиције и теоријски оквири; Кратки историјски преглед важних датума за феминизам у Србији и свету).

Кроз читаву историју ауторитет мушкараца био је неприкосновен. Женама није призната индивидуалност, јер су посматране као половични мушкарци. По својој природи намењене су за живот у приватности, у топлини и тишини мушкарчевог дома у којем је он господар, лишене социјалне, политичке и властите приватне егзистенције, читавог живота биле су одређене према биолошкој функцији репродукције и у вези с тим одређене само за породицу и мајчинство. У свим вековима жена је посматрана као интелектуално и морално инфериорна особа у односу на мушкараца, због чега је морала да се потчини закону јачег. Такође увек је посматрана кроз призму породичне жене, а мушкарац се одређивао улогом у јавном животу, што му је давало право доминације и у брачној заједници. Бирачко право које је све до 1914. године уносило разлике између полова, након Великог рата не представља више препреку.

Питањем Ко је ко у овој књизи? зборник доживљава свој епилог с великом надом да ће за коју деценију доживети још једно ново издање. Текстови из зборника права су потврда женске борбе на пољу стицања већег права и бољег положаја. Може се закључити да су жене преживеле доста ратова, разарања и насиља, као и да никада нису одустале, јер су стално јачале, училе, оснаживале се, солидарисале се. Потребно је, дакле, да у веку којим корачамо, наставимо оно што су оне почеле, али и да започнемо нове ствари. Потребно је да будемо поносне на свој пол, род и непресушну снагу захваљујући којој деценијама опстајемо у времену немира и промена. Турбулентни 20. век донео је нова искушења и изазове за оба пола. Мобилизација мушкараца за Први, а касније и за Други светски рат, отворила је женама могућност рада ван куће. Либерални 21. век дозвољава жени да покаже своје знање, моћ и утицај у свим сферама живота.

Милена Жикић

БАНКАРИ УКРАЛИ ДРЖАВУ

(Gregg Barak, *Theft of Nation – Wall Street looting and federal Regulatory Colluding*, Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., Lanham – Maryland, 2012)

Посебну улогу у привредном јачању најразвијенијих држава од почетка двадесетог века па до данашњих дана, има банкарски сектор, али он је истовремено био и један од главних генератора великих финансијских криза. Прецизније речено, он је то био у савезу с друга два кључна „играча“ – *иправом* и *иполитиком*. Управо том темом бави се књига *Крађа нације – њачка на Вол Стриџу у дослуху с федералном регулацијом* (*Theft of Nation – Wall Street looting and federal Regulatory Colluding*) Грегa Барака (Gregg Barak) која се појавила 2012. године и убрзо добила у САД неколико награда престижних научних удружења. Грег Барак је професор криминологије и криминалне правде на Универзитету Источни Мичиген (Eastern Michigan University) и бивши истакнути гостујућу професор на колеџу правде и безбедности Универзитета Источни Кентаки (Eastern Kentucky University), а основне области интересовања и истраживања којима се бави су криминалитет белог оковратника, људска права, правда, медији, кривично право и др.

Крађа нације се на нешто више од 200 страница, поред увода и закључка, састоји од седам целина, у којима аутор даје кратак приказ развоја највеће америчке кризе (2007/08. године), која се одиграла на Вол Стриџу (у даљем тексту: ВС). Наведену кризу посматра из угла политике, економије, права и просечног грађанина који је, према овом аутору, претрпео највеће губитке. Дело није писано искључиво за правнике или економисте, прилагођено је просечно образованом читаоцу. Могло би се рећи да је Барак водио рачуна о многим појединостима, те се у склопу књиге налази и краћи речник који садржи економске (финансијске) термине, што знатно олакшава читање и разумевање *Крађе нације*.

На почетку *уводног дела*, аутор констатује да нико не зна укупан број кривичних

дела у САД, упркос напорима да се сва дела преброје. Према Уставу САД, постоје три федерална злочина за које грађани могу бити оглашени кривима: издаја, повреда приватности и фалсификовање. Мимо Устава, у важећем федералном Кривичном законнику из 1980, постоји око 450 кривичних дела, док као додатак постоји на хиљаде савезних прописа, на основу којих се могу изрећи одређене кривичне санкције. У последњих тридесетак година, број федералних затвореника је порастао је чак осам пута, док је број државних затвореника порастао четири пута. Аутор се пита да ли је такав след догађаја предмет хирова дискреционог понашања тужилаца и селективне правде. Као посебан проблем, наводи се казнени капацитет државе, где Барак већ на самом почетку изводи закључак да колективни утицај неспособности система (тј. оскудна или смањена средства) тежи да потисне или смањи вероватноћу за кривично гоњење сложених кривичних дела, као што су кривична дела повезана с криминалитетом белог оковратника, а која су истовремено извршена од особа с „најдубљим финансијским џеповима“ (мислећи пре свега на оне са ВС). Он наводи да постоји велик број изузетих од суђења (односно велик број ослобођених) за кривична дела која су повезана са злоупотребима на финансијском тржишту, а да се саме нагодбе спроводе по договору између великих инвестиционих банака с ВС, Комисије за хартије од вредности и Одељења за правосуђе САД. Као тренд, наводи податак да је од 1999. све мање оних који су оптужени за федералне злочине, а да од наведене године расте олигополија америчких банака. Уколико се посматрају последње две деценије, у 2011. години је најмањи број оптужених у вези с банкарским преварама (пре свега преваре у вези с хартијама од вредности). *Крађа нације* није дело које се бави

само финансијским преварама и њиховом контролом, колико у њој аутор покушава да објасни интеракцију права, моћи и богатства. Богатство, моћ и политички утицај доводе до „неутрализације закона“, што се дешава услед чињенице да су инвестиционе банке с ВС доминантан економски играч, а да је сам финансијски капитализам производ и генератор снаге који трансформишу контрадикторне владине процесе регулације и дерегулације (наравно, у корист оних најмоћнијих). Аутор прихвата став криминолога Вилијема Чемблиса (William Chambliss), који наводи да „док друштва производе средства за опстанак, она такође – истовремено производе и средства за пад, стварајући тако сталне дилеме и конфликте“.

Закон, моћ и богајство (О рејторици и реалности борбе њојшв финансијске преваре на ВС) прво је од седам поглавља књиге. Главним узроком за стварање услова који су допринели настанку велике кризе крајем прве деценије 21. века Барак сматра доношење Закона о модернизацији финансијских услуга из 1999. године (Financial Services Modernization Act – AMFS). Наведени закон поништио је део Глас-Стигаловог закона (Glass-Steagall Act) из 1933. године, где је стајало да је „злочин ако било ко: банкар, брокер, дилер хартијама од вредности или осигуравајуће друштво, истовремено прима депозите и издаје хартије од вредности“. Не само кроз прво поглавље, него кроз цело дело, аутор заступа став да је Глас-Стигалов закон из 1933. године осигуравао да се не понови криза која се догодила тридесетих година у Америци, а која му је претходила. Стога не треба да чуди што је Барак књигу посветио успомени на Глас-Стигалов закон. И мада је крајем 2007. године усвојен Сарбанс-Окслијев закон (Sarbanes-Oxley Act – SOX), а који је представљао једну од најважнијих реформских мера корпорацијског права, он је пропустио да успостави механизме из 1933. који су укинати 1999. године. Барак сматра да је усвајање AMFS створило криминогену околину, јер је усвајање наведеног закона био врхунац успешне борбе економске и политичке елите да се у потпуности отарасе регулација старог режима.

Почетком трећег миленијума оснива се Оперативна група (ОГКП), која је требало да ради на расветљавању кривичних дела у области привредног пословања и корпора-

цијских превара. Интересантно је да само неколико месеци пре потпуног колапса америчке привреде, на свечаности поводом петогодишњице оснивања Групе, тужилац Алберто Гонзалес (Alberto Gonzales) проглашава победу над криминалитетом белог оковратника. То је само један од примера парадокса између реалности и реторике коју спроводе они који би требало да штите устав, закон и грађане.

Мимо добре реторике, а сурове реалности, радне групе (како ОГКП, тако и оне касније) у суштини су намењене да: усклађују моћ многобројних федералних агенција за спровођење закона; да спрече недела у корпоративним парницама и да инвеститорима врате самопоуздање. Ипак, у пракси се показало да су парнице и кривични поступци против „највећих“ (пре свега оних са ВС) биле изгубљене или неуспеле.

Администрација председника Обама основала је неколико надзорних тела, која би требало да спрече настанак и даљи развој финансијских малверзација (пре свега у области хипотекарних превара и превара везаних за хартије од вредности). Грег Барак оцењује да надзорна тела функционишу као институције социјалне контроле, али да своје значајне циљеве лоше испуњавају. У том смислу, прво поглавље завршава освртом на кратку историју америчких банака, од почетка деветнаестог века до данашњих дана, констатујући да се целокупно друштво налази у дубокој политичкој амнезији, а да се они који говоре користе „старом празном реториком“.

Друго поглавље објашњава „Понцијеву шему“¹, коју је применио Бернард Мејдоф (Bernard Lawrence „Bernie“ Madoff) у вези са својим инвестиционим пословима и крахом ВС. Мејдофова Понцијева шема једна је од највећих у историји модерног капитализма, а процене су да су њоме оштећени инвеститори за неколико десетина милијарди долара. Имајући у виду положај жртава, треба напоменути да су највеће жртве били милиони грађана који су, и поред поседовања милиона долара на рачунима, преко ноћи оста-

¹ Тип преваре којом је Чарлс Понци у двадесетим годинама двадесетог века, преварио на стотине инвеститора. Понцијева шема објашњава веома високе камате на позајмице инвеститорима (извор: U.S. Securities and Exchange Commission).

лих без тих средстава. Међутим, нису сви лоше прошли, постоје и они који су осигурали своја потраживања у износу до 500.000 америчких долара. Као Мејдофове жртве, јављају се и многобројни запослени, који не крију разочарање што су свој професионални живот посветили нечему што је на крају било осуђено на највећу пропаст у историји америчког пословања.

Што се тиче ВС, Барак посебно наводи преваре након усвајања AMFS 1999. године, када је велика четворка (Goldman Sachs, Lehman Brothers, Morgan Stanley, Solomon Brothers) искористила нову регулативу, како би у промет пустили своје ризичне финансијске производе – пре свега за куповину непокретности, који су били примамљиви просечном грађанину, што је довело до експанзије на хипотекарном тржишту. Из тог разлога, криза у вези с непокретностима и даље траје. Додатну заблуду створило је постојање највиших (лажних) кредитних рејтинга (А-А-А).

У трећем поглављу аутор прави разлику између два основна периода регулације финансијског тржишта (период од кризе тридесетих година двадесетог века до 1980. и период након 1980. године, који је кулминирао доношењем AMFS 1999. године). Период након 1980. године, симболично назива „америчким сном број 2“ – циљ више није имати само кућу, него је циљ преко ноћи створити на десетине милиона долара на ВС. Говорећи о главним победницима последње велике кризе, Барак наводи највеће банке са ВС, које су остале нетакнуте (примери исплата огромних бонуса на рачуне појединца са ВС) и управо је то парадокс, да они који су одговорни за велику кризу из исте излазе као највећи победници. За разлику од идеологије слободног тржишта и преваре минимализма, криминолози траже разумевање ВС плачке и масовне виктимизације. Капитализам схвата као економски систем фрагментарних, неуједначених и контрадикторних тржишта ризика и награда. Управо је та неуједначеност довела до јављања велике масе оштећених лица и финансијског уништавања дела средње класе у Америци.

Четврто, пето и шесто поглавље, могу се сматрати кључнима, јер аутор у њима посебно обрађује положај жртве из угла криминологије и виктимологије, изводи одређене закључке, које на крају понавља на последњим страницама *Краће нације*. Пиониром

теорија о криминалитету белог оковратника сматра се Едвин Сатерленд (Edwin Sutherland), а кроз неколико деценија развило се три групе теорија које покушавају да објасне криминалитет белог оковратника: теорије о социјалном учењу (социјалне теорије), структуралистичке теорије и теорије рационалног избора. Од 1980. године, криминолози почињу да прибегавају интегрисаном моделу приступа злочину и контроли криминалитета.

Барак издваја три велика приступа: интегрисани приступ криминалитету белог оковратника, интерактивни модел организационе контроле превара и интерактивни модел институционалне финансијске контроле превара. Истовремено формулише реципрочни модел, који почива на линеарном моделу Ке Ванга (Ke Wang), наводећи да преваре у вези с хартијама од вредности настају услед повезаности: оних који контролишу преваре, утицаја корупције на тржишту и капацитета самог система.

На основу изведених закључака и формулисане теорије Барак ствара модел финансијског краха ВС, који се састоји из четири кључна елемента: злоупотреба инвестиционих банака, високоризичних кредита, прецењених кредитних рејтинга и регулаторних пропуста.

Посебно је интересантно што аутор наводи низ примера из праксе и ставове појединих судија, аналитичара и криминолога у вези с њима. Спорови који су вођени у вези с кризом на ВС, решавани су на један од три начина: путем грађанских парница, кривичног поступка или путем споразума о признању кривице.

Седмо и последње поглавље бави се одговором САД на кризу, у виду велике финансијске реформе и Закона о заштити потрошача из 2010. године. Неке од основних идеја тзв. Дод-Френковог закона (Dodd-Frank Act) из 2010. године су: заштита инвеститора, транспарентност и одговорност за примамљиве финансијске производе, реформисање федералних резерви, затварање регулаторних празнина, реформе хипотека, заштитни фондови, осигурање и сл. И мада Барак не оспорава сам концепт закона и основне идеје које су у њему представљене, доводи у сумњу његову примену, што због политичке реалности у којој се америчко друштво налази, то и због чињенице да наведени закон није успоставио механизам Глас-Стигаловог

закона из 1933. године, чији се концепт показао као успешан за спречавање колапса пуних шест деценија.

На крају, као издвојена целина, налазе се закључна разматрања. Осврћући се на претходних седам поглавља, аутор критикује слободно финансијско тржиште, онако како је од 1999. године постављено у Закону о модернизацији финансијских услуга. Давање велике слободе банкама и другим институцијама с ВС, доприноси даљој виктимизацији и пропасти средње класе у САД. Он сматра да и даље постоји јак подстицај за највеће да наставе да врше преварне радње, зарад личног интереса, јер се Америка није показала као довољно јака (финансијски и кадровски) да томе стане на пут. У том смислу, подсећа да је образложење Владе за спасавање оних „који су превелики да би пропали“ поткрепљена тврдњом да је то неопходно, јер се привреда не би могла опоравити све док финансијски систем у потпуности не оздрави.

Уколико би се посматрали ставови аутора који су изнети у књизи, могло би се рећи да Грег Барак свакако припада правцу у криминологији, који се назива „радикална (критичка) криминологија“². Зато не треба да чуди што у књизи на неколико места цитира В. Чемблиса, који се сматра једним од најоригиналнијих криминолога модерног доба. *Крађа нације* је дело које завређује пажњу,

² О радикалној криминологији, вид. више: Ђорђе Игњатовић, *Криминологија*, Београд 2010, стр. 82–85.

јер представља другачије виђење свега што је допринело настанку једне од највећих економских криза у Америци. Спој криминолошких истраживања, изучавања праксе, изјава појединих учесника у судским поступцима, статистичких података и писања медија, обогатили су аргументацију аутора, а изведени закључци на основу датих података представљају снажан удар на основне идеје на којима почива модерно друштво, капитализам и либерално виђење економије и тржишта. Барак циља у суштину правних и економских проблема који су допринели кризи и изводећи конструктивне закључке, даје предлоге шта би требало променити, односно на примеру законских аката – „шта би старо требало задржати“. Америчком друштву замера заборавност и зато историјски примери, које аутор хронолошки наводи, треба читаоца да наведу на размишљање и преиспитивање. Истицање заборавности народа и примера великих превара у Америци чине дело занимљивијим јер се одређени проблеми које је аутор изнео могу применити и на друге „покрадене нације“.

И мада је аутор у делу изнео доста критика, своје дело завршава на оптимистичан начин, наводећи да: „уз обновљену инфраструктуру, милионе грађана који ће поново бити запослени и студента без дугова, оболели сектор привреде ће бити обновљен, стварајући тако нову еру иновација и просперитета за све“.

Никола Вујичић

UDC 355:929 Stratimirović Đ.

ЂОРЂЕ СТРАТИМИРОВИЋ ПОНОВО МЕЂУ СРБИМА

(Ђорђе Стратимировић, *Усјомене*, друго издање приредио Жарко Димић, Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад 2013)

Прошло је тачно 100 година како је син генерала Ђорђа Стратимировића објавио његове *Усјомене* на српском језику. *Усјомене* су састављене 1894. године тако што их је генерал Стратимировић диктирао својој кћерки Љубици. Десет година касније Страти-

мировић је своје успомене написао и на немачком језику. Оне су под насловом *Was ich erlebte* објављене у Бечу 1911. а *Усјомене* на српском, уз додатке које је приредио његов син Ђорђе Ђ. Стратимировић, 1913. године. У *Усјоменама* генерала Стратимировића на

српском језику коришћени су и неки делови из књиге на немачком. Својом главнином оне обухватају период од 1848. до 1872. године.

Ето, после сто година, Мало историјско друштво – Нови Сад је, уз финансијску подршку Градске управе за културу Новог Сада, поново објавило Успомене генерала Ђорђа Стратимировића, знајући да је књига из 1913. постала раритет који се може наћи још само у централним библиотекама, а да је њен садржај, као и аутор, важан не само нараштајима из протеклог века, него и данашњим генерацијама. Приређивање другог издања *Успомена* генерала Ђорђа Стратимировића, уз техничку помоћ кустоса Ђорђа Бошковића из Руме, дело је историчара Жарка Димића, управника Архива САНУ у Сремским Карловцима.

Друго издање *Успомена* Ђорђа Стратимировића снабдевно је опширним предговором Жарка Димића и именским регистром који је приредила Гордана Ђилас, чиме је савременом читаоцу овог штива пружена неопходна помоћ за боље разумевање основног текста.

Ђорђе Стратимировић је у српску и европску историју ушао 1848. године, за време српско-мађарског рата за и против Српске Војводине, која је проглашена на Мајској скупштини у Сремским Карловцима. Наиме, Мађари су 1848. године повели не само борбу за своју слободу у односу на Беч него и борбу *против српске слободе* у односу на Будим и Пешту. Поред патријарха Јосифа Рајачића, као несумњиво прве личности у Српском народном покрету 1848/1849. године, друга по значају личност свакако је млади Ђорђе Стратимировић, који је на војном плану чак и предњачио. Овај племић и школовани официр, због свог ратног умећа, личне храбрости и урођеног предводништва, заслужио је име „вожда“, по узору на Карађорђа Петровића.

Ђорђе Стратимировић, рођен 1822. године у Новом Саду, потиче из знамените породице Стратимировић, пореклом из Херцеговине. За војничке заслуге Стратимировићи су добили племство почетком 18. века од аустријског цара Карла VI, као и пустару Кулпин у Бачкој с преко 10.000 јутара плодне земље. Један од најзнаменитијих представника ове породице био је карловачки митрополит Стефан Стратимировић, који је од 1790. до 1837. године био у столици патри-

јарха Арсенија III Чарнојевића у Сремским Карловцима.

Отац Ђорђевић, Василије пл. Стратимировић, кулпински велепоседник, свршио је права и био фишкар фрушкогорских манастира. Мати његова, Јулијана, била је кћи Јована Петровића, сенатора новосадског и синовца епископа бачког Гедеона Петровића.

Ђорђу је била предодређена војничка каријера, за коју се и школовао, јер је тај пут многим Србима, а нарочито племићима, у Аустријској царевини под Хабзбурзима отварао врата успеха у животу. После кадетског курса у Тителу, командном месту Шајкашког батаљона, Ђорђе је с успехом завршио бечку Војну академију. Прву службу као хусарски официр обављао је у Ломбардији. Војну службу напустио је 1843. године и вратио се у Нови Сад и Кулпин, где се оженио Маријом пл. Зако, која је умрла 1848. године. Касније се (1854) оженио Албином пл. Бек из Беча. Кум на венчању био је српски кнез у егзилу Михаило Обреновић, а венчање је обавио епископ бачки Платон Атанацковић. Из овог брака имао је кћерку Љубицу и синове Милоша, Ђорђа и Милана.

Ђорђе Стратимировић још пре Мајске скупштине у Сремским Карловцима, када је проглашена Српска Војводина, дошао је у сукоб с водећом личношћу Мађара – Лајошем Кошутом. Наиме, као члан новосадске делегације, чији је био циљ да се споразуме с мађарском револуционарном владом о укидању феудализма, слободама грађанским и народним, при спомену права Срба *као нације*, чуо Кошутово резолутно да у Угарској постоји *само једна нација и то мађарска*. Он је тада рекао да у том случају Срби своја права морају потражити на другој адреси (што је значило у Бечу), на шта је Кошут изјавио: „Онда ћемо укрстити своје мачеве!“ На то је Стратимировић рекао: „Србин никада није био кукавица“.

После овог неуспешног састанка Мађари су се отворено спремали за рат. Рат је почео 12. јуна 1848. нападом мађарских трупа из Петроварадинске тврђаве на Сремске Карловце. Напад је одбијен уз пресудно командовање Ђорђа Стратимировића, што је била прва српска победа. Током 1848–1849. било је још великих бојева у којима је Стратимировић предводио победничку српску страну. Међутим, ову борбу, како војничку, тако и политичку, обележили су повремени сукоби

његови с патријархом Рајачићем који је у својој личности концентрисао сву власт после изненадне смрти војводе Стевана Шупљикца крајем 1848. Следила су театрална мирења, па нова спорења. Рат с Мађарима, у склопу аустријско-мађарског рата ширих размера, завршен је средином августа 1849. после руске интервенције у корист аустријског цара.

Тада је Аустрија на територији историјске јужне Угарске прогласила *Војводство Србију и Тамишки Банат* као круновину, потпуно независну од Угарске, а аустријски цар је узео себи титулу српског војводе. Војводство је укинато после једанаест година, али *идеја српске државности* није могла бити укинута. На Благовештенском сабору (1861) поново је тражена српска аутономија, али није добијена, него је после неколико година уследила аустро-угарска Нагодба (1867), те закон о народностима (1868), који Србе, као ни Словаке, Румуне и остале на-

родности у Угарској више није могла задовољити.

О свему томе пише у својим *Успоменама* Ђорђе Стратимировић, који ће после реактивирања своје војничке службе стићи до генералског чина, сећајући се идеала и бојева из младости.

Стратимировићеве *Успомене* су узбудљиво и поучно штиво, историјски извор првог реда. У овој књизи наћи ћемо описе битака, епске песме о Стратимировићевим бојевима и друге занимљиве прилоге. Галерија ликова које помиње Стратимировић обухвата најзначајније Србе и друге Европљане из 19. века.

Другим издањем *Успомена* генерала Ђорђа пл. Стратимировића учинили смо га нашим савремеником од којег се има шта чути и научити. Ђорђе Стратимировић је опет међу Србима.

Драго Њеђован

UDC 621.3:929 Pupin M.

МИХАЈЛО ПУПИН, ДИВ НАУКЕ ИЗ БАНАТСКОГ ИДВОРА

(Љубица Отић, *Михајло И. Пупин / Michael I. Pupin*, Глобтротер, Бечкерек и Музеј Војводине, Нови Сад 2012)

У другој половини 19. века, у предвечерје укидања аустријске Војне границе, рођени су на овој територији знаменити српски научници: Михајло Пупин у Идвору, Милева Марић у Тителу, Никола Тесла у Смиљану, Милутин Миланковић у Даљу и Радивој Кашанин у Белом Манастиру. Пупин, Тесла и Миланковић дали су немерљив допринос светској науци, постигли светску славу и светска признања. Њихова научна открића уграђена су у темеље савремене цивилизације.

Пред нама је књига Љубице Отић, музејске саветнице у Музеју Војводине, која је сликом и речју посвећена животопису Михајла Пупина. Књига је штампана упоредо на српском и енглеском језику, тако да је доступна не само познаваоцима српског језика, него и светској јавности. Настала је на

иницијативу Зорана Радованова (1956–2012), који ју је пред своју прерану смрт уредио, тако да му је ауторка, с осталим сарадницима, него на првој страни ове књиге изрекла дужну захвалност. Превод на енглески језик дело је Ангелине Чанковић Поповић, а рецензију књиге потписали су академик Драгољуб Р. Живојиновић и проф. др Жељан Трповски.

Ауторка је књигу о Пупину структурирала у 12 поглавља: Идвор, Детињство, Школовање у Панчеву, Праг, Прве године у Америци, Повратак у Европу, Научник и педагог, Патенти, Најзначајнија дела, Национално-политичке активности, Признања и почести и Пупин кроз призму савременика. Наравно, свему претходи Увод, а на крају је попис литературе и архивских извора. Треба напоменути да је ауторка испод основног текста

забележила 73 фусноте, позивајући се на изворе или литературу, или дајући додатна обавештења о личностима или институцијама које се у тексту помињу.

Љубица Отић је зналачки искористила музејске и архивске фондове, пре свега Музеја Војводине, али и архива из Панчева и Београда. То се не односи само на текстуални, већ пре свега на илустративни део ове књиге, који је једнако важан за читаоца, а можда и важнији, јер се овде приказане фотографије, репродукције слика и друго, не могу видети на другом месту.

Михајло Пупин рођен је 9. октобра 1854. године у банатском селу Идвор, у милитарској породици. После укидања Војне границе (1869) село је прикључено Торонталској жупанији (1872) у оквиру угарског дела Двојне монархије. Процес пауперизације захватио је граничарска подручја. Ипак, навикавање на рад и дисциплину, уз строге патријархалне односе, биле су врлине које су красиле и Пупинову породицу, што ће, уз дух православља и љубав према српској традицији, бити усађено у Михајла Пупина још од раног детињства. Још као чобанче на банатским пашњацима Пупин ће, као бистро и радознано дете, уочити неке феномене, које ће касније проучавати, налазећи научна решења за њихово разумевање. Звук, светлост и електрицитет постали су изазови који ће га водити кроз школовање и истраживање.

После основне школе у Идвору и панчевачке Више реалке, где је имао покровитељство милетићевца проте Васе Живковића (1819–1891), Пупин је раскрстио с Угарском, а током школовања у Прагу (1872) и с Аустријом. После очеве смрти Пупин се, као и толики други младићи из бивше Војне границе (од Лике до Баната) отиснуо у Нови свет. Брод „Вестфалија“ га је 1874. понео за Америку.

Без пара и без знања енглеског језика, Пупин је радио тешке физичке послове. С првих зарађених 15 долара Пупин је дошао у Њујорк, где је уз рад кренуо на вечерње курсеве, како би се спремио за пријемни испит на Колумбија универзитету. С 25 година постао је студент који је због успеха ослобођен плаћања школарине. Схватио је шта значи амерички израз *Play the game*. Три године студирања, уз тестерисање дрва газдарици код које је становао и подучавање слабијих студената из грчког језика и математике, што му је обезбеђивало цепарац, свршило се три-

јумфом. Као најбољи студент добио је Тиндалову стипендију и шансу да настави студије на Кембриџу. Вративши се у Европу, Пупин је стигао у родни крај баш у дан када су преношене Бранкове кости из Беча у Сремске Карловце и вечно Стражилово. На Кембриџу је схватио значај експерименталних истраживања. Наставак усавршавања био је у Берлину, где је Пупин 1889. године одбранио докторску дисертацију. Оженио се у Лондону Саром Катарином Џексон (1888) и потом вратио у Њујорк.

Академска каријера Михајла Пупина од 1889. до 1929. године била је бриљантна. Он је био знаменит не само као истраживач и проналазач, него и као педагог, јер су његови студенти стизали не само до универзитетских катедри, него и до Нобелових награда.

Љубица Отић приказала је Пупинова открића, пресељење у Норфолк (Михајлов амерички Идвор), примену Пупинових патената у пракси, оснивање његове лабораторије. У књизи су побројани сви Пупинови патенти, њих 34, из области телеграфије, телефоније и радиотехнике, који су настајали од 1894. па до 1934. године. Приказане су и најзначајније Пупинове књиге, а за нас је свакако најинтересантнија његова аутобиографија из 1923. године *From Immigrant to Inventor*, за коју је добио престижну Пулицерову награду, а преведену на српски под насловом *Са љубављу до научењака*, Матица српска је објавила 1929. године. Треба ли рећи да је она била изазов и за једног Милоша Црњанског, који ју је читао с дивљењем.

У овој књизи дужна пажња поклоњена је Пупиновом национално-политичком раду: као генералног конзула Краљевине Србије (1911–1920), оснивача српских и југословенских удружења у Америци, о учешћу на Париској мировној конференцији (1919) итд. Прота Стеван Михалчић у свом дневнику забележио је више виђења с Пупиним и осветлио његову улогу, поред осталог, и у добијању јужне Барање за Краљевину СХС. Препоручио је Милана Кашанина Пупину да му помогне у школовању. Наравно, Пупин је и после рата наставио свој хуманитарни и добротворни рад. Он је уложио велика средства у обнову српских школа, црква, манастира и музеја. Ауторка је навела и све фондове које је основао Михајло Пупин. Он се посебно одужио свом родном Идвору.

Михајло Пупин умро је 12. марта 1935. године и сахрањен је у Бронксу. За живота Пупину су одавана признања у свету науке, почасни докторати, чланства у престижним научним удружењима и челна места у њима, одликовања, речи дивљења савременика. После смрти Пупин доживљава нову сатисфакцију кроз медаљу за науку, лабораторију, институте, улице и булеваре, школе и друге установе које носе његово име. Његово име

и презиме обogaћено је једним средњим Идворски, које је сам себи дао, сећајући се свог родног Идвора. Његово име је већ и на Месецу, а његов дух и данас тражи оно непознато, а људима корисно. Књига о Михајлу Идворском Пупину Љубице Отић и њених сарадника достојна је имена идворског великана.

Драžo Њеžован

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

СИНИША ВАРГА (Кула, 1972). Ванредни професор ПФ УКГ.

Дипломирао (1997), магистрирао (2000) и докторирао (2004) на ПФ УНС. На ПФ УКГ запослен је од 2008. Наставу држи на основним академским студијама (Право индустријске својине), мастер академским студијама (Право конкуренције) и докторским академским студијама (Право интелектуалне својине). Објавио је неколико научних монографија и уџбеника и више од педесет научних чланака објављених у часописима: *Правни животић*, *Право и привреда*, *Право – теорија и пракса*, *Гласник адвокатске коморе Војводине*, *Стирани правни животић*, *Ревија за евројско право* и др.

Важнија дела: *Уговор о консалтингу*, Нови Сад 2006; *Право конкуренције*, Нови Сад 2007; *Право индустријске својине*, Крагујевац 2010.

ЗОРАН МИЛАДИНОВИЋ (Сељанце, Косовска Митровица, 1959). Редовни професор ПФ УКГ.

На ПФ УНи радио је од 1999. до краја 2007. године, а затим је прешао на ПФ УКГ (од 2008). Бави се облашћу привредно-правних наука (Право интелектуалне својине – Ауторско право и Право индустријске својине, Право осигурања и Саобраћајно право). Аутор је 89 радова објављених у разним часописима. Највећи број радова објавио је у часописима *Правни животић*, *Право и привреда*, *Евројско законодавство*, *Право – теорија и пракса*.

Важнија дела: *Право интелектуалне својине*, Источно Сарајево 2011; *Ауторско право и сродна права*, Крагујевац 2008; *Право индустријске својине*, Ниш 2007; *Право осигурања*, Ниш 2006; *Субјективна права интелектуалне својине: стицање, садржина, ограничења, заштити*, Ниш 2004.

БОЈАН МИЛИСАВЉЕВИЋ (Београд, 1975). Доцент на Катедри за међународно право и међународне односе на ПФ УБг.

Магистарску тезу одбранио је 2005 („Нове мировне мисије Организације Уједињених нација“). Докторску дисертацију одбранио је 2008 („Резерве на вишестране нормативне уговоре у међународном праву“). За доцента за Међународно правну научну област предмет Међународно јавно право изабран је 2009. На основним студијама изводи наставу из предмета Међународно јавно право, Право европских интеграција и Међународне односе. Учествовао је на више научних скупова националног и међународног карактера. Члан је председништва Удружења правника Србије, члан удружења за Међународно кривично право.

Важнији дела: *Нове мировне мисије Организације уједињених нација*, Београд 2007; *Резерве на вишестране нормативне уговоре у међународном праву*, Београд 2010; *Дипломатска заштити*, Београд 2012.

НАТАША МРВИЋ ПЕТРОВИЋ (Кисељак, БиХ, 1961). Редовни професор ПФ УУ у Београду.

Дипломирала (1988), магистрала (1988) и докторирала (1991, „Накнада штете причињене кривичним делом“) на ПФ УБг. Радила је у ИКСИ и ИУП у којима је бирана у сва научна звања. За достигнућа у научном раду два пута је награђивана од МН РС (2001, 2004). Редовни је професор кривичног права и криминологије на ПФ УУ у Београду. До сада је објавила преко 150 научних радова, претежно из области криминологије, виктимологије, кривичних санкција (нарочито алтернативних) и накнаде штете. Током 2004. године била је члан Комисија за израду Кривичног законика и Закона о изменама и допунама Закона о извршењу кривичних санкција. Као експерт ОЕБС-а ангажована је у припреми стратегија и прописа ради увођења алтернативних кривичних санкција, смањења пренасељености затворске популације и на успостављању система постпеналног прихвата осуђених лица у РС.

Важнији дела: *Прекршаји у правном систему Југославије*, Београд 1989; *Друштвена контрола и криминализираност жена*, Београд 1992 (коаутор с В. Николић Ристановић); *Жене, насиље и рап*, Београд 1995 (коаутор с В. Николић Ристановић); *Жене Крајине: Рап, егзодус и избежљивост*, Београд 1996 (коаутор с В. Николић Ристановић); *Накнада штете из саобраћајне незгоде у европским законодавствима*, Београд 1998; *Моћ и немоћ казне*, Београд 1998 (коаутор са Ђ. Борђевићем); *Обавезно осигурање од аутоодговорности и накнада штете*, Београд 2000, 2002 (коаутор са З. Петровићем и А. Филиповићем); *Накнада штете жртва кривичног дела*, Београд 2001; *Коментар Закона о прекршајима Републике Српске*, Београд 2001 (коаутор с М. Симовићем и Р. Николићем); *Ванговорна одговорност државе за штету причињену њеним грађанима*, Београд 2002, 2003 (коаутор с Н. Михаиловићем и З. Петровићем); *Сукоб јавног и приватног интереса*, Београд 2004 (коаутор с Ј. Ћирићем); *Накнада штете*, Београд 2006 (коаутор с З. Петровићем); *Криза зајвора*, Београд 2007; *Накнада штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде*, Београд 2008 (коаутор с З. Петровићем); *Накнада штете због смрти, телесне повреде или оштећења здравља*, Београд 2008 (коаутор с З. Петровићем); *Накнада штете због повреде физичког интегритета личности*, Београд 2008 (коаутор с З. Петровићем); *Алтернативне кривичне санкције и последице*, Београд 2010; *Обавезна осигурања у саобраћају и накнада штете*, Београд 2010 (коаутор са З. Петровићем и В. Чоловићем); *Накнада нематеријалне штете*, Београд 2012 (коаутор са З. Петровићем).

МАРИНА НОВАКОВ (Врбас, 1978). Истраживач сарадник, на Департману за економику пољопривреде и социологију села ПољФ УНС.

Дипломирала (2004) и магистрала (2010) на Одсеку за социологију ФФ УНС. Од 2005. запослена је на ПољФ УНС као сарадник на пројекту Министарства науке и заштите животне средине. Одлуком Наставно-научног већа ПољФ УНС 2010. изабрана у звање истраживач сарадник за научну област Социологија. Учествоје у извођењу вежби из предмета Социологија и ветеринарско-медицинска етика. Учествовала је на више домаћих и међународних научних скупова. Стручне радове објављивала у периодичи: *Социолошки преглед*, *Економика пољопривреде*, *Агроэкономика*, *Летопис научних радова* итд. Члан је Српског социолошког друштва.

Важнија дела: *Породични и друштвени положај мајке у селу*, Нови Сад 2011.

ЖИВОЛИН ПЕТРОВИЋ (Пепељевац, Крушевац, 1948). Ванредни професор на Департману за економику пољопривреде и социологију села ПољФ УНС.

Дипломирао (1974) и магистрирао (1986) на Одсеку за социологију ФФ УБг. Докторирао је на Одсек за социологију ФФ УНС (1997). Од 1978. године за- послен је на ПољФ УНС. У звање ванредног професора на предмету Социоло- гија изабран је 2011. године. Поред предмета Социологија и Социологија и вете- ринарско медицинска етика на основним студијама, држи предавања и из оба- везних и изборних предмета на мастер и докторским студијама на ПољФ УНС (Социологија руралног развоја, Концепти и методе пољопривредног савето- давства, Социологија села, Друштвене групе у селу, Социологија руралног развоја, Саветодавство и друштвене промене у пољопривреди и селу – социо- лошки приступ, Социологија села и пољопривреде. Учесник је међународних и домаћих научних скупова. Члан Одбора за селу САНУ, управник Департмана за економику пољопривреде и социологију села на ПољФ УНС, руководиоца Центра за рурални развој, едукацију и тренинг пољопривредних саветодаваца. Члан је Савета за пољопривредно саветодавство ИВ АП Војводине и СЦД. Био је члан редакције часописа *Социолошки преглед* (2007–2009). Стручне радове објављивао у периодици: *Економика пољопривреде*, *ЗМСДН* итд.

Важнија дела: *Систем информација у пољопривредном саветодавству Војводине*, Нови Сад 2007; *Пољопривредно саветодавство Србије – стање, проблеми и могућности реформе* (с Д. Јанковић), Нови Сад 2010; *Органска про- изводња и пољопривредна газдинства Србије – руралносоциолошка анализа* (с Ј. Чикић), Нови Сад 2010.

ЗДРАВКО ПЕТРОВИЋ (Сарајево, 1958). Адвокат и професор ПФ УМед у Подгорици.

Завршио Правни факултет у Сарајеву, где је положио и правосудни испит. Докторирао у области накнаде нематеријалне штете („Накнада нематеријалне штете због повреде права личности“) и осигурања („Савремене тенденције у развоју осигурању живота“). Био судија Војних судова у Сарајеву, Подгорици и Београду, судија Врховног војног суда у Београду, те заменик Војног правобра- ниоца у Београду. Предавао по позиву на више правних факултета у Србији, Црној Гори и БиХ. Био је саветник генералног директора СИМ осигурања а.д. за развој осигурања (2000–2003) и члан УО „Миленијум“ осигурања а.д.о. у Бео- граду и директор „Stoatia осигурање живота“ Београд у оснивању (2006–2009). Од 2005. ради у Београду, као адвокат. Редовни је професор права осигурања на ПФ УМед у Подгорици. Председник је УОППО у Београду (од 1998) и оснивач и уредник међународног научног скупа „Осигурање и накнада штете“ (Будва: 1998–2007; Златибор: 2008–2009; Београд: од 2010).

Важнија дела: *Накнада нематеријалне штете због повреде физичког интелектуалне личности*, Сарајево 1990; *Коментар Закона о војној обавези*, Са- рајево 1991 (коаутор с Б. Ђорђевићем и М. Симовићем); *Накнада нематеријалне штете због повреде права личности*, Београд 1996; *Одговорност за штету настале у оружаним сукобима на територији преходне СФРЈ у периоду од 1990. до 1995. године*, Београд 1997 (коаутор с Н. Михаиловићем); *Рајне штете и репарације: на проспорима преходне Југославије*, Београд 1998 (коаутор с Н. Михаиловићем); *Обавезно осигурање од аутоодговорности и накнада штете*, Београд 2000, 2002 (коаутор с Н. Мрвић Петровић, и А. Филиповићем); *Вануговорна одговорност државе за штету причињену њеним грађанима*, Бе- оград 2002, 2003 (коаутор с Н. Михаиловићем и Н. Мрвић Петровић); *Накнада штете у облику рените*, Будва 2002; *Осигурање животиња*, Београд 2003 (коаутор с Т. Петровићем); *Преваре у осигурању*, Београд 2003 (коаутор с Т. Петровић, Ж. Алексић и З. Радовић); *Управљање ризиком у осигурању животиња*, Београд

2004 (коаутор с Љ. Дрекићем); *Животиња осигурања*, Београд 2005 (коаутор с Д. Мркшићем); *Осигурање животиња и сродна осигурања*, Београд 2006; *Накнада штете*, Београд 2006 (коаутор с Н. Мрвић Петровић); *Неживотиња осигурања*, Београд 2007 (коаутор с Д. Мркшићем и К. Иванчевић); *Нематеријална штета: промене стивова судске праксе о накнади нематеријалне штете и нове тенденције*, Београд 2007 (коаутор с С. Андрејевић, Љ. Милутиновић); *Накнада штете због смрти, телесне повреде или оштећења здравља*, Београд 2008 (коаутор с Н. Мрвић Петровић); *Накнада штете због неоснованог лишења слободе или неосноване осуде*, Београд 2008 (коаутор с Н. Мрвић Петровић); *Накнада штете због повреде физичког интегритета личности*, Београд 2008 (коаутор с Н. Мрвић Петровић); *Накнада штете настале у саобраћајној незгоди*, Београд 2008 (коаутор с В. Кнежевићем); *Средства обезбеђења израживања из уговора у привреди*, Београд 2009 (коаутор с В. Козаром); *Накнада штете*, Београд 2009 (коаутор с А. Радовановим); *Заступање правних лица у судским поступцима*, Београд 2010 (коаутор с В. Козаром и М. Почучом); *Обавезна осигурања у саобраћају и накнада штете*, Београд 2010 (коаутор с Н. Мрвић Петровић и В. Чловићем); *Официрска задруга и систем осигурања животиња у Србији и Југославији (до 1941. године)*, Београд 2011 (коаутор с М. Милићевићем); *Накнада нематеријалне штете*, Београд 2012 (коаутор с Н. Мрвић Петровић); *Фармацејско право Србије: Основи права и накнада штете од лекова*, Београд 2012 (коаутор с Х. Мујовић Зорнић и Р. Шлезингером).

САНДРА ЧАЧИЋ (Ферфилд, Аустралија, 1974). Доктор психолошких наука, запослена као супервизор стручног рада у Центру за социјални рад Сомбор.

На ФФ УНС дипломирала (1998), магистрирала (2009) и докторирала (2012), „Ирационална уверења и регулација емоција код особа са несигурним стиловама афективног везивања“. У сомборском центру за социјални рад, кроз пројекат „Кључ“, увела је медијацију као услугу у раду с породицама које се налазе у процесу развода, чиме је унапредила праксу у социјалној заштити. Област научног интересовања у психологији је афективно везивање. Аутор је неколико чланака у часописима *Социјална мисао*, *Психијатрија данас*, *Зборник Института за криминологику и социологику израживања*.

АНА ЧОВИЋ (Београд, 1980). Научни сарадник у ИУП у Београду.

Дипломирала на ПФ УБГ (2004), докторирала на ПФ УУ у Београду (2012). Правосудни испит положила 2007. године. На ФГМ УУНТ била асистент у настави на предметима Законска регулатива у области градитељства и Тендери и уговори о грађењу (2010–2011). Од 2012. године запослена као истраживач сарадник у ИУП у Београду. Објавила је већи број чланака из области права у научним часописима (*Страни правни животи*, *Евројско законодавство*, *Религија и толеранција*, *Зборник за криминологику и социологику израживања* и др).

ДРАГАН ЧОВИЋ (Београд, 1951). Доцент на УМет у Београду.

Дипломирао на ПФ УБГ. Докторирао на ПФ УПА у Новом Саду. Запослен на УМет у Београду, где у својству доцента држи наставу из предмета Пословно право. Аутор је више чланака из области права, од којих су неки од њих објављени у часописима *Ecologica*, *Гласник адвокатске коморе Војводине*, *Страни правни животи*, *Евројско законодавство* и др.

СКРАЋЕНИЦЕ

АП	Аутономна покрајина
БиХ	Босна и Херцеговина
ЗМСДН	Зборник МС за друштвене науке
ИВ	Извршно веће
ИКСИ	Институт за криминолошка и социолошка истраживања
ИУП	Институту за упоредно право
МН	Министарство науке
ПољФ	Пољопривредни факултет
ПФ	Правни факултет
РС	Република Србија
СЦД	Српско социолошко друштво
УБг	Универзитет у Београду
УКг	Универзитет у Крагујевцу
УМед	Универзитет Медитеран, Подгорица
УМет	Универзитет Метрополитан, Београд
УНи	Универзитет у Нишу
УНС	Универзитет у Новом Саду
УО	Управни одбор
УОППО	Удружења за одштетно право и право осигурања
УПА	Универзитет Привредна академија, Нови Сад
УУ	Универзитет Унион, Београд
УУНТ	Универзитет Унион Никола Тесла, Београд
ФГМ	Факултет за градитељски менаџмент УУНТ
ФФ	Филозофски факултет

Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00 €**)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **295-1234397-90** (Српска банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199
(00381) 21 6615–798

E-mail:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је
145 (4/2013) свеску 15. новембра 2013.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Вера Василић

Коректор: Владимир М. Николић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Штампање завршено 2013. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

Припрему за штампу помогао је Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

СРП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке,
1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије